

А. ҲОЖИАҲМЕДОВ

ШЕЪРИЙ САНЪАТЛАР
ВА
МУМТОЗ ҚОФИЯ

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА КОНЦЕРНИ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ—1998

Тақризчилар:
академик АЛИБЕК РУСТАМИЙ,
филология фанлари доктори
БОТИРБЕК ҲАСАНОВ

Ҳожиаҳмедов А.

Шеърӣ санъатлар ва мумтоз қофия.— Т.: Шарқ, 1998.—
160б.

Мумтоз адабиёт асарларининг нафосату назокатини теран англаб етиш, улут шоирларимизнинг бадий салоҳиятлари сеҳрини муфассалроқ ўрганиш учун шеърӣ санъатлар ва қофия илмидан атрофлича хабардор бўлиш талаб этилади. Қўлингиздаги китобчада ана шу икки илмнинг асосий хусусиятлари ёритилган. Мактабларнинг адабиёт ўқитувчилари, филолог талабалар, мумтоз адабиёт муҳлислари рисоладан баҳраманд бўлиб, шеърӣятимизнинг нодир асарларига хос гўзалликни янада тўлароқ кашф этадилар, деб умид қиламиз.

83.3Ў32

© «Шарқ» нашриёт-матбаа концерни
Бош таҳририяти,
1998

МУАЛЛИФДАН

Мактабларимизда адабиётни сўз санъати сифатида ўрганишга ўтишлиши дарслар давомида, шунингдек, дардан ва синфдан ташқаридаги машғулотлар жараёнида бадиий маҳорат масалаларини кенроқ ва чуқурроқ таҳлил қилишни тақозо этади. Кўп асрли мумтоз адабиётимизнинг безавол хазинасини яратган атоқли шоир ва носирларимизнинг санъаткорлик салоҳиятлари сеҳрини кашф этиш учун уларнинг барчаларига замин бўлиб хизмат қилган бадиият асослари — шеърий санъатлар, аруз вазни, мумтоз қофия назарияси ва амалиётдан атрофлича маълумотга эга бўлиш талаб қилинади. Бу, айниқса, мактабларнинг тил ва адабиёт ўқитувчилари, қолаверса, ўқувчилар учун ниҳоятда зарур. Аруз илмидан беҳабар ўқитувчи ёки ўқувчи мING йиллик адабиётимиз тарихида яратилган нодир асарларни ифодали ўқий олмаганидек, шеърий санъатлар ва қофия илмидан узоқ кишилар буюк бобокалон шоирларимизга хос юксак бадиий салоҳият моҳиятини англаб етишлари маҳол. Шунинг учун ҳам қўлингиздаги китобча воситасида шеърий санъатлар ва қофия илми асослари билан сизларни таништиришни ўз олдимизга мақсад қилиб қўйдик.

Маълумки, амалдаги адабиёт дастурларига кўра мактабларда муболаға, ташбих, истиора, ийҳом, таносуб, тазод, талмеҳ, тазмин, тажоҳули орифона, ҳусни таълил, ташхис, ирсол масал, тажнис, радди матлаъ каби шеърий санъатлар ўрганилади. Китобда ана шу санъатлар ҳақида атрофлича маълумот берилади. Айни вақтда дарслардан ташқари вақтда, жумладан, адабиёт тўғарақларида ўрганилиши мумкин бўлган бир қатор бошқа шеърий санъатлар ҳақида ҳам тўхтаб ўтишни лозим топдик. Зеро, тамсил, ружув, лафф ва нашр, раддул ажуз ал-ас-садр, тарду акс, иштиқоқ, таъдил, жамъ, тақсим, тафриқ каби санъатлардан ҳам хабардор бўлиш мумтоз адабиёт намуналарини бадиий жиҳатдан муфассалроқ таҳлил қилишга имкон бериши шубҳасиз.

Китобчада мумтоз қофия тузилиши, турлари, қофия санъатлари ҳақидаги назарий маълумотлар ҳам ўрин олган. Улар шеърий асарларнинг оҳангдорлик сирлари, шоирларимизнинг қофия устида ишлаш маҳоратларини ўрганишда қўл келиши аниқ.

Қўлингиздаги рисолада шеърий санъатлар ва мумтоз қофия ҳақидаги дастлабки назарий маълумотлар берилган. Шеъримиздаги бадиият масалаларини чуқурроқ ва мукамалроқ ўрганишни истаган адабиёт мухлислари ушбу соҳаларга бағишланган илмий асарлар, хусусан, Атоуллоҳ Хусайнийнинг «Бадойиъу-с-санойиъ» (1981), академик Алибек Рустамовнинг «Қофия нима?» (1976), «Навоийнинг бадиий маҳорати», (1979), Ё. Исҳоқовнинг «Алишер Навоийнинг илк лирикаси» (1965), «Навоий поэтикаси» (1983), В. Раҳмоновнинг «Шеърий санъатлар» (1962) каби қатор китоб ва рисоаларга мурожаат қилишлари мумкин.

Китобчани мутолаа қилган азиз ўқувчилар ўз танқидий мулоҳазаларини билдириб, кейинги нашрларнинг мукамаллашиб боришига ёрдам бердилар, деб умид қиламиз.

БИРИНЧИ БЎЛИМ

ШЕЪРИЙ САНЪАТЛАР НАФОСАТИ

Минг йиллик тарихга эга бўлган мумтоз адабиётимизда бадиият масаласи ҳамisha шеър аҳлининг диққат марказида бўлиб келган. У ёки бу ижодкор салоҳияти ҳақида сўз борганда, унинг нималарни тасвирлагани эмас, асосан, қандай тасвирлаганига эътибор қаратилган. Жумладан, адабий асарларда шеърый санъатлардан фойдаланиш маҳорати ҳамма асрларда бадиий санъаткорликнинг асосий қирраларидан бири сифатида баҳоланган.

Маълумки, шеърый санъатлар бадиий асарда ифодаланган ғояларнинг ҳаётийроқ, таъсирчанроқ ифодаланишига, лирик ва эпик тимсолларнинг ёрқинроқ гавдалантирилишига, мисралар, байтлар, бандларнинг лафзий назокати, мусиқийлиги, жозибадорлигини таъминлашга хизмат қилган.

У ёки бу шоир ижодига, у ёки бу бадиий асарга баҳо берилар экан, ижодкор ифодалаётган ғоя ўз аксини топган ижтимоий-сиёсий, фалсафий-ахлоқий, маърифий-тарбиявий муаммолар моҳияти ва кўлами, бадиий тимсоллар жилоси билан бир вақтда қўлланган шеърый санъатларнинг ранг-баранглиги, мантиқий асосланиши, асар мазмунини очишдаги ўрни ва аҳамияти каби масалаларга ҳам алоҳида диққат қилинган.

Адабиётимиз тарихи яна шундан далолат берадики, шеърый санъатлар шоир бадиий салоҳиятини кўз-кўз қилиш, унинг хилма-хил санъатлардан моҳирона фойдаланиш усуллари намоиш этиш эмас, балки ижодкор бадиий тафаккур даҳосининг кўлами, юксак ижтимоий-ахлоқий ғояларни жилолантириш санъаткорлиги ифодаси бўлиб келган.

Шеърый санъатлар муайян бадиий тамойилларга асосланган. Булардан энг муҳими шеърый санъатларнинг асар мазмуни билан узвий боғлиқлиги саналади.

Шеърый санъатларни қўллашда **меъёр масаласи** ҳам муҳимдир. Яъни шеърда ҳаддан ташқари санъат қўллаш мақбул бўлмаганидек, уларга эътиборсизлик билан қараб, асардаги ғояларни, фикрларни бадиий безакларсиз ифодалаш ҳам шеър қимматига салбий таъсир кўрсатиши шубҳасиз. Шунинг учун ҳам буюк соҳиби каломлар ўз асарларида шеърый санъатларни ўрни ва меъёри билан қўллаганлар. Мавлоно Атоий ва Мавлоно Лutfий, Алишер Навоий ва Заҳириддин Бобур, Машраб ва Оғаҳий, Нодира ва Увайсий, Фурқат ва Муқимий каби етук шоирларнинг ғоявий-бадиий баркамол асарлари фикримиз далилидир. Шеърый санъатларнинг ҳар бири муайян **ғоявий-бадиий ниятга** хизмат қилиши лозимлигини улар яхши англаганлар. Буюк

ижодкорлар қўллаган ҳар қайси шеърий санъат ғояни бадиий ифодалаш, лирик ва эпик тимсолларни ёрқин гавдалантириш, асарга жозиба, жило, таъсирчанлик бағишлаш вазифасини бажа-ради.

Шеърий санъатнинг қиммати байтда яратилган бадиий лавҳа-лар, тимсолларнинг **янгилиги, бетакрорлиги** билан ҳам белгила-нади. Адабиётшунослигимизда бу масалага ҳамиша алоҳида эътибор берилган. Яшаб ўтган ёки ижод қилаётган бошқа шоир-лар тасвирлаган лавҳалар, тимсолларни такрорламаслик мақса-дида ўша ижодкорларнинг ифодалари махсус тўпламларга жам-лаб борилган.

Адабиётимиз тарихини шу жиҳатдан кузатсак, ҳар қайси ижодкор анъанавий тасвирларни мутлақо янги бадиий тимсол ва лавҳалар воситасида бетакрор бир тарзда мужассамлантириш йў-лидан борганларини кузатамиз. Масалан, Шарқ шеъриятида маҳбуба лабининг ширинлигини тасвирлаш орқали унинг лато-фату назокатини таъкидлаш анъана бўлиб келган. Аммо ана шу бадиий ҳақиқатни ҳар қайси шоир янгича ифодалаш зарур эди. Алишер Навоий ўзининг бир ғазалида ҳусни таълил санъатига асосланиб, маҳбуба лабининг ширинлиги ҳақида ҳайратомуз ба-диий лавҳа яратганди:

Ёр оғиз очмасқа дардим сўрғали топтим сабаб,
Кўп чучукликдин ёпишмишлар магар ул икки лаб

байтида маҳбубанинг лаблари ширинлигидан бир-бирига ёпи-шиб қолгани туфайли у гўзал ўз ошиғининг аҳволини сўраш учун оғзини очолмаяпти деган тарздаги лавҳа мутлақо янги тас-вир намунасидир. Адабиётимизда бунга ўхшаш мисолларни минглаб келтириш мумкин.

Шеърий санъатлар, аввало, мантиқий заминга эга бўлиши, яъни қўлланаётган **санъат ҳаёт мантиқиға мос келиши, унга зид бормаслиги** шарт. Масалан, шеърда қўлланган ташбиҳ тасвирла-наётган икки нарса — мушаббих ва мушаббихун бих, яъни ўхша-тилувчи ва ўхшатишган икки нарса ўртасидаги мантиқий муноса-бат заминига қурилиши зарур. Жумладан, Хоразмий, маҳбубани

Қадинг сарву санобардек, билинг — қил,
Вафо қилгон кишиларға вафо қил

деб тасвирлар экан, қаднинг сарву санобарга қиёсланиши мантиқан асосланган, яъни ёр қаддининг тўғрилиги билан сарв ва санобар дарахтларининг тиклиги ўртасидаги ўхшашлик ҳаёт ҳақиқатига тўғри келади. Шоир маҳбуба қоматини маж-нунтолга ўхшатса, ана шу ҳақиқат бузилган бўларди, зеро тиклик жиҳатидан тасвирланаётган икки нарса ўртасидаги му-вофиқлик сақланмаган бўлурди. Ижодкор сеvimли маъшуқа белини нозиклик жиҳатидан қилга қиёсланда ҳам ҳаёт ҳақи-

қатига зид бормайди. Чунки ушбу муболағали тасвирда ҳам бел ва қил тушунчалари ўртасидаги мантиқий мувофиқликка риоя қилинган.

Адабиётшунослигимиз тарихига мурожаат қилсак, ҳамма асрларда шеърий санъатларни қўллаш борасидаги ушбу меъёр шеър ва илм аҳлининг диққат марказида бўлиб келганига ишонч ҳосил қиламиз. Жумладан, Алишер Навоий қаламига мансуб «Мажолисун нафоис» асарида Ҳусайн Бойқаронинг ушбу соҳадаги салоҳияти ҳақида сўз юритилар экан, бир воқеа ҳикоя қилинади. Унда айтилишича, баҳор кунларидан бирида Мавлоно Лутфий билан Алишер Навоий учрашиб қолишади. Лутфий ёғаетган ёмғирга ишора қилиб, Амир Хисрав ўз ғазалларидан бирида шу хусусда нафис бир лавҳа чизганини эслатади: маҳбуба баҳор айёми бир томон борар экан, ёмғир туфайли ерга йиқилай дебдию, нозиклигидан ёмғир риштасини ушлаб туриб олибди. Навоий тасвирдан ҳайратга тушиб, сарой аҳлига ҳам сўзлаб берибди. Аммо ҳаммани лол қолдирган бу лавҳага Ҳусайн Бойқаро эътироз билдирибди. Навоий бунинг боисини сўраганида, ҳукмдор «ул эътироз будурким, ул ёгин қатраси юқоридин қуйи иниб келадур, муқаррардурким, риштага дағи ҳамул ҳолдур. Риштаиким, майли қуйи бўлғай, анинг мадади била йиқиладургон ўзин асрамоғи маҳолдур» деб жавоб берибди. Демак, Хисрав Деҳлавий тасвирида қўлланган муболағада шеърий санъат билан ҳаёт ҳақиқати ўртасидаги мувофиқлик, мантиқий асос бузилган. Шундай экан, ҳар қайси ижодкор шеърий санъатлардан фойдаланишда ушбу қоидага изчил амал қилиши зарур ҳисобланган. Бинобарин, мумтоз шеъриятдаги санъаткорлик муаммоларини ўрнаётган тадқиқотчи ҳамиша бу жиҳатга эътибор бериши лозим.

Шеърий санъатларга қўйиладиган талабларнинг яна бири уларда ифодаланган **тимсолларнинг ўқувчилар оммасига тушунарли бўлишидир**. Бу тимсолларни ўқувчи англаб етмаса, улар ўз моҳиятини йўқотиши муқаррар.

Масалан, ижодкор ўзи тасвирлаётган шахс, буюм, туйғу ва бошқаларни бирон нарсага қиёс қиладиган бўлса, ўша нарса ўқувчига таниш бўлиши, уни ўқиганда, кўз олдида ўзига таниш муайян бир тасвир, қиёфа гавдаланиши шарт. Алишер Навоийнинг

Оразин ёпқоч кўзумдин сочилур ҳар лаҳза ёш,
Бўйлаким пайдо бўлур юлдуз ниҳон бўлғач қуёш

байтидаги санъатга диққат қилсак, унда маҳбуба рухсорини яширгандан сўнг ошиқ кўзидан ёшлар оқиши манзараси қуёш ботгач, юлдузларнинг пайдо бўлишига қиёс қилинган. Ушбу табиий манзара ўқувчига яхши таниш бўлгани учун ҳам тасвир ўз мақсадига эришган.

Талмеҳ санъати қўлланганда ҳам бу масалага алоҳида диққат қаратиш лозим бўлади. Чунки шоир ишора қиладиган афсона, тарихий воқеалар қаҳрамонлари, номлари кўрсатилаётган шахслар албатта кенг ўқувчи оmmasига яхши таниш бўлиши зарур. Мунис Хоразмий

Бало кўҳсорининг фарҳоди менмен,
Жунун тасвирининг беҳзоди менмен

деб ёзар экан, байтда келтирилган Фарҳод ва Беҳзод исмлари ўқувчига яхши таниш бўлгани учун ҳам шоирнинг бадиий нияти рўёбга чиқади.

Шеърый санъатлар ўқувчиларнинг билим даражасига мувофиқ бўлиши зарур. Ўқувчи ўз халқининг тарихи, маданияти, урф-одатлари, оғзаки ва ёзма адабиёти билан қанчалик яхши таниш бўлса, шеърый санъатлар моҳиятини ҳам шунчалик осон англаб етади ва шоир айтмоқчи бўлган фикрлар мағзини чақа олади. Масалан, Алишер Навоий қаламига мансуб бир ғазалнинг қуйидаги байтига назар ташлайлик:

Равзада кавсар қироғинда хаёл эттим Билол,
Юз аро лаб, лаб уза шабранг холингни кўруб.

Диққат қилсак, шоир маҳбуба юзини жаннат боғи — равзага, лабини жаннатдаги кавсар булоғига, холини эса Билолга қиёслаб, гўзал бир лавҳа яратганининг гувоҳи бўламиз. Равза, кавсар сўзлари маъноси кўпчиликка аён. Аммо нега шоир маҳбуба холини Билолга қиёслапти? Бунга қандай мантиқий асос бор? Яъни Билолнинг ўзи ким? Бу саволга жавоб топа олмаган ўқувчи шоирнинг ғоявий ниятини ҳам, бадиий санъат нафосатини ҳам тушуниб етмаслиги аниқ. Маълумки, ҳазрати Билол Муҳаммад расулуллоҳ саллоллоҳи алайҳи ва салламнинг энг содиқ саҳобаларидан бири бўлиб, ҳабашлардан эди. Ислол дини йўлидаги фидокорона хизматлари туфайли у зотнинг жаннат висолига муяссар бўлишларини пайғамбаримиз бир неча бор таъкидлаган эдилар. Демак, ана шу ҳақиқатга асосланган шоир маҳбуба холини ҳазрати Билолга ўхшатган эди.

Ушбу маълумотга эга бўлган ўқувчигина Алишер Навоий қўллаган санъат моҳиятини англаб етиши ҳамда унинг бадиий салоҳиятидан ҳайратланиши мумкин.

Яна бир талаб **шеърый санъатларнинг нафосат қондасига ҳам мувофиқлиги**, ҳар қайси бадиий лавҳа, тимсолнинг ўқувчида гўзал ҳис-туйғулар, тасаввурлар уйғотиши зарурлигидир. Мумтоз шеърыйимизнинг безавол обидаларини кўздан кечирар эканмиз, ижодкорлар қўллаган ҳар қайси шеърый санъат ҳаёти манзаралар воситасида ижобий хислатларни камол топтиришга ҳам хизмат қилганини кўрамиз. Айни вақтда ушбу санъатлар бадиий сўзнинг буюк қудратини ҳис этиш, тили-

мизнинг беқиёс бойлиги ва гўзаллигини теранроқ англаб, ватанпарварлик, элксеварлик туйғуларини тарбиялаш вазифасини ҳам бажарган.

Бир байтнинг ўзидан бир неча хил шеърий санъатнинг қўлла-ниши ҳам шеъриятимизда кўп учрайди. Масалан, Огаҳийнинг

Юзинг авжи сабоҳатда маҳи анварга ўхшойдир,
Сўзинг хони малоҳатда тузу шаккарга ўхшойдир

байтини кўздан кечирсак, аввало, унда **ташбиҳи мутлақ** санъати қўлланганини кўрамиз: маҳбуба юзи маҳи анвар — нурли ойга, сўзи эса туз билан шакарга ўхшатишган. **Авжи сабоҳат** ва **хони малоҳат** иборалари **истиора**, маъно жиҳатидан яқин хон, туз, шакар сўзлари **таносуб** санъатини юзага чиқарган. Байт мисраларидаги юзунг — сўзинг, сабоҳат — малоҳат, анвар — шакар сўзлари шоирнинг **зулқавофиъ** санъатига мурожаат қилгани, мисралардаги барча сўзларнинг ўлчов жиҳатидан тенглиги эса **мувозана** санъатини ҳосил қилгани ҳам кўзга ташланиб туради. Бундай мисолларни жуда кўп келтиришимиз мумкин.

Шеърий санъатларни моҳирона қўллаш, албатта, шоирнинг бадий тафаккур салоҳияти, она тилининг чексиз гўзалликларидан фойдаланиш иқтидорига боғлиқдир.

Адабиётшунослигимизда шеърий санъатларни маънавий ва лафзий санъатларга ажратиш анъана бўлиб келган. Маънавий санъатлар асардаги ғояларни ёрқин ифодалаш, лирик ва эпик тимсолларни ҳаётийроқ гавдалантириш, уларнинг маънавий қиёфалари, ҳис-туйғуларини таъсирчанроқ акс эттиришга хизмат қилган бўлса, лафзий санъатлар асарнинг тил жиҳатдан жозибadorлигини, оҳангдорлигини таъминлашга ёрдам берган. Маънавий ва лафзий санъатлардан ҳар бирининг ўзига хос хусусиятлари, ўзига хос имконият кўлами мавжуд. Буни ҳар бир санъат моҳияти билан чуқурроқ танишганда яққол ҳис этиш мумкин.

МАЪНАВИЙ САНЪАТЛАР

МУБОЛАҒА

Муболаға араб тилида «катталаштириш»; «кучайтириш» маъносини билдириб, адабий асарда тасвирланаётган бадиий тимсол ҳолати ёки ҳаракатини бўрттириб, кучайтириб ифодалаш санъати демакдир. Бу хил тасвирда бадиий тимсол хусусиятлари яққолроқ намоён бўлади, ўқувчи кўзи олдида ёрқинроқ гавдаланади. Алишер Навоийнинг

Меҳр эмас, оҳим ўтидин кўкка етмиш бир шарар,
Айб эмастур гар десам: «Дам урсам афлок ўртанур»

байтида ошиқнинг севгилиси ҳажрида чеккан изтироблари ғоятда кучайтириб тасвирланган: кўкдаги қуёш ошиқ ерда чеккан оҳ ўтининг бир учқуни эмиш. Бу хил бўрттирилган тасвир туфайли ошиқ қиёфаси, ички ҳолати, ички олами, қалбида мавж урган эҳтирослари таъсирчан, жозибали ифодаланган. Ўқувчи албатта бу хил тасвирнинг шартли эканини ҳис этади, унинг воситасида ёридан айрилган инсон кечинмаларининг энг юқори даражасини ақлан англайди ҳамда ошиқ қалбининг изтироблари ҳақиқатан ҳам ниҳоят даражада кучли эканига ишонч ҳосил қилади.

Муболаға ўқувчининг тасаввур оламига асосланади, тимсол ҳолати ёки ҳаракати белгиси ана шу тасаввур олами сиғдирганичалик бўрттирилиши мумкин. Ўқувчининг тасаввур доирасига сиғмаган муболаға ўз аҳамиятини йўқотади. Алишер Навоий қаламига мансуб:

Гул юзунг ҳажрида чиқса ўтлуғ оҳим гоҳлар,
Кўкта гулнорий булутлардек кезар ул оҳлар

байтини ўқиган ўқувчи тасаввурда аввало кўкда аста сузиб бо-раётган оқ булутлар пайдо бўлади, сўнг улар гулнори — қизғиш булутларга айланади. Ўқувчи ушбу қизғиш булутларнинг ошиқ оҳлари эканига диққат қилади ва бу тасвирнинг шартли эканини англаб этади. Шоир қўллаган муболаға лирик тимсол кечинмаларининг кучайтирилган ифодаси эканига ишонч ҳосил қилади. Тасвирнинг янгилиги, гўзаллиги унинг дилига завқ бағишлайди, ўқувчи беихтиёр буюк шоирнинг бадиий кашфиёти олдида лол қолади, ҳайратланади, маҳоратига таҳсин айтади.

Огаҳийнинг

Оҳимдан учуб ҳавога тоғлар
Ер юзи саросар ўлди ҳомун

байтидаги муболаға ўқувчининг тасаввур доирасига сиғиши шубҳалироқ, чунки ҳеч қайси инсон тоғларнинг ҳавога учишини кўз олдига келтиролмайди. Бинобарин, бу хил тасвирнинг таъсир кучи ҳам заиф бўлади.

Муболаға таблиғ, иғроқ, гулув деб аталган уч турга бўлинади.

Таблиғ ақлан ишониш мумкин бўлган, ҳаётда ҳам юз бериши мумкин бўлган муболағадир. Алишер Навоийнинг «Келмади» радифли ғазалидаги

Кеча келгумдур дебон ул сарви гулрў келмади,
Кўларимга кеча тонг отқунча уйқу келмади

байтининг иккинчи мисрасида шу хилдаги муболаға қўлланган. Зеро, висол ваъдасини берган гўзалнинг келмагани оқибатида ошиқнинг кечаси билан ухламай чиқиши оддий ҳаётий воқеа бўлмай, муболағали тасвирдир, чунки шундай ҳолларда ҳамма ошиқлар ҳам ухламай чиқадилар дейиш хато бўлурди. Лекин бу муболағали тасвирни, яъни ошиқнинг туни билан ухламай чиқишини ақлан тасаввур ҳам қилиш мумкин, бундай ҳодисалар оз бўлса-да, ҳаётда юз бериб туради. Ҳаёт воқелигини шу тарзда бироз бўрттириб тасвирлаш муболағанинг таблиғ деб аталмиш биринчи даражаси ҳисобланади.

«Фарҳод ва Ширин» достонидаги

Ўпуб ул бодполарнинг аёғин,
Тушуб йўлга тутуб икки қулоғин

байтида Шириннинг ўзи қурган ариққа сув очилишини кўрмоқ учун келишидан хабар топган Фарҳод ҳолати тасвирланган. Шоир ёзишича, Фарҳод ўз севгилиси оти туёқлари овозини эшитиш учун йўлга қулоқ тутди. Бу ҳолатда муболағали тасвирни кўриш қийин эмас. Аммо бу хил бўрттириш ҳам ҳаёт ҳақиқатига зид бормайди. Бировни орзиқиб қутган кишининг йўлга қулоқ тутиши ҳаётий воқелик. Шу туфайли бу тасвирни ҳам таблиғга нисбат бериш мумкин.

«Фарҳод ва Ширин» достонидаги Фарҳоднинг қароқчилар билан жанги манзаралари тасвирланган лавҳаларда ҳам муболағанинг шу туридан фойдаланилган. Зеро, Фарҳоднинг хатти-ҳаракати кучайтириброқ тасвирланганига қарамай (чунки унинг жасоратига ҳар қандай йигит ҳам журъат қилавермайди), унинг мардлиги бизни ишонтиради, ёй ўқи билан қароқчиларнинг кемаларини ёндириб юборишига ақлимиз ҳам бовар қилади, бу иш ҳақиқатан ҳам инсон қўлидан келади.

Муболағанинг иккинчи даражаси **иғроқ** деб аталади. Иғроқ белги ёки ҳаракатни ақлан ишониш мумкин бўлса ҳам, ҳаётда юз бериши мумкин бўлмаган тарзда кучайтириб тасвирлаш демакдир. «Фарҳод ва Ширин» достонида Шириннинг оти оёқлари чирмашиб йиқилай деганда, Фарҳод бориб отни кўтариб олиши воқеаси тасвирланади. Шоир ёзишича:

Чу ошиқ онглади қилғоч тааммул,
Ки елдин тушқудекдур ер уза гул.
Ер ўпмакликка мажнундек ҳам ўлди,
Қуёш остида гардундек ҳам ўлди.
Кўтарди орқасига бодпони,
Нечукким бодпо ул дилрабони.
...Чу икки-уч йиғоч гом урди шайдо,
Бўлуб олинда қасру ҳавз пайдо,
Қадамни қўйди қаср айвони сори,
Саломат рахши бирла шахсувори.

Фарҳоднинг 1,5—2 км йўлни от ва Ширинни кўтарган ҳолда босиб ўтишини ақлан қабул қилиш мумкин бўлса ҳам, бундай воқеанинг ҳаётда юз бериши мумкин эмаслиги кўзга ташланиб турибди. Бинобарин, Навоий бу ўринда муболағанинг игроқ деб аталган иккинчи даражасига мурожаат қилган экан.

Муболағанинг учинчи даражаси **ғулув** деб аталади. Ақл ҳам бовар қилмайдиган, ҳаётда ҳам юз бериши мумкин бўлмайдиган тарзда тасвирлаш шундай санъат саналади.

Шоир муайян белги, ҳолат ёки ҳаракатларни шу хил тасвирлар экан, уларга ишонтириш мақсадини кўзламайди, албатта. Аммо бу хил бадий манзаралар тасвирланаётган белги, ҳолат ёки ҳаракатнинг энг юқори даражаси ҳақида тасаввур ҳосил қила олади, тасвирнинг ноёблиги эса ўқувчига эстетик завқ бағишлайди. Шунинг учун шоирлар бу хил муболағадан кенг фойдаланганлар.

Алишер Навоийнинг

Ҳар қизил гулким, юзунг шавқида олиб исладим,
Етқач оҳим шуъласи они сариғ гул айладим

байтига диққат этсак, унда ғулув қўлланганига ишонч ҳосил қиламиз. Зеро, шоир тасвирича, ошиқ ўз севгилисининг қизил юзини соғиниб қизил гулни олиб ҳидлар экан, оҳи шуъласидан у сариғ гулга айланибди. Тасвирланаётган ушбу ҳодисани ақлан ҳам қабул қилолмаймиз, яъни қизил гулнинг инсон оҳи билан сариғ гулга айланишига ақлимиз бовар қилмайди ҳам, бу хил ҳодиса ҳаётда юз бериши мумкин ҳам эмас. Аммо лирик қаҳрамон ҳолатини шу тарзда бўрттириб тасвирлаган шоир ўқувчини ошиқ кечинмаларининг нақадар кучли эканига ишонтира олади, ҳаётий бўлмаган ҳодиса ҳам унинг тасаввурида ҳақиқатга айлангандек бўлади.

Навоий қаламига мансуб бўлган:

Ишқинг ўтин гар Навоий десақим айлай рақам,
Сўзидин куяр қалам, қурир қаро, эрур давот

байтини кўздан кечирсак, ушбу мисралар ҳам ғулув асосига қурилганини кўрамиз. Зеро, сўздан қаламнинг куйиб, сиёҳ ку-

риб, сиёҳдоннинг эришига ақлимиз ҳам бовар қилмайди, бундай ҳолатлар ҳаётда ҳам юз бермайди. Лекин ўқувчи бундай ҳолатларни фаразан тасаввур эта олади, шу туфайли бу хил тасвирдан таъсирланади, роҳатланади.

Муболаға белгини кичрайтириб кўрсатишни ҳам назарда ту-тади. Чунончи, Навоийнинг

Бўлбурт заъфим ул янглиғки, боссам мўрни ўлмас,
Вале ул жисмим узра чиқса, дардидин чиқар жоним

байтида шу хил муболаға қўлланган.

Мисоллар:

Юзинг нури қуёшнинг нурин ўртар,
Сақоқинг шуъласи оламни ўртар.

(Хоразмий)

Жаҳонни ўртади ишқинг балоси,
Қамуғ олам қароқинг мубталоси

(Хўжандий)

Лабинг шавқинда ҳар хатким битирмен,
Ўқурда қон томар мактублардин.

(Атоий)

Кўзларим ёшиндин андоқ мавжи тўфон кўптиким,
Мунфаил бўлди Фироту Дажлаю Уммону Нил.

(Гадоий)

Жоним кўрган жафонинг мингда бирин
Бўлур гар кўрса сандон пора-пора.

(Саккокий)

Меҳрингдин, аё, ою фалакка етар оҳим,
Қилмас, нетайин, кўнглунга бир зарра сироят.

(Лутфий)

Фироқ иситмаси андоқ танимдин ўт чиқорур,
Ки гар табиб илигим тутса, бармоғи қабарур.

(Навоий)

Ўртанур эл фурқатингдин навҳа бунёд айласам,
Кўзголур олам ўкурмак бирла фарёд айласам.

(Навоий)

Не ўтдурур буки, етмас экач эриб оқти,
Урарга кўксума ердин не тошким олдим.

(Навоий)

Ул пари ҳажринда мен девона чексам ўтлуғ оқ,
Эй малак, гар бўлмасанг воқиф, қанотинг чурканур.

(Навоий)

Кўзумдин ёшуниб эй баҳри алтоф,
Кўзумнинг ёшини дарё қилибсан.

(Бобур)

Ўйла тўфон хез бўлди ашқу оҳимдин бори,
Ер юзин гарқ айлаб эмди мавж урар гардунда сув.

(Огаҳий)

Муболаға айниқса ҳажвий асарларда кенг қўлланилади. Ҳажвчи унинг воситасида ҳажвий тимсолнинг ташқи кўриниши, маънавий қиёфаси, хатти-ҳаракати, нутқини бўрттириб тасвирлар экан, асар таъсирчанлигини ниҳоятда кучайтириш, ўқувчида қаҳқаҳали кулги кўзгатиш имконига эга бўлади. Муболаганинг ҳажвий тимсол қиёфасига номувофиқлиги, номутаносиблиги кулги яратувчи асос бўлиб хизмат қилади. Чунончи, Махмурнинг «Авсофи қози Муҳаммад Ражаб Авж» ҳажвиясидаги қозининг қиёфасини тасвирловчи

Чиқиб ар-ари қадди чандон узун,
Бўлур сақфи гардунға қилсанг сутун.
Бузиб барча дарвозани салласи,
Эшикларни вайрон қилур калласи

каби байтларда қўлланган муболаға лирик асарлардагига қараганда бошқачароқ гоёвий-бадий мақсадни кўзлаши, муболаганинг кулгили йўналиши билан фарқланади. Бу ҳолатда ҳам муболаганинг шартлилик хусусияти сақланса-да, у салбий тамойил тўфайли ҳажв даражасини орттиришга хизмат қилади.

Ҳазил (юмор) жанрига мансуб асарлардаги муболаға ҳам кулги уйғотиш мақсадини кўзлайди. Махмурнинг «Авсофи Карим-кул меҳтар» ҳазилида қирчанғи от тасвирига бағишланган

Сув ҳам ичса томоғига тиқилур,
Пашша гар қўнса ёлиға йиқилур

байтидаги белгини кичрайтиришга қаратилган муболаға шулар жумласидандир. Муқимийнинг «Танобчилар» ва «Тўй» ҳажвияларидаги

Бир-бирисига солишурлар ўрун,
Эртаю кеч ўпишиб оғиз-бурун.

...Сузди ош бир ликавда уч кишидин,
Кетти ошни кўриб ҳама ҳушидин

байтларидаги каби муболағалар ҳам ҳажвий тимсолнинг кулгили қиёфасини тасвирлаш мақсадига хизмат қилади.

Замонавий ҳажвиётда ҳам муболағадан кенг фойдаланиб келинмоқда. Эркин Воҳидовнинг «Бошиндадир» ҳажвий шеърида олифга йигитча тасвирига бағишланган

Най мисол шим кийган ул
Сандиқдайин туфли билан,
Ҳурпайиб турган саватдек
Соч анинг бошиндадир

байтларидаги муболағали тасвир шулар жумласидандир.

Муболаға замонавий латифалар, лофлар, ҳажвий саҳна асарларида ҳам кенг қўлланиб келинмоқда.

ТАШБИҲ

Ташбиҳ — Шарқ адабиётида кенг тарқалган санъатлардан бири бўлиб, «ўхшатиш» маъносини ифодалайди. Икки нарса ёки тушунчани улар ўртасидаги ҳақиқий (реал) ёки мажозий муносабатларга кўра ўхшатиш санъатидир. Ташбиҳ санъати тасвирланаётган шахс, буюм ёки тушунчани ўқувчи кўз ўнгида аниқроқ, жозибалироқ гавдалантиришга хизмат қилиб, асар тимсоллари маънавий қиёфасини ёрқинроқ очиш, бинобарин, шоир ғоясини ўқувчи онгига тўлароқ етказишга имкон беради.

Шарқ адабиётшунослигида ташбиҳлар ҳақиқий (реал) ва мажозий ташбиҳларга бўлинган. Аниқ, ҳаётий буюмлар, ўхшатиш учун танланган бўлса, **ҳақиқий ташбиҳ**, ноаниқ, мавҳумий тушунчалар танланган бўлса **мажозий ташбиҳ** ҳисобланган.

Масалан, Фурқатнинг

Лабинг ғунча, юзинг икки қизил гул,
Қадинг сарву, сочинг гўёки сунбул

байтида маъшуқанинг аъзолари аниқ нарсаларга: лаби ғунчага, юзи қизил гулга, қадди сарвга, сочи эса сунбулга ўхшатилади. Бинобарин, бу ўринда ҳақиқий ташбиҳ қўлланилган.

Ташбиҳ санъати қуйидаги тўрт жузв асосида қўлланилади:

1. Мушаббиҳ — нима ўхшатилган бўлса, ўша нарса ё тушунча.

2. Мушаббиҳун биҳ — нимага ўхшатилган бўлса, ўша нарса ёки тушунча.

3. Важҳи шабиҳ — мушаббиҳ билан мушаббиҳун биҳ орасидаги муносабат.

4. Воситаи ташбиҳ — ўхшатилиш белгиси.

Масалан: «Севгилим гўзалликда Ширин кабидир» деб тасвирланса, «севгилим» сўзи мушаббих, «Ширин» — мушаббихун бих, «гўзалликда» — важҳи шабиҳ, «кабидир» — воситаи ташбиҳдир.

Ҳамма жузви мавжуд бўлган ўхшатиш «**ташбиҳи муфассал**» деб аталади.

Шеърятда важҳи ташбиҳ жузви қўлланмаслиги ҳам мумкин. Масалан, Муқимийнинг

Кўзларинг чўлпона ўхшар, қоралиғда сочларинг
Оразинг ойдин мунаввар, осмондир қошларинг

байтидаги «кўзларинг чўлпона ўхшар» деган тасвирда «кўзларинг» — мушаббих, «чўлпона» — мушаббихун бих, «ўхшар» сўзи эса воситаи ташбиҳ бўлиб, важҳи ташбиҳ тушириб қолдирилган. Бу хил ўхшатиш «**ташбиҳи мужмал**» саналади.

Шеърятда кўпинча важҳи шабиҳ ва воситаи ташбиҳнинг ҳар иккиси тушириб қолдирилади. Бу ҳолда фақат мушаббих ва мушаббихун бихдан ташкил топган ўхшатиш «**ташбиҳи муяққад**» деб аталади.

Ташбиҳи муяққад ташбиҳи муфассалга қараганда ўхшатиш белгисининг кучлилиги билан ажралиб туради. Масалан,

Гул юзинг ҳажринда ўздин кетгай эрдим дам-бадам,
Гар бу сориг юз уза кўз урмаса ҳар дам гулоб

мисраларида Лутфий «гўзалликда гулга ўхшаш юзинг» жумласи ўрнига «гул юзинг» тарзидаги қисқа, аниқ ташбиҳни қўллар экан, у муфассал ҳолдаги ўхшатишга қараганда маъшуқа латофатини ёрқинроқ гавдалантиради.

Алишер Навоийнинг

Эй насими субҳ, аҳволим дилоромимға айт,
Зулфи сунбул, юзи гул, сарви гуландомимға айт,

Атойининг

Эй менглари мушқу, энги лола, **кўзи оҳу**,
Зулфинг гамида тутти кўнгулни қора қайғу,

Фурқатнинг

Орази гул, зулфи сунбул, кўйлаги барги суман,
Хилъати раъно, бўйи зебо гулистоним менинг.

Муқимийнинг

Муддате бу боғ аро бир-бир юриб солдим назар,
Бир **юзи гул, зулфи сунбул**, хатти **райҳонсан** ўзинг

каби мисраларида ҳам ана шу хилдаги ташбиҳ қўлланган.

Мазкур санъат қўлланилар экан, мушаббих ва мушаббихун биҳ жузвлари бирдан ортиқ келиши мумкин, албатта.

Муқимийнинг

**Лаъли лабинг қанду асал, қилди таманноси касал,
Ком олмаганда филмасал, мен мубтало қайга борай**

мисраларида маъшуқа лаби (мушаббих) бир вақтнинг ўзида лаълга, қандга ва асал (мушаббихун биҳлар)га ўхшатишган. Бу каби ҳолларда, яъни мушаббих битта бўлиб, мушаббихун биҳ бирдан ортиқ бўлса, бу хил ўхшатиш «**ташбиҳи жамъ**» деб аталади.

Баъзан мушаббихун биҳ битта бўлган ҳолда мушаббих бирдан зиёд келтирилиши мумкин. Масалан, Фурқатнинг

Лаб—гул, ораз—гул, бадан—гул, жабҳа—гул, бир наҳлдин
Эй вужудинг гулшанида бор бу миқдор гул

байтида ана шу ҳолни кўрамиз. Яъни маъшуқанинг лаби ҳам, юзи ҳам, бадани ҳам, жабҳаси ҳам (мушаббихлар) битта нарсага — гул (мушаббихун биҳ)га ўхшатишган. Бу хил ўхшатиш «**ташбиҳи тасвия**» номи билан юритилади.

Шарқ шеърлятида мушаббих ва мушаббихун биҳнинг ҳар иккиси бирдан ортиқ қўлланган ҳоллар ҳам кўп учрайди.

Баъзан мушаббих ва мушаббихун биҳлар жуфт-жуфт бўлиб келиши ҳам мумкин. Жумладан, Бобурнинг

Энги менги ою, доғи, юзи, сўзи — гулу мул,
Қади равону тани жону эрни маржондур

байтининг биринчи мисрасида мушаббихлар — «энги, менги» ва «юзи, сўзи» сўзлари ҳамда уларнинг мушаббихун биҳлари — «ою доғи», «гулу мул» сўзлари жуфт-жуфт бўлиб келган.

Бу хил ташбиҳлар ҳам икки турлидир. Баъзан шеър мисраларида мушаббих ва мушаббихун биҳлар кетма-кет, яъни бир мушаббих ва мушаббихун биҳдан сўнг иккинчи, кейин учинчиси саналади. Бу хил ўхшатишлар «ташбиҳи мафруқ» («ажратилган ташбиҳ») саналади. Масалан,

Пари рухсораларнинг кўрка бойи,
Юзунг наврўзу, қошинг байрам ойи
...Бўюнг сарву санубартек, белинг қил,
Вафо қилгон кишиларга вафо қил.
...Фалак ишқинг йўлида бесару пой,
Исирганг донаси Зухра, юзунг ой.

(Хоразмий)

Эй қомати сарву, кўзи наргис, энги лола
Зулфунг эрур ул лола уза мушк кулола.

(Саккокий)

Сочинг сунбул, қадинг сарви санувбар
Кўзунг наргис, янгоғинг аргувондур.

(Атойи)

Юзу гулу, қади шамшод, кўзлари наргис,
Баҳори ёсуманимни тушимда кўрсам эди.

(Нодира)

Хатингдур сабзаи райҳон, лабингдур кавсар андоми,
Мижанг бўстон, юзинг гул, мисли гулзори чаман нозик

(Увайсий)

Хати бинафша, хади лола, зулфи райҳондур,
Баҳори хуснида юзи ажаб гулистондур.

(Бобур)

Биринчи мисрада мушаббихлар, иккинчисида мушаббихун
биҳлар саналса, бу хил ўхшатиш «**ташбиҳи малфүф**» дейилади.
Увайсийнинг

Юзи зулфу қади раъносини кўрганда дермишман
Ҳам ул гулдур, ҳам ул сунбул, ҳам ул бир нахли шамшоди.

байтининг биринчи мисрасидаги «юз», «зулф», «қад» сўзлари му-
шаббих бўлиб, кейинги мисрада ана шу аъзолар ўхшатишган нар-
салар «гул», «сунбул», «нахли шамшод» тилга олинган.

Огаҳийнинг

Олида ҳам сарву гул, ҳам гунча бўлмишдур ҳижил,
Ул паридин ўзгага бўҳтон қаду рухсору лаб

байтидаги биринчи мисрада мушаббихун биҳлар (сарв, гул, гун-
ча), иккинчисида эса мушаббихлар (қад, рухсор, лаб) саналган.

Саккокий қаламига мансуб бўлган

Бўю юзу лаъл эрну хату хаддина туш йўқ,
Сарву гулу мул настарану ёсуман ичра

байтидаги биринчи мисрада мушаббихлар, иккинчисида мушаб-
бихун биҳлар келтирилган.

Алишер Навоийнинг

Андоқ кўринди сабза орасинда лолалар
Ким сабз хатлар илгида бўлган чилалар

байтида ҳам шу хил ташбиҳ қўлланган. Диққат қилинса, биринчи мисрадаги «сабза», «лолалар» сўзлари мушаббиҳ бўлиб, «сабз хатлар илги», «олтин пиёлалар» сўзлари мушаббихун биҳ эканлигини аниқлаш қийин эмас.

Мазкур байтда шоир мушаббихун биҳлар тарзида танланган нарсаларни ўзаро муносабатга киритган ҳолда иккита айрим-айрим ўхшатиш ўрнига яхлит ва такрорланмас бадиий манзара яратган.

Классик адабиётимизда шоирларнинг бу хил ташбиҳга жуда кўп мурожаат этганини кўрамиз. Хусусан, Хоразмий, Лутфий, Алишер Навоий, Огаҳий, Фурқат, Комил Хоразмий каби йирик сўз усталарининг лирик ва эпик ижодида бу санъатга мурожаат қилиниб, кўплаб такрорланмас манзаралар яратилган. Масалан:

Кўнубдур ҳол ул **рухсор** узра,
Ки **занги бачаси гулзор** узра.

(Хоразмий)

Лаъли серобингиз узра бу зумуррад **сабзалар**
Тўтии гўё кўнубдур **қанду шаққар** устина.

(Оттойи)

Вўсма узра зарварақлик **икки қошинг юз** уза,
Жилвагар бўлгон **ики товус** эрур **гулзор** аро.

(Навоий)

Ўтлуғ **узoring** узра ул турфа **холи** жоду
Ўтка тушуб куюбдур оташпараст **ҳинду**.

(Навоий)

Қошлари остида гўё **икки фаттон кўзлари**
Икки ҳинду баччадурким ёндошиб ё тортадур.

(Фурқат)

Ташбиҳ санъатининг бир неча тури мавжуд бўлиб, улар ташбиҳи мутлақ, ташбиҳи киноя, ташбиҳи маршрут, ташбиҳи тасвия, ташбиҳи акс, ташбиҳи измор ва ташбиҳи тафзил номлари билан аталади.

ТАШБИҲИ МУТЛАҚ. «Аниқ ўхшатиш» маъносини ифодаловчи бу хил санъат **гўё, сингари, - дай, - дек** каби сўз ёки қўшимчалар (одоти ташбиҳ) қўлланган, шунингдек, шарт, киноя, тасвия, акс, измор ва тафзилдан ҳоли бўлган ташбиҳни англатади. Масалан, Хоразмий «Муҳаббатнома»сидаги

Бўюнг сарви санубартек, белинг — қил,
Вафо қилгон кишиларга вафо қил

байтида маҳбуба бўйи сарв билан санобарга ўхшатишганлиги -**тек**

қўшимчасидан аниқ кўриниб турибди. Айна вақтда унинг бели қилга ташбиҳ қилингани ҳам очиқ-ойдин кўзга ташланади. Лутфийнинг

Зиҳи сарв устида **юзунг қамардек,**
Қани бир шохи гул сен сиймбардек

байтида маъшуқа юзи қамарга - **дек** қўшимчаси воситасида аниқ ўхшатиш. Фурқат қаламига мансуб

Оразинг эрур жаннат, чашм ҳуру гулмонинг,
Қоматинг эрур тўби, хатт — сабз райҳонинг

байтидаги ўхшатишлар ҳам шу тарздаги мутлақ ташбиҳдир.

ТАШБИҲИ КИНОЯ. Шеъринг ижодда ташбиҳ қўлланилар экан, кўпинча ўхшатилаётган нарса (мушаббих) номи тушириб қолдирилади-да, ўхшатиш нарса (мушаббихун биҳ) номигина сақланади. Аммо мушаббихни, яъни нима ўхшатилаётганини осонгина аниқлаш мумкин. Масалан, Лутфий ўзининг

Ул лаъли лабинг бирла тишинг турфа тушибдур,
Ким кўргали бор шакли сурайё шафақ ичра

мисраларида ёр лабини лаълга ўхшатади ва бу хил ташбиҳ «лаъли лабинг» бирикмасида яққол кўриниб туради: унда мушаббих ҳам, мушаббихун биҳ ҳам мавжуд. Энди Лутфийнинг мана бу байтига диққат қилайлик:

Лаълига боқсам билурким, кўнглум ул ён тортадур,
Ноз ила ўлтурғали айтур «Сени қон тортадур».

Биринчи мисрадаги «лаълига» сўзи аслида «ёкутига» деб тушунилади. Аммо ўқувчи бу сўзда «лаъл лабиға» маъносини англайди. «Лаб» сўзининг тушириб қолдирилиши байт маъносига халал бермаган, аксинча, уни янада кучайтирган.

Бу санъат мумтоз шеърятимизда ҳам, замонавий адабиёти-мизда ҳам кенг қўлланилади.

ТАШБИҲИ МАШРУТ (шартли ўхшатиш). Бу хил ташбиҳда бир нарсанинг иккинчи бир нарсага ўхшаши маълум шартга боғлиқ қилиб қўйилади. Алишер Навоийнинг қуйидаги байтлари шу санъатга асосланиб ёзилган:

Қадингга сарв раъно ўхшагай, лек ул замонким сарв
Хиромон бўлгаю, гул бергай, ул гулдин самар бўлгай.
Юзунг даврига ой даврини ташбиҳ этгамен, вақте
Ки анда хол ила хат фитнаи даври қамар бўлгай.

Кўзингга ўхшагай наргис, агар қиймоч ўлуб оқи,
Мудаввар асфари ичра қаролиғдин асар бўлғай.
Хатингга қадр шоми ўхшагай бу шарт бирланким,
Тажалли нуридин ул шом оросинда саҳар бўлғай.
Чу минсанг ашхабинг ул дам қуёш бўлғай санга монанд,
Ки берса кўк юзин жавлон жаҳон зеру забар бўлғай.
Манга ишқингда Мажнун бирла Фарҳод ўхшагай ул чоғ,
Ки бу бўлғай жаҳон расвоси, ул мундин батар бўлғай.

Огаҳий қаламига мансуб бўлган:

Кўнгил бир баҳри заххор, ондадур покиза гавҳар сўз,
Вале шарт улки, маъни шоҳидига бўлса зевар сўз,

шунингдек,

Эмас чарх офтоби, ул қуёшга ўхшамоқ мумкин,
Магар бўлса онго сарву сиҳи қад, обиҳайвон лаб

байтларида ҳам ташбиҳи маршрут қўлланган. Зеро, биринчи байтда сўз гавҳарга ўхшаши учун унинг «маъни шоҳидига зевар бўлиши», яъни чуқур мазмунга эга бўлиши шарт қилиб қўйиляпти, ана шундай талабга жавоб берсагина, сўз гавҳарга ўхшайди. Иккинчи байтда эса офтобнинг тўғри ўсган сарвдек қадди, ҳаёт сувидек лаби бўлса қуёшимга, яъни севгили ёримга ўхшаши мумкин, деган фикр ифодаланган.

ТАШБИҲИ ТАСВИЯ (тенглаштирилган ўхшатиш). Бу хил ташбиҳда шоир ўзидаги бирон нарсани тасвирланаётган шахсдаги бирон нарсага ўхшатади-да, сўнг ундаги бирон нарса билан ўзидаги нарсани қиёслайди. Масалан, Навоийнинг

Менинг фироқиму онинг висоли тун била тонг,
Бу навъ даҳрда йўқ эҳтимоле тун била тонг.
...Тонгим ёругу тунум тийрадурки, чирмашадур,
Кўнгул аро юзу зулфунг хаёли тун била тонг.
...Тунунг хужаста, тонгинг қутлуг ўлсун, эй маҳваш,
Ки икки банда санга бўлди холи тун била тонг

байтларининг биринчи мисрасида ташбиҳнинг ана шу тури ишлатилган. Шоир ушбу мисрада ўз фироқини ҳам, ёр висолини ҳам тун билан тонгга ўхшатади.

Бобурнинг

Сен гулсену мен ҳақир булбулдурмен,
Сен шуъласен, ул шуълага мен қулдурмен

мисраларини ҳам ана шу ташбиҳга нисбат бериш мумкин.

ТАШБИҲИ ИЗМОР (яширин ўхшатиш). Бу хил ташбиҳда шоирнинг диққати бошқа нарсага қаратилгандек туйилади, аммо унинг асл мақсади ўхшатиш бўлади. Масалан:

Юзинда хаймудур ё манглайидин қатра, ваҳ, кўргил,
Ки гулдинми оқар шабнам, қуёшдинму оқар ахтар?

(Навоий)

ТАШБИҲИ ТАФСИЛ. Бу хил ташбиҳни қўллар экан, шоир аввал бир нарсани иккинчи бир нарсага ўхшатадию, кейин ўз ўхшатишидан воз кечгандек, ундан қайтгандек бўлади. Бу воз кечиш жиддий бўлмай, аксинча тасвирланаётган предмет белгисини янада кучайтириш мақсадини кўзлайди. Масалан:

Саросар гўиё ул най гуҳардир,
Ғалат қилдим, лаболаб найшакардир.

(Навоий)

Зийнат аро равзаи ризвондур ул,
Равзани қўй, мулки Хуросондир ул.

(Навоий)

Тешуклар бурнида ваҳшат танури,
Танури йўқки, нафт ўтиға мўри.

(Навоий)

Муз айлаб ер юзин ойна ойн
Ғалат қилдим, дегил ойнаи Чин.

(Навоий)

Жамолингга қуёш ўхшар, ва лекин онча ҳам кўп йўқ,
Анга бўлгонча ой монанд ул бўлғай санга монанд.

(Навоий)

ТАШБИҲИ АКС (тескари ўхшатиш). Бу хил ташбиҳ қўлланганда шоир бир нарсани иккинчи бир нарсага ўхшатиш билан чекланмай, иккинчи нарсани яна биринчига қиёслайди, яъни аввал мушаббихни мушаббихун биҳга, сўнг аксинча, мушаббихун биҳни мушаббихга ўхшатади. Масалан, Навоийнинг «Ҳайратул аброр» достонидан олинган мана бу байтни кўздан кечирайлик:

Дўзах ўлуб гулшани жаннат сиришт,
Дўзах онинг қошида боғи беҳишт.

Шоир биринчи мисрада дўзахни жаннат гулшанига ўхшатган бўлса, иккинчи мисрада аксинча жаннат боғини дўзахга қиёслайди.

Бобурнинг

Сочинг белингчау белинг доғи сочинг киби ёринг
Латофат ичра йўқ фарқи бу иккининг сари мўйи

байтида ҳам аввалига гўзал маҳбуба сочи унинг белига қиёслан-
са, кейин бели сочига ўхшатилган. Яъни аввал мушаббих ва
мушаббихун биҳ келтирилган бўлса, кейин уларнинг ўрни ал-
маштирилган.

Мисоллар:

Сочинг сунбул, юзинг сарви санувбар,
Кўзинг наргис, яноғинг арғувондир.

(Атойи)

Эй бегим, ушбу юз дегул, шамс била қамармудур?
Эй бегим, ушбу сўз дегул, шаҳд била шакармудур?

(Атойи)

Олди кўнглум бир юзи гул, қомати сарви равон,
Сочи ялдо, кўзи чўлпон, ғамзаси соҳиб қирон.

(Гадоий)

Эй юзи қамар, кўзи қирон, қоши ҳилолим,
Келгинки, фироқинг тунидин тутти малолим.

(Гадоий)

Юзунгни кўрса Саккокий кўзи ёшин тия билмас,
Бале, гул мавсуми бўлса тенгизлардин оқар сайле.

(Саккокий)

Ким кўруб наргис бикин кўз бирла гулдек юзини
Елга бериб ақлу фаҳмин масту ҳайрон қолмади.

(Саккокий)

Қошинг, ирнинг, юзунг, эй рашки ризвон,
Ҳилолу кавсару боғи жинондур.

(Лутфий)

Малак ё ҳур, билмон ё парисен,
Бу рафтор ила ё кабки дарисен.

(Лутфий)

Сени жамъики гулрухсор дерлар,
Мени ҳам андалиби зор дерлар.

(Лутфий)

Субҳи давлат юзунг, эй тавсани гардун сенга ашҳаб,
Бошинг устидаги дур ўйлаки тонг бошида кавкаб.

(Навоий)

Лоладек юзунг хаёлидин тўла қондур кўзум,
Балки лола жомидек қон ичра пинҳондур кўзум.

(Навоий)

Эй юзи насрин, қомати шамшод,
Неча қилурсен, жонима бедод.

(Бобур)

Сен гул киби то ғамзадасен ҳуснунга мағрур,
Булбул киби мен ғамзадамен ҳуснунга ҳайрон.

(Бобур)

Қади шоҳи гулдек нигорим қани?
Лаби гунчадек гул узорим қани?

(Бобур)

Ул қуёш меҳрини бир зарра манга кўргузмас,
Кавкаби ашк тўқуб бўлсам агар гардунча.

(Бобур)

Қуёшдек юзунгу дурдек тишингинг ҳажрида, эй ой,
Кўзумнинг ёшидур юз қатрау ҳар қатра дурдона.

(Бобур)

Эй юзунг буржи сабоҳат ахтари,
Ҳар сўзунг дуржи фасоҳат гавҳари.

(Огаҳий)

Олди кўнглумни менинг биргина дилбаргинаи,
Тиши гуҳаргинаи лаблари шаккаргинаи.

(Огаҳий)

Оразинг эрур жаннат, чашм ҳуру гулмонинг
Қоматинг эрур тўби, хатт-сабз райҳонинг.

(Фурқат)

Орази гул, зулфи сунбул, қўйлаги барги суман,
Хилъати раъно, бўйи зебо гулистоним менинг.

(Фурқат)

Лабинг гунча, юзинг икки қизил гул
Қадинг сарву сочинг гўёки сунбул.

(Фурқат)

Қошлари остида гўё икки фаттон кўзлари
Икки ҳинду баччадурким, ёндашиб ё тортадур.

(Фурқат)

ТАМСИЛ

Тамсил «мисол келтириш» маъносини билдириб, шеър байти-нинг биринчи мисрасида ифодаланган фикрга далил сифатида иккинчи мисрада ҳаётий бир ҳодисани мисол қилиб келтиришга асосланган санъатдир. Биринчи мисрадаги фикр билан келтирилган мисол ўртасидаги муносабат — мантиқий алоқа кўпинча қиёсий йўналишда бўлиб, ижодкор диққати ҳам бадиий тафаккур билан ҳаётий воқелик орасидаги ўхшашликка қаратилган бўлади. Бошқача қилиб айтганда, биринчи мисрада баён қилинган фикр ҳаётий ҳодисага ўхшатилади, шоир ифодалаётган образлар ҳаётий мисолдаги нарса ёки тушунчаларга ғоятда мос бўлиб тушади. Жумладан, Навоийнинг машҳур

Оразин ёпқач, кўзумдин сочилур ҳар лаҳза ёш,
Бўйлаким пайдо бўлур юлдуз, ниҳон бўлгач қуёш

байтида қўлланган тамсил санъати юлдузлар пайдо бўлганидан сўнг қуёш кўринмай қолиши ҳодисаси билан биринчи мисрада ифодаланган образли ифода: маҳбуба юзини бекитгач, ошиқ кўзидан ёш сочилиши ҳодисаси ўртасидаги ўхшашликка асосланган. Ёр орази билан қуёш, ошиқ кўз ёши билан юлдуз қиёсланиб, биринчи мисрадаги фикрнинг ёрқин бадиий тасвирига эришилган.

Тамсил асосан биринчи мисрадаги ифодани ўхшатиш ёки далиллаш мақсадини кўзлайди. Юқоридаги байтда шоир диққати ўхшатишга қаратилгани аниқ кўриниб турибди.

Лутфийнинг

Эй кўнгул, жонни хаёли олида қил пешкаш,
Ҳар нима бўлса азиз, элтур киши меҳмон сори

байтида эса иккинчи мисрада келтирилган ҳаётий ҳодиса — мезбоннинг ўзи учун энг азиз бўлган нарсани меҳмон олдига қўйиши биринчи мисрадаги фикр қиёси эмас, балки далили, тасдиқига хизмат қилади. Байтдаги «Ҳар нима азиз бўлса, киши меҳмонига тутади, шунинг учун, эй кўнгул, сен ҳам жонингни, яъни энг азиз нарсангни ёр хаёлига пешкаш қил», — деган мазмун ҳам тамсил моҳиятини кўрсатиб турибди.

Шуни таъкидлаш зарурки, ушбу байтда ҳам ҳар икки мисрадаги фикрлар, ифодалар ўртасида ўхшашлик мавжуд. Лекин шоир диққати ўхшашликни таъкидлашга эмас, далил келтиришга, биринчи мисрадаги фикрни асослашга қаратилган.

Тамсил санъати қўлланганда, биринчи мисрадаги образли ифода мазмуни билан иккинчи мисрадан ўрин олган ҳаётий ҳодиса баёни орасида мантиқий мувофиқлик бўлиши шарт. Масалан, Навоийнинг

Совуғ оҳежим чекармен, гарм ўлур оқмоққа ашк,
Чашмаларда сув бўлур иссиғ, ҳаво бўлғоч совуқ

байтига диққат қилсак, ана шундай мувофиқликни кузатишимиз мумкин. Ошиқнинг совуқ охи совуқ ҳавога, унинг кўзидан оқаётган иссиқ кўз ёши ҳаво совуқ бўлганда, чашмалардан илиқ сув оқишига қиёслаб далилланган. Қиёсдаги бирон нуқтада ҳам мантиқий номувофиқлик сезилмайди. Лутфийнинг

Юзунгни букун юзума қўй, эй тўлун ойим,
Нуқсонга қўяр юзни чу ой етса камола

байтида эса нозик бир нуқтада мантиқий номувофиқлик кўзга ташланади. Шоир ошиқ тилидан ёрга мурожаат қилиб: «Бугун юзингни юзимга қўй, эй тўлин ойим (юзи тўлин ойдек севгилим), ой ҳам камолга етса нуқсонга юз тутдику», — дейди. Ижодкор тасвирланаётган гўзални тўлин ойга ўхшатиб, биринчи фикр далили учун ҳаётий ҳодисани келтирган. Лекин тўлин ойнинг нуқсонга юз тутиши ижобий ҳодиса эмас, бинобарин ойнинг ҳаракатини маҳбубага муносиб кўриш, ёр юзини ўзининг нуқсонга қиёсланган юзига қўйишини илтижо қилиш, яъни унинг ҳам нуқсонга юз тутишини тилаш муҳаббат одобига хилофдир.

Байтда қўлланган тамсил санъати мазмуни ва моҳиятини англаб етиш учун биринчи байтдаги образли ифода билан ҳаётий мисол ўртасидаги мантиқий мувофиқлик даражасини тушуниб олиш муҳимдир. Маълумки, ушбу мувофиқлик асосини биринчи мисрадаги асосий образ билан унинг мисолдаги қиёси ўртасидаги муносабат ташкил этади. Бу муносабатни аниқлаш эса ҳамма вақт ҳам осон бўлавермайди.

Навоийнинг

Шўхлиқтин баъзи олса жону баъзи берса жон,
Кўнгли истар не қилур хўбеки, бўлса тифл шўх

байтида тамсил замини шўх маҳбубанинг шўх бола билан қиёсланишидир. Буни байт мазмунидан аниқлаб олиш қийин эмас. Аммо Навоий қаламига мансуб бўлган

Кўнгулни қон ёшу гоҳи юзум бирла овутурмен,
Сориғ-қизил била андоққи халқ тифлин овутмиш

байтидаги муносабатни илғаб олиш осон эмас. Нега шоир кўз ёши билан болани қиёслапти: ташқи қиёфасидаги ўхшашлик асосидами? Албатта, йўқ, зеро кўз ёши билан ёш бола орасида қандай яқинлигу қиёс бўлиши мумкин? Гап шундаки, Навоий шеърятимиздаги анъанавий ифодани — «ёш» сўзининг маънодоши, жинсдошини, яъни «ёш бола» маъносини назарда тутиб, у билан келтирилган мисолдаги «тифл» болани қиёслаган ва шу асосда ўз кўнглини гоҳ қонли ёш, гоҳ сариғ юзи билан овутаётган ошиқ ҳолати сариғ ва қизил рангли нарсалар билан боласини овутаётган халқ ҳаётига ўхшатишган. Яна бир мисол. Навоийнинг

Ёр хаттидин Навоий хаста кўнгли заъф этар,
Заъфқа мужиб ўлур, чун кўп ўқур бемор хат

байтидаги муносабат ҳам мураккаб мазмунга эга. «Ёр хатти» деганда шоир маҳбуба лаби устидаги майин тукларни назарда тутяпти. У билан хат ўртасида қандай яқинлик мавжуд? Тамсил моҳиятини англаб етиш учун яна адабиётимиздаги адабий-бадий анъаналарга мурожаат қилишга тўғри келади. Маълумки, шеърятимизда маҳбуба лаби устидаги майин туклар шаклий хусусиятига кўра ёзувга, хатга ўхшатилади. Шу асосда шоир ёр хаттини (лаби устидаги тукларни) хатга қиёслаб, «Ёри лабидаги (хатга ўхшаган) майин туклардан Навоийнинг бетоб кўнгли янада оғирлашяпти, зеро касал одам хатни кўп ўқиса, бетоблиги кучаяди», — деган мазмундаги байтни яратган.

Баъзан тамсил биринчи мисрадаги фикрга зид мазмунда бўлиши ҳам мумкин. У ҳолда ҳам шоир мисол воситасида биринчи мисрадаги фикрни тасдиқлаш мақсадини кўзлайди.

Чунончи, Огаҳийнинг

Оқил эрсанг, бўлмағил фарра жаҳон лаззатиға,
Ул сифатким, тифллар кўрса бўлур хурсанд қанд

байтида шу ҳолатни кўрамиз. Диққат қилсак, келтирилган «Болалар қандни кўрса, хурсанд бўлади» мисоли биринчи мисрадаги «Оқил бўлсанг, жаҳон лаззатиға алданма» фикрига зид келади. Лекин шоир ҳаётини мисолни биринчи мисрадаги фикрга қарама-қарши қўйиб, байтда «Оқил бўлсанг, жаҳон лаззатиға, худди болалар қандни кўрса хурсанд бўлгани каби, алданмагин», — деган маънони ифодалаган.

Тамсил учун, асосан, табиат ҳодисалари, ижтимоий воқеалар, халқ оммаси ҳаёти, болалар ўйинлари, тиббиёт олами, тарбия жараёни ва бошқаларга оид мисоллар танланади.

Айни вақтда тамсил санъати биринчи мисрада ифодаланган фикр далили ёки қиёси учун фақат ҳаётини ҳодисаларга эмас, балки афсонавий воқеалар, афсонавий тимсолларга ҳам мурожаат қилишни назарда тутди. Жумладан, Бобурнинг

Хати лабиға тутош бўлса, эй кўнгул, не ажаб,
Ки Хизр чашмаи ҳайвонға раҳнамоийдур

байтининг иккинчи мисрасида қўлланган тамсил афсонавий Хизрнинг афсонавий ҳаёт булоғига йўл бошловчилиги ҳақидаги афсонавий ҳикоятга асослангандир.

Мисоллар:

Гар ватан Лутфий кўзунда тутмадинг, йўқтур ажаб,
Эв кўпормоқлик эрур душвор Жайхун устина.

(Лутфий)

Зулфунг чинига кўнглум борди кўзум йўлидин,
Дарё йўлиндин осон борса бўлур Хитойға.

(Лутфий)

Чун улусқа ишқи ўт солди, ажаб йўқ куймаким,
Бешаға чун тушди ҳар ён шуъла, хас ҳам ўртанур.

(Навоий)

Ақлу сабру ҳуш итиб, кўнглумда қолди доғлар,
Корвон кўча, қолур ўтлар ери манзил аро.

(Навоий)

Титрабон сиймобдек, кўнглум етар жон оғзима,
Тунд ел таҳрикидин ҳар дамки дарё чайқалур.

(Навоий)

Тийғи кўксум чок этиб, кўнглумни очса не ажаб,
Ким равон судин ҳамиша халқ кўнгли очилур.

(Навоий)

Манга лаълинг зулоли берсанг, эй дилбар, муносибдур,
Ки бермак ожиз ўлғон хастаға шаккар муносибдур.

(Огаҳий)

Тоза либоси лутф ила қил мани шод ийдким,
Хожа керакдур этса қул жомасини жадид ийд.

(Огаҳий)

Ишқни пинҳон тутарға бўлма шайдо, эй кўнгул,
Мушк пинҳон бўлса, бўйи ошкоро тортадур.

(Фурқат)

Зулфидин ёрим юзи ўлмас намоён, не ажаб,
Расм эрур ой ёрими тунни қоронғу келтурур.

(Фурқат)

Чеҳраи зардим кўриб шод ўлса айб эрмаски ёр,
Заъфароний бода ичган чоғда кулгу келтирур.

(Фурқат)

ҲУСНИ ТАЪЛИЛ

«Ҳусни таълил» арабча «чиройли далиллаш» маъносини билдиради. Адабий асарларда тасвирланаётган бирор ҳодисага шоирона бирон сабаб кўрсатиш санъати шу ном билан аталади.

Масалан, мана бу байтда Навоий хусни таълил санъатидан фойдаланган ҳолда такрорланмас тимсолий ифода яратган:

Қатра қонларким томар кўксимга урғон тошдин,
Заҳмдиндир демаким, қон йиғлар аҳволимга тош.

Ҳижрон аламига чидай олмаган ошиқ ўз кўксига тош урад экан, ерга қон томмоқда. Шоир таърифича, бунинг сабаби тошнинг баданга еткизган яраси эмас (қон ярадан оқаётгани йўқ), балки ошиқ қалбига урилган тош унинг бағридаги ғамнинг кучлилигига чидай олмасдан қонли ёш тўкиб йиғламоқда. Кўринадики, бу хил таълил — сабаб образли фикрнинг кучайтирилишига хизмат қилган.

Шеърда келтирилган хусни таълил, Шарқ адабиётшунослигида таъкидланишича, қатъий бўлиши лозим. Агар гумон маъносида қўлланилса, у ҳолда бу хил сабаблар «шибҳи хусни таълил», яъни «шубҳали чиройли сабаб» деб аталади.

Такрор қилур васфи қадинг сарв, онинг учун
Кўп тебранур андоқки кишилар сабақ ичра,
(Лутфий)

Чу гул кўрдик сув ҳар кун тегар қутлуқ юзингизга,
Ёқилди шавқ ўтинда-ю бу ҳасраттин гулоб ўлди,
(Лутфий)

Бир тўя кўргаймуен деб талъатингни тўлин ой
Тунглюкунгда ўлтурур то субҳ мендек термуллуб,
(Атоий)

Ростларга чарх агар ҳар лаҳза қилмас сарзаниш,
Шамъ бас ҳар тун недин йиглаб куюб афғон қилур,
(Навоий)

Чарх тонг отқунча йиғлар меҳрин элдин ёшуруб,
Гуйи ул саргаштанинг ҳам бир мусофир ёри бор,
(Навоий)

Хиромон қоматиға гулшан ичра кўргузур таъзим,
Дема ел бирла мойил ҳар тараф сарву санубардур,
(Оғаҳий)

каби байтлардаги хусни таълил намуналарида фикрлар қатъийлиги, табиий ҳодисаларнинг ғайритабиий изоҳи айна ҳақиқатдек таъкидлангани кўриниб туради.

Алишер Навоийнинг

Юзни гуллардин безабму бизни қурбон айладинг,
Ё юзингга тегди қонлар бизни қурбон айлагач

мисраларида эса шибҳи ҳусни таълил қўлланган. Чунки шоир маъшуқанинг юзи атрофидаги гулни қонга ўхшатган ҳолда унинг ёр чехрасига тегиш сабабини қатъий қилиб эмас, балки гумон қилиб айтади.

Шеърятда воқеаларнинг ҳақиқий сабаблари ҳам келтирилади, албатта. Фурқат ўзининг

Ул париваш ишқидинки телбадурман, гоҳ соғ
Чунки бордур орамизда гоҳ сулҳу, гоҳи жанг

дея ўзининг гоҳ телбанамо, гоҳ соғ эканлигига сабаб қилиб маъшуқа билан ўзи ўртасидаги муносабатни келтирар экан, бу ҳақиқий сабабдир. Бу хил таълил ҳусни (чиройли) таълил эмас, **оддий таълил** саналади.

Шеърятимиздаги ҳусни таълил намуналари хилма-хил ҳаётий ҳолатлар, табиий ҳодисаларга асосланади.

Шоирлар кўпинча самовий мавжудотлар ҳолати ва ҳаракатини ғайри табиий изоҳлаш йўли билан ҳусни таълил санъатига хос лавҳалар чизадилар. Масалан, қуёш ҳаракатини шу хил тасвирлаш воситасида кўплаб чиройли байтлар яратилган. Масалан,

Қуёш ойдек юзунгнинг ҳижлатидин
Қочиб тўртинчи кўк узра чиқибтур.

(Лутфий)

Тушта кўрмиш оразингни зоҳиран, бир кун яна
Они истаб кечаю кундуз юрур ҳайрон қуёш.

(Гадоий)

Ой юзунг наззорасидин қолур эрмиш бенасиб,
Онинг учун кечқурун ҳар кунда йиғлар қон қуёш.

(Гадоий)

Меҳр юз кўрмай ўчашур, пардадин чиққач қуёш
Олғали қўймас соригъ юзин қаро ердин ует.

(Навоий)

Фалак меҳри булутдин қўзга чекмиш пардаи мушкин,
Магар боқиб қуёшим юзига кўзи қамошибдур.

(Оғаҳий)

Бениқоб ул маҳлиқони токи кўрди, ҳар кеча,
Инфиолидин қуёш ер остида пинҳон эрур.

(Оғаҳий)

Келтирилган байтлар мазмунига диққат қилсак, қуёшнинг ҳолати, ҳаракати асосида бетакрор бадиий лавҳалар ифодаланганга-

нини кўрамизки, уларнинг ҳар бири ҳусни таълил санъатининг гўзал намуналаридир.

Турли ҳаётгий ҳодисалар, ўсимликлар, мевалар, ашёлар ҳолати заминиди ҳам ҳусни таълил санъатининг чиройли намуналари яратилган. Масалан, Навоийнинг

Банд аёғида нединдур, бошида савдо ўти,
Эй пари, ишқингда гар худ бўлмамиш девона шамъ?

байтида шамънинг кўринишини муҳаббат дардида девона бўлган одамга ўхшатиб, табиий ҳолат гайритабиий тарзда талқин қилинган. Ташбиҳ ва ташхис санъатларига асосланган бу хил тасвирда ҳусни таълил маҳбуба гўзаллиги, латофатини таъсирчан қилиб ифодалашга имкон берган. Лутфий қаламига мансуб бўлган

Ой юзунгнинг ҳижлатидан гул қизорди, ҳолиё,
Ханда бирла ўткарур, чун инфюли бордурур

байтида гулнинг қизариб очилиши хижолатдан юзи қизарган ва ўзининг ноқулай аҳволини яшириш учун зўрма-зўраки табассум қилаётган одамга қиёсланиб кишини лол қолдирувчи тасвир чизилган.

Шоирнинг:

Ҳайратда қолиб писта оғиз очтию қолди,
Мажлисда чу оғзинг соридин кечти ҳикоят.
Қоматингнинг қуллуғинда ёш эди, улғайди сарв,
Боши титрар эмди ҳижлаттин ани озод қил.
Лаълининг ширинлигин бир кун битар эрди қалам,
Боши зону остида қолди чибинлар илкидин

каби байтларида ҳам писта, сарв, қалам ҳолатлари ҳусни таълил учун асос бўлган.

Баъзан ҳусни таълил санъати шеъриятимизда анъанага айланган бадий талқинлар, тимсолларга асосланади. Ўқувчи ана шу хил талқин ва тимсоллардан хабардор бўлгандагина, ҳусни таълил моҳиятини англаб етади. Чунончи, Лутфий ғазалидаги

Оғзинг ўлтурди табассум бирла бизни, тонмағил,
Гар киши ўлтурмаса, ул не учун пинҳон эрур

байтидаги ҳусни таълилга диққат қилайлик: Шоир маҳбубага муурожаат қилар экан, «Сенинг оғзинг табассум қилиб бизни ўлдирди, бундан тонмагин, агар одам ўлдирмаса, нега у яшириниб юрибди?» деган фикрни баён қилади. Шеъриятимизда анъанавий ифодага айланган талқин «маъшуқа оғзи кичиклигидан кўзга кўринмайди», — деган фикрни назарда тутгандагина ҳусни таълил мазмунини тушуниб этиш мумкин. Акс ҳолда «Нега оғиз

кўринмас экан, у маҳбуба юзида аниқ кўриниб турадику», — деб қарасак, ҳусни таълил ўз қимматини йўқотади, ўқувчи уни илғай олмайди.

Гадоийнинг

Ул ҳаловатлик зулол ирнинг рамузин фаҳм этиб,
Бош олиб зулматга кирди оби ҳайвон шармсор

байтидаги ҳусни таълил санъатидан завқ олиш учун оби ҳайвон (ҳаёт суви) ер остидаги зулматда бўлиши ҳақида афсоналар, масалан, Искандарнинг ҳаёт сувини ичиш мақсадида зулматга кириши ҳақидаги афсонавий ҳикоядан хабардор бўлиш талаб қилинади.

Ҳусни таълил санъати кўпинча ташхис (жонлантириш) санъати билан биргаликда қўлланади, яна тўғрироғи, унга асосланади. Алишер Навоий қаламига мансуб:

Ой юзунг бирла талашди, буки кўктур орази,
Панжаси бирла қуёш гўё юзига урди кож

байтида «Ой сенинг юзинг билан гўзаллик талашган эди, мана энди ўзининг юзи кўкариб ётибди, унинг бемаъни, беодобона ҳаракатидан дарғазаб бўлган қуёш юзига шапалоқ қўйиб юборганга ўхшайди», деган мазмун ифодаланган. Ойнинг осмонда кўкимтироқ бўлиб кўринишини назарда тутган шоир ҳусни таълил санъати асосида чиройли бир фикрни ифодалаган. Байтда ҳусни таълил санъати ташхис асосига қурилган, шоир «қуёш ойнанинг юзига урган» деб тасвирлаганда ҳам, ой юзининг кўкимтирлигини таърифлаганда ҳам, қуёш ва ойга инсонларга хос ҳолат, хусусият, ҳаракатларни кўчирган.

Лутфийнинг

Занбури асал оғзи тўла шаҳд эканиндин,
Эрнингни кўруб, бемаза деб бол тўқубдур

байтидаги ҳусни таълил ҳам ташхисга асосланган. Зеро, шоир: «Асаларининг оғзи тўла асал эди, сенинг лабинг ширинлигини кўргач, оғзидаги асални бемаза деб тўкиб ташлади», — тарзида тасвирлар экан, асаларига одамлар хусусиятини кўчиради.

Баъзан ҳусни таълил санъати ийҳом, тажохули ориф санъатлари билан бирга қўлланади. Масалан, Навоийнинг

Сариф қоғазмудурким сўзи ҳажрим айлади таҳрир,
Ва ёҳуд шуъла тушти саҳфага ул сўз этиб таъсир?

байтида ўзини билмасликка солиб (тажохули ориф санъатини қўллаб) «Ҳажрим ҳақидаги сўзлар ёзилган қоғознинг ўзи сарифмиди ё бу сўзлар таъсир қилгач, у саҳифа (қоғоз)га шуъла тушиб

саргайиб кетдимиз?» деган ҳайратомуз мазмунни ифода қилади. «Сўз» сўзи ҳар икки мисрада икки маънода: сўз ва ўт (чўғ) маъноларида қўлланганки, буни ийҳом санъати намунаси деб биламиз.

Ҳусни таълил санъатига хос фазилатлардан бири ўқувчи кўзи олдида ёрқин, ҳаётий манзара, лавҳани гавдалантиришдир. Таъкидлаганимиздек, бу санъат албатта ҳаётий лавҳалар, афсоналар, ҳикоятларга асосланади. Ижодкор бирон ҳолат ёки ҳодисани танлар экан, уни мантиққа мувофиқ қилиб, ҳаётий тасвирлайди, акс ҳолда ҳусни таълил ўз таъсирчанлигини йўқотади. Масалан, Лутфийнинг

Ою кун юлдуз киби ерга ўзин солмоқ тилар,
Чиқса хиргаҳтин бирор ул моҳи тобоним менинг

байтида: «менинг ой юзли гўзалим чодиридан чиқиб қолса, ой билан кун юлдуз каби ерга тушишга интилади», — деган мазмун ифодаланган. Ушбу ўринда шоир юлдузнинг учиб ер томон йўналиши ҳодисасига асосланган. Ҳусни таълил ана шу ҳодисага ғайри табиий талқин беришдан иборатдир. Гўёки юлдуз маъшукани кўриш учун осмондан ер томон учар эмиш. Ою қуёш ҳам унга эргашиб маҳбубани томошо қилиш учун ерга интилармиш. Кўрамизки, ҳаётий ҳодиса аниқ келтирилгани сабабли ҳусни таълил ўқувчи онгига, қалбига етиб бориб унинг кўз олдида юлдуз учиши лавҳасини жонлантиради, уни завқлантиради, шоир кўзлаган гоё ҳам унинг дилидан жой олади.

Ҳусни таълил санъатининг яна бир фазилати унинг енгил, завқли кулги (юмор) билан сугорилганлигидир. Ҳаётий ҳодисанинг ғайритабиий талқин қилиниши, ҳақиқий, ҳаётий ҳолат билан бадий талқин орасидаги мантиқий номувофиқлик ўқувчида кулги уйғотмай қолмайди. Алишер Навоий қаламига мансуб бўлган

Дема лафзинким, тили эврулмагондиндур синук,
Ким топар тоғ оғзидан чиққунча кўп озор лафз

байтига диққат қилсак, унда: «Маҳбуба сўзлари унинг тили яхши айланмаётганидан чучук деб ўйлама, оғзи тор бўлгани учун ҳар бир сўз қийналиб, озор чекиб чиқади», — деган мазмун ифодаланганини кўрамиз. Тили чучукликнинг тиббиёт билан боғлиқ айрим сабаблари бор албатта, лекин шоир маҳбуба тилининг чучуклигини ғайритабиий изоҳлаб, унинг оғзи гоётада кичиклигини сабаб қилиб кўрсатади. Ҳақиқат билан бадий сабаб ўртасидаги номувофиқлик, мантиқсизлик енгил кулги уйғотади. Ҳусни таълил санъатининг ҳар бир намунаси худди шундай завқли кулги билан йўғрилгандир. Кулгининг даражаси эса талқиннинг янгилиги, бетакрорлиги, ноёблиги билан белгиланади.

Ҳусни таълил санъатидан ҳозирги шеърятимизда ҳам кенг фойдаланиш мумкин. Айрим ижодкорлар бу усул воситасида ни-

ҳоятда гўзал ва таъсирчан тасвирлар чизганлар, бетакрор бадиий лавҳалар яратганлар. Эркин Воҳидов қаламига мансуб «Камтарлик ҳақида» шеърисидаги:

Гарчи шунча мағрур турса ҳам
Пиёлага эгилар чойнак.
Шундай экан, манманлик нечун,
Кибру ҳаво нимага керак?
Камтарин бўл, ҳатто ҳар қадам
Ўтма гурур остонасидан.
Пиёлани инсон шунинг-чун
Ўпар доим пешонасидан

мисраларида ҳусни таълил санъатидан фойдаланиб, ғоятда жозибадор лавҳалар чизилган. Шоир чойнакнинг тузилиши, чой қуйишда унинг пиёла томон йўналтирилиши, чой ичаётган одамнинг пиёлани лабига тегизиши ҳодисаларини ғайритабиий, бадиий изоҳлаш асосида завқли манзара яратиб, унинг воситасида муҳим бир ғояни ўқувчи онгига таъсир қиладиган тарзда гўзал қилиб ифодалаган.

Шоирнинг «Ёшлик девони»дан ўрин олган «Узум», «Гунча», «Тун билан йиғлабди булбул», «Сурма», «Чашма», «Сарв», «Шоҳи гул», «Гуллар базми», «Кўзгу» каби кўплаб ғазалларидан ҳусни таълил санъатининг гўзал ва бетакрор намуналари ўрин олган. Бу асарлардаги:

Тарк этиб кўшқин саватга
Кўйди бош, излаб сени,
Чарх уриб бозор ичида
Бўлди саргардон узум,

ёки

Севмоқ уят эмасдур,
Ҳар кимда бор бу савдо,
Кўй, кўп қизорма, гунча,
Бошингни эгма бунча,

ёки

Рост, қалам тимсоли шеър,
Тимсоли тиф, тимсоли ҳақ,
Бошини минг кесдилар,
Бош эгмади асло қалам

каби чиройли тасвирлар ўқувчини ҳайратга солади, лол қолдиради.

Ҳа, ҳусни таълил санъати ҳозирги шеърятимиздан муносиб ўрин олиши керак. Унинг воситасида муайян ижтимоий-ахлоқий

ғояларни жуда ёрқин бўёқлар билан жилолантириш имконияти чексиздир.

Стадионда бўлган бир томоша пайтида қайсидир рус шоирининг ажойиб бир шеъри ўқилган эди. Уни қуйидагича таржима қилиш мумкин:

Яраланди солдат, ўз ҳузурида,
Онасин кўрмоқни қилди илтимос.
Она келди, ўғил унинг бағрида
Роса йигирма кун нафас олди соз.
Йигирма кун она мижжа қоқмади,
Йигирма биринчи тун чоғи мудроқ —
Унинг кўзларига инганда бир он,
Қалбининг беором садоси ногоҳ,
Она оромини бузмаслиги — чун
Солдат ўз юрагин тўхтатди мутлоқ.

Диққат қилинса, солдат юрагининг тўхташи билан боғлиқ табиий ҳодисани ғайритабиий тарзда «Солдат ўз юрагини тўхтатди», — деб тасвирлаш ҳусни таълил санъати кўринишидир. Бу хил тасвир туфайли асар мазмуни ўқувчини ларзага соладиган даражада таъсирчан чиққан.

Шеъриятимизда кўпинча хилма-хил диний ва тарихий афсоналарнинг қахрамонлари номлари, уларга нисбат берилган воқеалар заминида ҳусни таълил санъати қўлланган. Масалан, Лутфий қаламига мансуб

Исо фалакка ошти чун бўлди лабинг жон бергучи,
Шармандалиқдан кетмаса, кўкта анга не бор эрур

байтида Исо пайғамбарнинг осмонга чиқиб кетганлиги ҳақидаги афсонага ишора қилинади. «Сенинг лабинг ошиқларга жон бағишловчи бўлганидан сўнг, аввал шу ишни бажараётган Исо осмонга чиқиб кетди. Шармандалиқдан кетмаса, осмонда унга нима бор эди?» — деган мазмун ифодаланган ушбу мисраларда машҳур афсона диний китобларга қараганда бошқача талқин қилинган. Афсонага кўра Исо душманлардан қочиб осмонга чиқиб кетган. Юқоридаги байтда эса Исо машуқадан уялганидан осмонга учган, деган фикр ифодаланган. Исонинг осмонга учшини шу хил тасвирлаш туфайли ҳусни таълил санъати воқеа бўлиб, ёр латофати, ширин сўзлилиги такрорланмас бир тарзда акс эттирилган. Бу каби мисолларни шеъриятимизда жуда кўп учратиш мумкин. Бу хил тасвирларда ҳусни таълил санъати талмеҳ санъати билан қўшилиб қўлланади: аниқроғи унга асосланади.

Мисоллар:

Нега итмишлар Масиху Ҳизр агар қилмайдурур
Бирни руҳафзо лаби, бирни хати хузро хижил.

(Навоий)

Қоматинг сарвин агар шамшоди мискин кўрмаса,
Тутмагай эрди уёттин бешаи Мозандарон.

(Атоий)

Кўр хаёли нозигинким, ўзига ёғлиқ атаб,
Гоҳ оғзингни ўпар, гоҳи иликингни катон.

(Атоий)

Элтти оғзингдин ўғурлаб писта торликни, анга
Туз сувин қуйдилар онча, ондин иқрор айлади.

(Саккокий)

Гул урар эрди юзунгни кўрмаганда лофи хусн,
Талъатинг кўргач равон бўлди ҳижолатдин гулоб.

(Гадоий)

Юзунгдин лола ранг элтиб уёттин шаҳрга кирмас,
Анинг бўйнин киши боғлаб кетурмоғунча саҳродин.

(Лутфий)

Билурмусенки кун тушта не учун сайрдин қолди?
Юзунгни кўрди сорғориб иликдин қолди сафродин.

(Лутфий)

Тутмамиш рангин булут кўкники, оламини тутуб,
Акс кўк миръотиға солган сиришким қонидур.

(Навоий)

Бу оқшом маҳвашим рухсори ой бирла талошибдур,
Эмас анжум, фалак аҳли очиб кўзлар қарошибдур.

(Огаҳий)

ТАЖОҲУЛИ ОРИФ

«Билиб туриб билмасликка олиш» маъносини ифодаловчи ушбу шеъринг санъат шоирнинг байтда акс эттирилаётган бирон образли иборани аниқ айтмасдан ўзини билиб билмасликка олгандек кўрсатишини назарда тутлади. Тажоҳули ориф қўлланган байтларда кўпинча маҳбуба қиёфаси қиёсий ҳолда тасвирланади, бир ёки бир неча нарсага ўхшатилади, лекин узил-кесил фикр билдирилмайди. Шоирнинг ўзини билиб билмасликка солиши шартли бўлиб, асл мақсад таъриф ёки тавсифдан, ёр қиёфасини муболағали тарзда гавдалантиришдан иборат бўлади. Масалан, Лутфийнинг

Малак ё хур, билмом ё парисан?
Бу рафтор ила ё кабки дарийсан?

байтида шоир маъшуқани малак, хур, пари, кабки дарийларга ўхшатади-ю, аниқ қайси бири эканини таъкидламай, ўзини билмасликка солади. Аслида эса у маҳбубани шуларнинг барчасига қиёслаб, унинг бениҳоя гўзаллигига диққатимизни қаратяпти. Атоийнинг

Менгларинг мушки Хўтан ё нуқтаи жондур, бегим?
Энгларинг варди Эрам ё боғи ризвондур бегим?

байтида маҳбуба менглари мушки Хўтанга, жон нуқтасига, энглари эса Эрам атиргули, жаннат боғига қиёс қилинади-ю, лекин қайси бирига ўхшаши аниқ айтилмайди. Чунки мақсад ҳар иккисига ташбиҳ қилишдир. Шоир маҳбуба менгларининг қоралик, хушбўйликда Хўтан мушкига, гўзалликда жон нуқтасига, энгларининг эса ҳам Эрам атиргули, ҳам жаннат боғига ўхшаши-ни таъкидлаяпти, халос.

Атоий ғазалидан олинган

Эй бегим, ушбу юз дегул, шамс била қамармудур?
Эй бегим, ушбу сўз дегул, шаҳд била шакармудур?

байтида ҳам ёр юзи қуёш ва тўлин ойга, сўзи эса шаҳду шакарга ўхшатишган. Шоирнинг ўзини билмасликка солиши, маҳбуба чехраси ва сўзи аниқ қайси нарсага ўхшабини айтмаслиги шартли бадий усул бўлиб, байт таъсирчанлигини оширишга хизмат қилади.

Тажоҳул ориф санъати яширин ўхшатишининг бир тури эканини англаб олиш қийин эмас, билиб билмасликка олиш ўхшатишни яширишдан бошқа нарса эмас. Лутфий ғазалидаги

Наргис кўзунгнинг ўхшаши қайси чаманда бор?
Юзунг таровати қачон, эй гул, суманда бор?

байтидан шоирнинг мақсади маъшуқа кўзини чамандаги наргисга, юзини гулга, суманга ўхшатишдир. Ўзини билиб билмасликка солиш билан шоир ўхшатмасдан гўёки сўраётгандек бўлиб кўринмоқчи, халос. Алишер Навоийнинг

Буки кўнглум ярасидан оқадур қонму экин?
Ё қизориб эриган сув кеби пайконму экин?
Ул хати лабки берур кўзга сафо, жонга ҳаёт,
Сабзай жаннат аро чашмай ҳайвонму экин?
Ҳусн хони ароким, ёйди қазо юзу лабинг,
Қурси хуршид била лаъли намакдонму экин?
Ғунча оғзиғаму гулшанда ёғибдур жола,
Ё жамолинг гули ичра лаби хандонму экин?

байтларининг ҳар бирида бирон ўхшатиш келтирилган бўлиб, шоирнинг ўзини билиб билмасликка солиши мисралар жозиба-

дорлигини кучайтиради. Зеро, тўғридан-тўғри ўхшатишга нисбатан бу хил яширин қиёслаш ўқувчига завқ бағишлайди.

Юқоридаги мисоллардан кўриниб турибдики, тажоҳули ориф санъати асосан савол кўринишида ифодаланеди, асарнинг лирик қаҳрамони ўқувчига савол билан мурожаат қилаётгандек, ўзи аниқлай олмаган нарсани билиб олишга ёрдам беришни сўраётгандек бўлиб кўринади. Лекин бу савол оддий эмас, унга жавоб топиш ҳам осон эмас. Бу савол ҳамиша ҳам ўхшатиш мақсадини кўзлайвермайди. Масалан, Атоийнинг

Хизматингда билмон, эй дилдор, тақсирим недур?
Ким мени қилдинг мунунгдек зор, тақсирим недур?

байтига диққат қилсак, унда ўхшатиш кўзга ташланмайди, аммо ўзини билмасликка солиш кўриниб туради. «Эй дилдор, менинг айбим нимада? Қайси гуноҳим учун мени бунингдек зор қилдинг?» — деб севгили ёрга мурожаат қилади ошиқ. Бинобарин, билиб туриб билмасликка солиш ҳолати мавжуд. Шунга кўра байтни мазкур санъатга нисбат бериш мумкин. Атоийнинг

Ким кўрди кўзунг ҳасратида мен киби бемор?
Жон ғамзада, бағри тўла қон, кўнгли гирифтор?

байти ҳам шу жиҳатдан аҳамиятлидир. Шоирнинг саволдан мақсади ошиқ ҳолати, унинг ички изтиробларини ўзини билмасликка солиш шаклида таъсирчан ифодалашдан иборатдир. Атоий

Бовужуди оразинг барги сумандин ким десун?
Лоладин ким сўзласун, ҳам настарандин ким десун?

байтидаги савол воситасида маҳбуба гўзаллигини таъсирчан тасвирлашни ният қилгани аниқ сезилиб турибди. Гадоийнинг

Юзунгни рашки гулу арғувон демай не дейин?
Қадинг ниҳолини сарви равон демай не дейин?

байтида ҳам билиб туриб билмасликка солиш ҳолати кўзга ташланиб туради. Шунга кўра, юқоридаги иккала байт ҳам тажоҳул ориф санъатига асосланиб яратилган, деб айта оламиз.

Фурқат қаламига мансуб

Асири чашминг охуйди биёбон ўлди, бир менму?
Кўруб ойна ҳам ҳуснунгни ҳайрон ўлди, бир менму?
...Ишқинг ўтида, жоно, жонлар кабоб эмасму?
Қилмас эсанг тараҳҳум, ҳолим хароб эмасму?
...Эл ичра ишқ доғин ифшо қилиб бўлурму?
Монанди лола ўзни расво қилиб бўлурму?

каби байтлардаги саволлар ҳам жиддий бўлмай, билиб билмасликка солиш ифодасидир, бинобарин, ушбу мисраларнинг барчаси ҳам тажоҳул ориф санъати намунаси бўла олади.

Фурқатнинг

Ўтмай нишот ул пари ўтру келармукин?
Жон чекти кўб бу гуссада қайғу, келармукин?

байтидаги савол эса бошқача мазмунга, оддий савол маъносига эга, чунки бу ўринда шоир билиб туриб ўзини билмасликка солаётгани йўқ, маҳбубасининг келиш-келмаслиги чиндан ҳам унга номаълум. Бинобарин, бу байтни тажоҳул ориф санъатига нисбат бериб бўлмайди. Худди шунингдек, Муқимийнинг

Ол хабар ул сарви ноз уйқусидин турганмикин?
Ногаҳон турган эса, туш-муш сўранг, кўрганмукин?

байтида ҳам билиб-билмасликка солиш ҳолати сезилмайди, шоир саволи жиддий бўлиб, мисраларнинг тажоҳул ориф санъатига алоқаси йўқ.

Демак, саволни ифодаловчи байтлардаги мазмун, савол моҳиятидан келиб чиқиб шоир тажоҳул ориф санъатига мурожаат қилганми, йўқми, деган муаммони ҳал қилиш мумкин.

Бу хил санъат кўпинча ғазалнинг матлаидан мақтасигача давом эттирилади, яъни барча байтлар шу санъат асосида ёзилади. Масалан, Лutfийнинг ушбу ғазали шундай асарлардандир:

Эй одамилар жони, париға не бўлурсан?
Бу жисм ила гулбарги тариға не бўлурсан?
Сендин манга наззора тегар, ул дағи гаҳ-гаҳ,
Сен чархи фалакнинг қамарига не бўлурсан?
Рафтор ила бир йўли мунунгдек доғи ўхшаш
Эй сарви сиҳи, кабки дарийға не бўлурсан?
Юсуф киби ширин дурур асру ҳаракотинг,
Сен Миср наботу шакариға не бўлурсан?
Сендек санама кўрмади Lutfий Чигатойда,
Чин сўйла, Хито хўбларига не бўлурсан?

Тажоҳул ориф санъати шеърятимизда кенг қўлланган бўлиб, унга мурожаат қилмаган шоир кам топилади.

ТАШХИС

Ташхис («жонлантириш») ҳайвонлар, қушлар, жонсиз нарсаларга инсон хусусиятларини кўчириш санъатидир. Масалан, Lutfийнинг

Қун пардаға кириб юзунг оийи ҳаёсидан
Йиғлар ўзию, ораға тортар саҳобни

байтига диққат қилсак, қуёшга инсоннинг уялиш, йиғлаш каби хусусиятлари кўчирилганини кўрамиз. Навоийнинг

Қатра қонларким томар кўксумға урған тошдин,
Захмдиндур демаким, қон йиғлар аҳволимға тош

байтида тош инсонга хос йиғлаш хусусиятини касб этган. Ога-
хий битган

Гули рухсорини ногаҳ тамошо айласа булбул,
Фигонлар тортибон ўтлуғ гули ахмарни ёд этмас

байтида эса булбул қиёфасида инсонга хос томоша қилиш хусу-
сияти ифодаланган. Фурқат қаламига мансуб

Кўрганда қоматингиз бўлғай ҳижил сановбар,
Товус жилвасидин рафторингиз чиройли

байтида сановбар ҳижил бўлади, товус жилва қилади. Булар инсо-
ний хусусиятлар, албатта.

Бадий ижодда инсонга хос хусусиятлар фақат ҳайвонлар,
қушлар, аниқ нарсаларгагина эмас, мавҳумий тушунчаларга ҳам
кўчирилади. Чунончи, Алишер Навоийнинг

Муграйиб андоқ синуқ кўнглум бузулурким, сипеҳр
Булъажаб ҳолимға юз минг кўз била ҳайрон бўлур

байтида мавҳумий тушунча бўлган сипеҳрга инсон ҳаракати кў-
чирилган бўлса, Фурқатнинг

Агар келса кетар ҳолим кўрубон
Ажал жонимни олмасдин уёлиб

байтида мавҳумий тушунчани ифодаловчи ажал инсонга ўхшаб
ҳаракат қилади.

Ҳайвонлар, қушлар, жонсиз ва мавҳумий нарсаларни шу хил-
да тасвирлаш воситасида шеърий асар муаллифи илгари сураёт-
ган муайян ғоялар аниқроқ ифодаланади, тасвирланаётган лирик
ёки эпик тимсоллар ёрқинлик, жонлилик, жозибадорлик касб
этади.

Ташхис санъати ташбиҳ, хусусан, ҳусни таълил санъатлари учун
ҳам асос вазифасини бажаради. Масалан, Лутфийнинг

Юзидан лола ранг элтиб уёлиб шаҳрга кирмас,
Кишиким бўйнидин боғлаб кетурмогунча саҳродин

байтида лолага инсоний хусусиятларни кўчириш воситасида ҳус-
ни таълил санъати қўлланган.

Ташхис санъати лирик шеъриятда ҳам, лиро-эпик асарлар,
хусусан, дostonларда ҳам жуда кенг қўлланади. Навоийнинг
«Лайли ва Мажнун» дostonида боғдаги ранг-баранг гулларнинг
беҳуш ётган Қайс ҳолига ачинишлари тасвирланган:

Гул ҳолига чун назора айлаб,
Гулгун ёқасини пора айлаб.
Наргис шабнамдин ашк этиб фош,
Аҳволига юммайин тўкуб ёш.
Сунбул қилибон қаро узорин,
Очиб қаро зулфи мушкборин.
Сўтига оқар сув зор йиғлаб,
Ун тортибу сўтвор йиғлаб.
Сабза қилиб ўзни сарбасар тил,
Айтиб гамидин фасона ҳар тил

каби бир-биридан латиф байтлар ташхис санъатининг ноёб дур-
доналаридан ҳисобланади.

Мисоллар:

Жоми май ўпти лабингни, ташна бўлдум қонина,
Ҳақ текурсун ул ачиқни торгай эмди жомдин.
(Лутфий)

Писта онт ичтики торлиқ ул оғиздин олмайин,
Ёрилибдур, ўзга қилмиш гўё савгандини.
(Лутфий)

Чарх тонг отқунча йиғлар меҳрин элдин ёшуруб,
Гўи ул саргаштанинг ҳам бир мусофир ёри бор.
(Навоий)

Икки гавҳарким баногўшунгладур анжум киби,
Ҳусн аро ойдек юзунг оллида тутмишлар чароғ.
(Навоий)

Бахтим уйғонмас бу нафхи сурдек фарёд ила,
Менки марг уйқуси босқонларни дерман ўйготай.
(Навоий)

Юз қуюб ҳар кун эшикинг ёстанур не важҳ ила,
Гар санго қилмоқ ўзини истамас дарбон қуёш.
(Оғаҳий)

Ер узра тўшаб насрин яфроғларини ҳар ён,
Ўпмакка кафи пойинг йўлунгда губор ўлмиш.
(Оғаҳий)

Ўлдурурга бир-бири бирла қошинг кенгаш этиб,
Бош қўшуб анга ики наргис деган хунхор ҳам.
(Фурқат)

Юз ила кўзунг гами овора қилди нечаким,
Сўзишимдин ўртаниб шамъи шабистон йиғлади.
(Фурқат)

ИНТОҚ

«Сўзлатиш», «гапиртириш» маъносидаги интоқ санъати бадий асарда ҳайвонлар ёки жонсиз нарсаларни одамларга ўхшатиб сўзлатишни назарда тутати. Жумладан, Алишер Навоийнинг «Лисонут тайр» дostonида қушлар одамлар каби сўзлатилган. Масалан, товус:

Мен қушеман қасру гулшан зийнати,
Нақшу рангим аҳли олам ҳайрати.
Суратим гулшанга оройиш дурур,
Ҳайъатим кўрганга осойиш дурур...

деса, Бургут:

Манга ҳолат ўзга қушлардек эмас,
Кумрию булбулдек эл васфим демас.
Савлатим муфритдуру қаҳрим ямон,
Тоғ мулки ичра менмен қаҳрамон

дея фахрланади. Гулханийнинг «Тева билан Бўталоқ», «Маймун билан Нажжор» масалларида ҳам ҳайвонлар одамлардек гапирадилар.

Ушбу санъат адабиётимизда кўп асрли тарихга эга. Унинг илк намуналарини «Девону луғатит турк»даги қиш ва ёз мунозарасида учратамиз. XIV—XV асрлар адабиётидаги мунозараларда чоғир ва Банг (Юсуф Амирий), Ўқ ва Ёй (Якиний) ўзаро туркий тилда баҳслашсалар, Аҳмадийнинг «Созлар мунозараси» асарида мусиқа асбоблари, Ҳамзанинг «Мевалар можароси» асарида мевалар тилга кирадилар.

Интоқ санъати замонавий шеърятимизда ҳам кенг қўлланади. Чўлпоннинг «Гўзал» шеърида қуёш, ой, юлдуз, тонг шамоли одамлардек гапирадилар, Ҳамид Олимжоннинг «Ўрик гуллаганда» шеърида еллар, қушлар «Бахтинг бор» деб хитоб қилишади. Эркин Воҳидовнинг ғазалларида эса гуллар сўзлайдилар.

Интоқ санъати ташхисга асосланса ҳам, ҳар қандай ташхисда интоқ қўлланавермайди.

ТАЛМИХ

Талмих («назар солмоқ») шеър ёки насрда машҳур тарихий воқеалар, афсоналар, адабий асарлар ёки мақолларга ишора қилмоқ санъатидир.

Шоирлар муҳаббат мавзусидаги асарларида кўпинча Шарқда кенг тарқалган «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Вомиқ ва Узро», «Тоҳир ва Зуҳро» каби қиссалар, дostonларнинг қаҳрамонлари номига ишора қиладилар. Ўқувчи у ёки бу номга ишорани кўрар экан, унинг кўз олдида ўша қисса, дoston, афсона мазмуни, унинг қаҳрамонлари ҳаёти, севгиси, кураши, фожиали тақдири жонланиб, шоир демоқчи бўлган ғояни, фикрни, туйғуни ёрқинроқ тасаввур қилади, чуқурроқ англаб етади. Зеро бу жараёнда ўқувчи ўзи мутоала қилаётган асар қаҳрамони ҳаёти,

туйғулари, маънавий қиёфасини ўша машхур қисса, афсона қаҳрамони билан қиёслайди. Масалан, Лутфийнинг

Хусни наслидин сенингдек ой пайдо бўлмади,
Моҳи Канъоний дағи ҳам мунча зебо бўлмади

байтидаги «Моҳи Канъоний»га ишорани кўрар экан, дарҳол кўз олдига машхур «Юсуф ва Зулайҳо» достони, ундаги Юсуф қиёфасини келтиради. Маълумки, Юсуф жаҳондаги бор гўзалликнинг ўндан тўққизини ўзида мужассамлантирган инсон. Ўқувчи энди Лутфий тасвирлаган маҳбубани Юсуф билан қиёслаб, унинг Юсуфдан ҳам гўзаллиги ҳақидаги тасаввурга эга бўлади.

Шеърятимизда Шарқда кенг машхур бўлган муҳаббат қиссалари, уларнинг қаҳрамонлари номларига ишора қилиш ҳам жуда кўп учрайди. Алишер Навоийнинг

Сендин ўрганган киби Лайлоу Ширин зулму кин,
Мендин ўрганмак керак Мажнун била, Фарҳод ишқ,

Увайсийнинг

Жафо тегди бошимга Лайлию, Ширину Узродин,
Букун Вомиқ ила Мажнуну Фарҳодимни соғиндим

каби байтларидаги талмехлар шу хил ишоралардир.

Шоирлар кўпинча Куръон сураларида акс эттирилган афсоналар, ҳикоялар қаҳрамонлари: пайғамбарлар, фаришталар номларига ишора қиладилар. Атоийнинг

Сенга берсун илоҳи Нуҳ умрин,
Манга ҳам фуқратингда сабри Айюб.
... Бу ғам ким биздадур, бу ҳусн сизда,
Сени Юсуф десунлар, бизни Яъқуб,

Гадоийнинг

Файбтин бўлгон ҳувайдо Хизри фаррухпаймудур,
Ё магар Жабрийл қилди арши аъзамдин нузул

каби байтларидаги талмехлар шулар жумласидандир.

ЛАФФ ВА НАШР

«Йиғиш ва ёйиш» маъносини ифодаловчи ушбу санъат шеър байтида аввал бир неча нарса ёки тушунча номини кетма-кет келтириб, кейин улар ҳақидаги ҳукмларни кетма-кет баён қилишни назарда тутди. Бундан асосий мақсад эса номлари

келтирилган нарса ёки тушунчаларни бўрттириб, кучайтириб тасвирлашдир. Шоирлар ана шу мақсадни кўпинча ташбиҳ ёки муболаға воситасида амалга оширадилар. Шу жиҳатдан қараганда лафф ва нашрни аксар ҳолларда яширин ташбиҳ деб аташ мумкин. Чунки шоир нарсалар ва улар ҳақидаги ҳукмларни саноар экан, аниқ ўхшатиш ё муболаға қўлламаётгандек бўлиб кўринади. Масалан, Атоий бир ғазалида

Бу оразу зулфу қаду қоматки сенингдур,
Рашки суману сунбулу аръар етилибсен

байтининг биринчи мисрасида маҳбуба орази, зулфи, қадду қоматини санаб келтиради-да, иккинчи мисрада улардан ҳар бири ҳақидаги фикрларни баён қилади: оразни суманга, зулфни сунбулга, қадду қоматни эса аръарга қиёслайди, лекин мисра мазмунига кўра шоир «Рашки суману сунбулу аръар етилибсен» деб таърифлар экан, диққати бошқа нарсага — рашкка қаратилгандек туюлади. Ваҳоланки, унинг муддаоси ташбиҳдан бошқа нарса эмас.

Нашрдаги ҳукм фақат ташбиҳу тавсифдангина иборат бўлмай, биринчи мисрада саналган номлар ҳақидаги хилма-хил фикрлардан иборат бўлиши мумкин. Масалан, Бобурнинг

Ҳадису лаълу рафтору жамолингдин эрур ҳардам
Тилим гўё, сўзим рангин, кўнгул хуррам, кўзим равшан

байтидаги лафф ва нашрда маҳбуба ҳусни жамолининг васфи берилмай, унинг ошиқ кечинмалари, хулқу одобига кўрсатган ҳаётбахш таъсири ўз аксини топган. Огаҳийнинг

Холи мушкинларки, ер тутмиш лаби ширинида,
Хайли ҳиндудурки, ғавғо қилди шаккар устида

ёки

Икки мушкин кокили остида гулгун чеҳраси
Ҳусн ганжидурки, ётмиш икки аждар устида

байтларидаги нашрлар нафис бир ҳаётий лавҳа кўринишини олган. Ушбу шоирнинг

Холу рухсори ғамида ўйла ўздин бормишам,
Ким тафовут фаҳм эта олмон қароу оқ аро

байтидаги нашр ранг ифодасида акс этади.

Лафф ва нашр бир мисранинг ўзида ҳам қўлланиши мумкин. Бу ҳолда мисранинг биринчи қисмида нарса ёки тушунчалар номи саналса, иккинчи қисмида улар ҳақидаги ҳукмлар баён қилинади. Масалан, Саккокий қаламига мансуб

Оғзингу тишингни кўрди, гунчау дур деди рост,
Қаддинга қилган назар сарви хиромон отади

байтининг биринчи мисрасида аввалига маҳбуба оғзию тиши тилга олиниб, аниқроғи йиғилиб (лафф), сўнг уларнинг ташбиҳий атамалари: гунча ва дур ифодаланган. Мазкур шоирнинг

Ул тишингу эрнингни кўруб бир куларингда
Бу икки кўзум лаълу гўҳар баҳрию кони

байтида лафф ва нашрнинг янада мураккаброқ — силсилали бир тури қўлланган. Чунки биринчи мисрада маҳбуба тишию ирни (лаби) саналиб, иккинчи мисрада аввалига улар лаъл ва гўҳарга қиёсланади-да, сўнг кетма-кет ушбу сўзларнинг ҳам нашри берилиб, лаъл баҳри ва гўҳар кони тушунчаси рўёбга чиқади.

Шеърятимизда лафф билан нашр тартибининг ўзгариши ҳам учрайди. Аксар ҳолларда лафф аввал, кўпинча, биринчи мисрада, нашр кейин — иккинчи мисрада келтирилади, лекин бунинг акси, яъни аввал нашр, кейин лафф келган ҳолатларга ҳам дуч келамиз. Чунончи, Галойдиннинг

Сунбулу гул бутгусидур туфроғимдин бегумон,
Зулфу юзунг ҳасратинда чунки қилғумдур вафот,

Бобурнинг

Сабру ҳушу ақлу динимни олибдур, найлайин,
Сарв қадди, гул руҳи, райҳон хати, насрин бари

байтида шундай ҳолатни кузатамиз.

Лафф ва нашр бошқа санъатлар билан биргаликда ҳам қўлланаверади, хусусан, тажохул ориф усули билан битилган байтларда лафф ва нашр янада жозибалироқ оҳанг беради. Масалан, Огаҳий қаламига мансуб

Юзида қатраи хўйму экан томар ёхуд,
Нужум меҳр уза сайёрму экин оё

байтида номурақтаб лафф ва нашр қўлланган. Комил Хоразмийнинг

Хатинг ичра гулфом лаълингмудур
Ва ё барги гул тушди райҳон аро?

байтидаги лафф ва нашр ҳам худди шундай тажохул ориф усули билан уйғундир. Унинг

Гулу сунбул шамими бар машоми ман намисозад,
Юзу зулфинг исидин то димоғи ман муаттар шуд

байтидаги лафф ва нашр талмиъ санъати билан биргаликда қўлланган. Комил Хоразмий битган

Кўзу қошинг қалам қатлимга ёзгон насси қотиъдур,
Нечук жондин умид айлай кўруб бу сод ила бу нун

байтидаги лаффу нашр эса китобот санъати билан бирга қўлланган.

Аввал саналган («йиғилган») номлар тартиби билан улар ҳақидаги ҳукмлар тартиби муносабатига кўра лафф ва нашр «мураттаб» («тартибли») ва «номураттаб» ёки «ғайри мураттаб» («тартибли бўлмаган») турларга бўлинади. Масалан, Лутфийнинг

Қошинг, ирнинг, юзунг, эй рашки ризвон,
Ҳилолу кавсару боғи жинондур

байтининг биринчи мисрасида лаффда аввал қош, сўнг ирн (лаб), кейин эса юз саналади, иккинчи мисрадаги «нашр», яъни маҳбуба аъзолари ҳақидаги ҳукмлар тартиби биринчи мисрадаги сўзларга мувофиқ келади, яъни биринчи турган «қош» сўзига иккинчи мисрада биринчи бўлиб турган «қилол» ташбиҳи, иккинчи турган ирн (лаб) сўзига иккинчи бўлиб келган кавсар ташбиҳи, учинчи турган «юзунг» сўзига эса учинчи — боғи жинон ташбиҳи мос бўлиб тушади.

Атоий қаламига мансуб

Ёд қилмас зулфу рухсору хатингни кўргали,
Лолау насрину сунбул бирла райҳондин кўнгул

байтидаги лафф ва нашр эса номураттаб саналади. Зеро, биринчи мисрадаги биринчи бўлиб турган зулф сўзига иккинчи мисрада биринчи бўлиб келган лола ташбиҳи мос келмайди, зулфга учинчи турган сунбул мувофиқдир. Биринчи мисрада иккинчи бўлиб турган рухсор сўзига эса иккинчи мисрада биринчи бўлиб турган «лолау насрин» мувофиқдир. Биринчи мисрадаги учинчи бўлиб турган хат сўзига иккинчи мисрада тўртинчи бўлиб турган райҳон ташбиҳ мос келади. Кўришиб турибдикки, лафф билан нашр тартиби мувофиқ эмас. Худди шунингдек, Бобурнинг

Оғзию икки зулфию қади бўлмаса манга
Райҳону сарву гунча кўрардин малолдур

байтидаги лафф ва нашр ҳам шу каби номураттабдир.

Номураттаблик бир мисрада келтирилган лафф ва нашрга ҳам хосдир. Масалан, Огаҳийнинг

Сарв ила лолага назар айламасак ажаб эмас,
Ким юзу қаддингиз эрур сарв ила лолазоримиз

байтининг иккинчи мисрасида шу ҳолни кузатамиз.

Лафф ва нашр ўз хусусиятига кўра жамъ ва тақсим, жамъ ва тафриқ санъатларига яқин туради. Лекин уларни бир-биридан фарқлаш унча қийин эмас. Гап шундаки, жамъ ва тақсим, жамъ ва тафриқ санъатлари қўлланганда биринчи мисрада жамланган номлар, тушунчаларни тақсимлаш ёки фарқлашни ифодаловчи «бири», «униси» каби сўзлар қўлланади. Масалан, Бобурнинг

Хатинг била юзунгу, кокилинг сенинг, эй жон,
Бири бинафша, бири ёсуман, бири райҳон

деб бошланган ғазали байтларининг ҳар қайсисида аввал турли нарсалар номи жамланган бўлса, ҳар иккинчи мисрада улар муайян жиҳатларига кўра «бири» сўзи воситасида тақсимланган.

Бобурнинг

Не навъ ўхшасун юзига офтобким,
Онинг заволи бордиру бу безаволдур

байтидаги биринчи мисрада маҳбуба юзи ва офтоб сўзлари жамланган. Лекин кейинги мисрада улар ҳақидаги фикрлар икки тушунчани маълум жиҳатдан фарқлаш мақсадини кўзлайди. Шунга кўра бу байтда ҳам лафф ва нашр санъати қўлланмай, жамъ ва тафриқ санъатидан фойдаланилганини таъкидлашимиз мумкин.

Лафф ва нашр қўлланганда тақсимлаш ёки фарқлаш мақсади эмас, балки белгиларини таъкидлаш шоирнинг диққат марказида туради.

Мисоллар:

Кўз эрнинг тушинг кўруб аввал назарни йиғмади,
Охир чиқорса лаълу дур не суд ўшал уммонима.

(Саккокий)

Бўю юзу лаъл эрну хати хаддина туш йўқ,
Сарву гулу мўл настарану ёсуман ичра.

(Саккокий)

Белинг, оғзинг сўзи ҳар қайда бўлса,
Хаёли нозуку рамзе ниҳондур.

(Атоий)

Энги менги ою доғи, юзи сўзи гулу мул,
Қади равону тани жону эрни маржондур.

(Бобур)

Орази олингиз уза зулфи сиёҳингиз эрур
Боғи муродимиз аро сунбули мушкборимиз.

(Огаҳий)

Эрнию сўзи шавқи ичра кўзларим ҳар дам
Сочғуси аёқиға лаъл ила жавоҳирлар.

(Оғаҳий)

Лол андалибу қумри қадду юзингни кўргач,
Сарв ҳижолат ичра гул инфиола душти.

(Фурқат)

Кимеки оразу зулфи хаёли бирла ўтмайдур,
Паришонликда ўтсун ёраб онинг субҳ ила шоми.

(Фурқат)

Олида ҳам сарву гул, ҳам гунча бўлмишдур ҳижил,
Ул паридин ўзгага бўхтон қаду рухсору лаб.

(Оғаҳий)

Хушнаmodур ўйла лаъли узра хатким гўйё,
Ким зумуррад тутти ер ёқути ахмар устида.

(Оғаҳий)

Сориг юзга ариф ашким неча оқса эмастур суд
Ки истиғно камолидин зару гавҳарни ёд этмас.

(Оғаҳий)

РУЖУЪ

Ружуъ — арабча «қайтиш» маъносини билдириб, шеъриятда шоирнинг олдинги мисра ёки байтда ифодалаган фикри, қўлланган бадиий тасвирий воситасидан қайтгандек бўлиб, кейинги мисра ёки байтда унга қараганда кучлироқ ифода, шеърий санъатни келтириш ёки олдинги фикрни аниқлаштириш, тўлдириш усулидир. Мумтоз шеъриятимизда ружуъ усули айниқса ташбиҳ қўлланган мисраларда кўпроқ учрайди.

1. Байтнинг биринчи мисраси ёхуд олдинги байтда ташбиҳ келтирилган бўлса, шоир ундан чекинара экан: келтирилган ташбиҳ белгисини янада кучайтирувчи иборалар қўшади ёки унинг хусусиятини янада ойдинлаштиради, тўлдиради. Масалан, Навоий Фарҳоднинг денгиз сафарини тасвирлар экан, наҳангларни таърифлаб, ёзади:

Суда юз тоғу, йўқ бирига ором,
Вале тоғики, бўлгай моҳи андом.

Шоир аввалига «Сувда тиним билмас, беором тоғлар сузиб юрибди», — деб таъкидлар экан, «вале» («ва лекин») дея ўз тасвиридан чекингандек бўлади, шундан сўнг у ўз тасвирига яна қайтиб унга янги ифодалар билан бойитади, натижада ижодкор фикри энди яққол англашилади: у таърифлаган «беором» тоғлар

«моҳи андом» — «балиқ қиёфасида» экан, бинобарин энди ўқувчи гап наҳанглар, яъни китлар ҳақида кетаётганини тушуниб олади. Шоир тўғридан тўғри «моҳи андом тоғлар»ни тасвирласа, ушбу байт шунчалик таъсирчан, жозибадор чиқмас эди. Навоий аввалга ўзи тасвирлаётган ҳайвонни ўқувчидан сир тутиб «беором тоғлар» ҳақида сўзлайди, ўқувчи бундай тасвирдан ҳайратланмай қолмайди, зеро денгиздаги юзлаб «беором тоғлар» унда қизиқиш уйғотиши табиий. Ўқувчини лол қолдирган шоир энди бу тоғлар наҳанг эканига ружуъ воситасида ишора қилади.

Шу дostonдаги

Муз айлаб ер юзин ойна оин,
Фалат қилдим, дегил ойнаи Чин

байтида шоир қиш тасвирини чизар экан, олдиниға музлаган сувларни ойнаға ўхшатади, кейинги мисрада ўз тасвиридан чекингандек «хато қилдим» дейди-ю, лекин ундан бутунлай воз кечмай музларнинг оддий ойнаға эмас, Чин ойнасиға ўхшашини таъкидлаб, ўз тасвирини янада кучайтиради, аниқлаштиради.

Мисоллар:

Ҳар ён бўри посбон итидек,
Йўқ, йўқ, не ледим, шубон итидек.
(«Лайли ва Мажнун»)

Гуликим сепмиш эрди нўш дору,
Фалат шарҳ айладим, беҳуш дору.
(«Фарҳод ва Ширин»)

Юзида хол ўлуб гулбарг уза зоғ,
Ва ё тер остида сув ичраки боғ,
Дема сувким, зилоли зиндагоний,
Не Хизру, не Скандар топиб они.
(«Фарҳод ва Ширин»)

Уруб гулгун яқо чок айлагунча,
Бўлуб зоҳир гул ичра икки гунча.
Дема гунча, ики пайкон де они,
Фам ўқи кўксидин ўткан нишони.
(«Фарҳод ва Ширин»)

Фалак раҳшида меҳри ховаридек,
Не рахшу меҳр, дев узра паридек.
(«Фарҳод ва Ширин»)

2. Шоир олдинги мисрада қўлланган ташбиҳдан қайтгандек бўлади-да, ундан ҳам кучлироқ янги бир ташбиҳ келтиради. Навоийнинг «Лайли ва Мажнун» дostonидаги

Саҳройи латофат ичра лола,
Не лолаки, мушкбӯ газола

байтида шу хил ружуъ қўлланганини кўрамыз. Шоир аввалига Лайлини саҳро лоласига ўхшатади, кейин ўз тасвиридан қайтиб, янги ташбиҳ қўллайди: Лайлини энди мушк исли оҳуга қиёс қилади. «Фарҳод ва Ширин» достонидаги

Вале ёдиға бу келдиким ул ой,
Демай ой, офтоби олам орой

байтида ҳам биринчи мисрада Ширин ойга ўхшатиш билан бўлса, сўнг шоир бу тасвирдан чекиниб, янада кучлироқ ташбиҳга му-рожаат этади: энди қизни оламга безак бўлган офтобга қиёс қилади. Ҳар иккала ташбиҳга назар ташласак, уларнинг кетма-кет қўлланишида муайян изчиллик сақланганини кузатамиз.

Мисоллар:

Шажар яфроғи бўлди қаҳрабодек,
Демаким қаҳрабо, меҳри самодек.
(«Фарҳод ва Ширин»)

Кишига ўхшамас, гўё паридур,
Пари йўқ, офтоби ҳоварийдур.
(«Фарҳод ва Ширин»)

Дўзах манга эмду бу хабардур,
Қим жонима ўтидан шарардур
Йўқ, йўқ, **не шарарки**, барқи офат,
Андин бари даҳр фарқи офат.
(«Лайли ва Мажнун»)

Ул ўт аро бу заифи ғамнок,
Қайси ғамнок, балки хошок.
Хошок дема, шикаста мўре,
Жони юкидин таниға зўре.
(«Лайли ва Мажнун»)

3. Баъзан юқорида таъкидланган икки ҳолат бир ёки икки байтда биргаликда қўлланади яъни шоир аввал ўз тасвиридан чекиниб, янги ташбиҳ қўллайди, кейин яна чекиниш қилиб янги ташбиҳни янада кучлироқ ифодалар билан бойитади. Масалан, Навоий «Лайли ва Мажнун» достонида Лайли тас-вирини чизар экан,

Нахлию **не нахл**, сарви озод
Сарвию, **не сарв**, рашки шамшод

байтида Лайлини аввалига ниҳолга ўхшатади, кейин ундан қайтиб сарвга қиёслайди, сўнг ундан қайтгандек бўлади-ю, сарвнинг оддий эмас, шамшоднинг рашки келадиган сарв эканини таъкидлайди. Демак, байтда кетма-кет икки ружуъ қўлланган, яъни шоир икки бора ўз тасвиридан чекинган. Унинг «Фарҳод ва Ширин» достонидаги

Хабар Бону сори еткурди ҳар хайл,
Ки тутти барча Арман мулкани сайл.
Қаю бир селиким, дарёи офат,
Қаю дарёки, тўфони маҳофат.

...Чу қўргон даврига ёвуштилар бот,
Сурон солиб ёнибон туштилар бот.
Сурон йўқ, сур савтининг сафири,
Қаю бир сурким, маҳшар нафири,

шунингдек,

Кўрдик келур нигори зебо,
Боштин аёғига хаззу дебо.
Йўқ, йўқ, не нигор, сарви гулчеҳр,
Не сарв, не гулки, ғайрати меҳр

байтларида ҳам худди шу хил ружуълар қўлланган.

4. Баъзида кетма-кет уч марта чекиниш юз беради: шоир ўзи қўллаган ташбиҳдан қайтиб, иккинчисини келтиради, ундан ҳам воз кечиб, учинчи ташбиҳга мурожаат этади. Бу хил силсилали (занжирли) ружуъга Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонидаги Фарҳоднинг ариқ қазиши тасвирланган:

Дами дуди била метини гарди
Етурди кўзга чархи ложуварди.
Не гарду дуд, миғи дарду андуҳ,
Тутуб Арман ҳудудин кўҳ то кўҳ.
Дема миғ, айтқил абри баҳорон
Егин бирла тагарги сангборон

байтлари мисол бўла олади. Шоир аввало Фарҳод нафасини дудга (тутунга) ўхшатиб: «Дами тутуни билан метинининг чанги кўк осмонни кўздан яширди», — деб тасвирлар экан, иккинчи байтда бу ташбиҳдан қайтиб, дуду гардни қора булутга қиёс қилади, сўнг ундан ҳам воз кечиб, баҳор булутига қиёслайди.

«Хамса» дostonларида ушбу усулдан кенг фойдаланган Алишер Навоий баъзан бир неча марта чекиниш билан янги-янги тимсоллар, ифодалар яратади. Чунончи, «Садди Искандарий» дostonининг кириш қисмида ўз ижоди хусусида сўз очар экан, шоир

Давотимки очтим дўкони гўҳар,
Дўкони гўҳар йўқки, кони гўҳар.
Ҳамоноки юр чоғда лосин анинг
Силоя қилурда қаросин анинг.
Томизганда ҳар қатрае сув анга,
Сув ўрнида томғондур инжу анга.
Қаю қатра сув, балки дарёи жарф,
Ки қилмиш анга ҳақ давотимни зарф.
Давот эрмас, ул ўзга олам дегил,
Не олам, ани чархи аъзам дегил

деб ёзади. Диққат қилсак, беш байтли парчада шоир беш марта чекиниш қилганини, ҳар сафар олдингисига қараганда гўзалроқ, салоҳиятлироқ тасвирлар чизганининг гувоҳи бўламиз.

5. Баъзан шоир аввал ўзи тасвирлаётган нарсани бирон ни-
мага қиёслайди, кейин ундан қайтиб, ўша нарсани ўз номи би-
лан атайди. Масалан, Навоий «Фарҳод ва Ширин» достонида
Фарҳод қўлга киритган Жамшид жомини тасвирлар экан:

Сафоу тоб аро андоқки хуршид,
Дема хуршид, балки Жоми Жамшид

деб ёзади. Жом олдин куёшга қиёсланса, кейин шоир ундан
қайтиб, жомни ўз номи билан атаган.

Ружуъ санъати сифатлаш қўлланган мисраларда ҳам келиши
мумкин. Бу ҳолда кўпинча шоир ўзи биринчи мисрада қўллаган
сифатлашдан қайтиб, ундан кучлироқ бўлган янги бир сифатлаш
келтиради. Чунончи, «Лайли ва Мажнун» достонидаги

Қим Навфалким Арабладур тоқ,
Йўқ, йўқ, не Араб, тоқи офоқ

байтида шоир Навфални олдинига «Арабда ягона» деб таъриф-
лаб, кейин ундан воз кечгандек бўлиб, «оламда ягона» сифатла-
шига мурожаат қилади. «Фарҳод ва Ширин» достонидаги

Ўзининг шакли бирла навжувоне,
Демайким навжувоне, нотавоне.
...Аларга шоҳу сарвар гулғузоре,
Демайким гулғузоре — шаҳсуворе.
...Тушурди ул латофат ҳуққасини,
Латофат йўқки, офат ҳуққасини,

«Лайли ва Мажнун» достонидаги

Андоқ тани дарднок бирла,
Йўқ, йўқки, бу жисми чоқ бирла.
...Мискин мену зори пойбаста,
Йўқ, йўқки, заифи по шикаста,
...Ҳар бир монгишида юз латофат,
Йўқ, йўқки, сочиб жаҳонга офат

каби байтларда шу хил ружуълар қўлланган.

Айрим ҳолларда ружуъ санъати у ёки бу нарсани кетма-кет икки хил аташ учун хизмат қилади, бундай ҳолларда ҳам иккинчи атама биринчисига қараганда кучлироқ бўлиши шарт. Жумладан, «Лайли ва Мажнун» достонида Қайс оиласининг Каъбага кириб келишини тасвирловчи

Фурсатни бори билиб ганимат,
Каъба сори қилдилар азимат.
Чун бўлдилар ул ҳарамға маҳрам,
Йўқ, йўқ, не ҳарамки, арши аъзам

байтларида шу хил ружуъ қўлланган. Шоир Байтуллони ҳарам деб атаса, кейин ундан қайтгандек бўлиб, уни «арши аъзам» деб таърифлайди.

Баъзида ижодкор биринчи мисрадаги тасвирдан қайтиб, унга қараганда кучлироқ иккинчи хил тасвирга кўчади. Чунончи, «Лайли ва Мажнун» достонида Лайли билан Қайснинг дафн маросимини тасвирлар экан, Навоий

Кирди ики жисм бир кафанга,
Йўқ, йўқ, ики руҳ бир баданга

байтини келтиради. Кўриниб турибдики, иккинчи мисрадаги тасвир биринчисига қараганда таъсирчанроқ. Шу дostonдаги

Бу бода бирини маст қилди,
Ул бирини майпараст қилди.
Йўқ, йўққи, икиси маст бўлди,
Ҳам икиси майпараст бўлди

байтларида ҳам шу хил санъат қўлланган.

Шоир баъзан ружуъ санъати воситасида биринчи мисрадаги тасвирга иккинчи мисрада аниқлик киритади, уни тўлдиради. «Фарҳод ва Ширин» достонидаги

Далир ўлмиш эди май журъатидин,
Не май, жоми паёпай журъатидин.
...Улусни сурдилар ул сув бошидин,
Не сув, Фарҳод ила Ширин қошидин

каби байтлар шу хил хусусиятга эга.

Анча мураккаб бўлган ушбу усул кўпроқ етук ижодкорларнинг лиро-эпик асарларида қўлланган. Чунончи, буюк мутафаккир шоир Алишер Навоий ўз дostonларида ружуъ усулидан жуда кенг фойдаланиб бири-биридан ёрқин, таъсирчан бадийий ифодалар, тимсоллар яратганки, юқорида келтирилган кўпгина мисоллар фикримизнинг далили бўла олади.

Ружуъ усулини ҳозирги шеърятимизда ҳам муваффақият билан қўллаш мумкин. Эркин Воҳидовнинг «Шоҳи гул» ғазалидан ўрин олган:

Оташин гул уздим, ол, бу
Шоҳи гуллар **шоҳи гул**.
Гул сочиқ йўлларда бўлсин
Гул юзим ҳамроҳи гул.
Шоҳи гул эрмас, бу ўтлуғ
Юзларинг ҳижронида
Интизор боғ кўксидан
Чиққан фиғону оҳи гул

байтлари шундан далолат бериб турибди.

ИСТИОРА

Истиора арабча сўз бўлиб, «бирон нарсани омонатга (вақтинча) олмоқ» деган маънони ифодалаб, адабий асарда сўзни ўз маъносидан бошқа бир маънода, аниқроғи уни ҳақиқий маъносида эмас, балки мажозий бир маънода қўллаш санъати саналади. Кўпинча бу икки маъно ўзаро ўхшашликка асосланади. Шу жиҳатдан истиора ташбиҳ санъатига яқин туради. Истиора аксар ҳолларда ташбиҳи кинояга, яъни мушаббихи туширилган ташбиҳга тенг келади. Масалан, Бобурнинг

Сен, эй гул, қўймадинг саркашлигингни сарвдек ҳаргиз,
Оёғингга тушуб барги хазондек мунча ёлбордим

байтидаги «гул» сўзи ўз маъносида қўлланаётгани йўқ, яъни шоир ҳақиқий гулга эмас, балки гул каби гўзал маҳбубага мурожат қилмоқда. Бинобарин, гул сўзи маҳбуба, инсон маъносида ишлатилапти. Шунинг учун уни истиора деб ҳисоблаш мумкин.

Навоий қаламига мансуб

Сен лабинг сўрган сойи мен қон ютармен, эй ҳабиб,
Сен май ичгилким, манга хуни жигар бўлмиш насиб

байтидаги «қон ютарман» ибораси ҳам ўз маъносида қўлланмаган, балки «изтироб чекаман» маъносини англатади. Демак, у ҳам истиора бўла олади.

Адабиётшуносликда истиора ташбиҳдан кучли саналади. Зеро «эй гул каби гўзал маҳбуба» ифодасига кўра «эй гул» ибораси кучлироқ, таъсирчанроқ жаранглайди.

Тузилишига кўра бир сўздан ёки иборадан ташкил топган истиора («гул» каби) **содда истиора**, бирикмали истиоралар эса **мураккаб истиора** саналади. Навоийнинг

Фурқатингдин заъфарон узра тўкармен лолалар,
Лолалар эрмаски, бағримдин эрур парголалар

байтидаги «сариг юз» маъносидаги «заъфарон» сўзи содда истиора бўлса, «қонли ёш тўкаман» маъносидаги «тўкармен лолалар» ибораси мураккаб истиорадур.

Мураккаб истиоралар бир неча сўз, ҳатто бутун бир жумладан ҳам иборат бўлиши мумкин. Халқ оғзаки ижодидаги кўчма маъноли мақоллар, масалан, «Кўрпангга қараб оёқ узат», «Бўлинггани бўри ер, айрилгани айиқ ер» кабилар ҳам мураккаб истиора саналади.

Ифодаланишига кўра отлардан ташкил топган истиоралар «истиораи аслийя», феъллардан тузилганлари эса «истиораи табиия» дейилади. Чунончи Фурқатнинг

Жамолинг кўргали, эй **дастай гул**,
Бўлубмен турфа шайдо, бир келиб кет

байтидаги «дастай гул» истиораси истиораи аслийя; Нодиранинг

Вақти хиром, эй **санам**, **дийдаларимга қўй қадам**,
Хоки раҳингга айларам чашми гўҳарфишон фило

байтидаги «санам», «чашми гўҳарфишон» сўзлари истиораи аслийя, «дийдаларимга қўй қадам» — истиораи табиия саналади.

Таркибига кўра ҳам истиоралар иккига бўлинади. Ўхшатилган нарса ё тушунча, яъни мушаббих туширилган истиоралар «истиораи мусарраҳа», ўхшаган нарса, яъни мушаббихун бих туширилгани эса «истиораи макнийя» деб аталади.

Истиоралар:

1. Аниқ бир тушунчани билдирувчи сўзни унинг муайян жиҳатларини ташбиҳий муносабатга кўра таъкидловчи сўз ёки сўз бирикмаси билан ифодалаш орқали рўёбга чиқади. Мумтоз шеърийта маҳбубани ифодаловчи гул, пари, нигор каби сўзларнинг қўлланиши бунга яққол мисол бўла олади. Жумладан, Огаҳийнинг

Фалак меҳри булутдин юзга чекмиш пардаи мушкин,
Магар боқиб **қуёшим** юзига кўзи қамошибдур

байтидаги «**қуёшим**» сўзи,
Фурқатнинг

Аё, эй қумрийи боғи малоҳат,
Аё эй қадди раъно, бир келиб кет

байтидаги «**қумрийи боғи малоҳат**» ибораси шу тарзда юзага келган истиорадир.

2. Айрим сўзлар уларни ифодаловчи бадий синонимлар билан алмаштирилади. Раз қизи (май), кўк ғазоли (қуёши), ҳазордостон (булбул) кабилар шулар жумласидандир.

3. Аниқ нарса, тушунчаларни ифодаловчи сўзларга у билан ташбиҳий муносабатда бўлган сўз қўшилиб истиоравий ифодани ҳосил қилади. Масалан, ҳаёт гулшани, гул дафтари, мижгон ўқи, ҳусн баҳори, дийдор давлати, кўнгул майдони, ораз офтоби, карашма тийри каби истиоралар шулар жумласидандир.

Мавҳум тушунчаларни ифодаловчи сўзларга аниқ нарса номини англатувчи отлар қўшилиб истиора ҳосил қилади. Ҳар икки сўз ўртасида эса ташбиҳ маъносидаги муносабат мавжуд бўлади. Малоҳат мулки, ҳаё боғи, ишқ баҳори, ноз тахти, шавқ ўти, висол соҳили, ҳижрон баҳри, бахт уйқуси тарзидаги истиоралар шулар жумласидандир

Мисоллар:

Шарбати сабр отини тутмангки, бир ой ҳажридин
Оғзима **ҳайвон зулоли**н айламиш айём талх.

(Навоий)

Лаълинг олса чоклик бемор кўнглумни не тонг,
Эй малоҳат нахли, чунким хастасиз бўлмас рутаб.

(Навоий)

Камол авжи уза фаррух юзунг **меҳри саодатдур**,
Латофат боғида зебо қадинг **сарви назокатдур**.

(Оғаҳий)

Сендин айру талхком ўлди дебон **заҳри фиروق**,
Ёшун дардимни ул **лаъли шакарборимга** айт.

(Нодира)

Муҳаббат ўтини жисмимга ёқ, бағрим кабоб ўлсун,
Кўзим ҳуснингда сероб айла андоғким пуроб ўлсун.

(Увайсий)

Эй малоҳат гулшанида андалиби хуш наво,
Вей фатонат иқтидорида Фалотундин расо.

(Фурқат)

Висолинг соҳилига раҳм этиб тезроқ етургилким,
Ҳалок айлар яқин **дарёи ҳижронингни гирдоби**.

(Фурқат)

Варақларни очурман тозалаб **йилларни чангиндин**,
Бу **донини махзани** сўзлар менга афсона янгиндин.

(Э. Воҳидов)

ТАНСИҚ АС-СИФАТ

Тансиқ ас-сифат санъати шеърда тасвирланаётган шахс ёки нарасага хос белгиларни кетма-кет келтириши, уларни бир неча жиҳатдан тасвирлашни назарда тутати. Масалан, Муқимийнинг

Хуш табассум, хуш калому, хуш равиш рафтор ҳам
Андалиби бўстондек хуш наво дилдорсиз

байтида маҳбубага хос сифатлар, унинг хуш табассум, хуш калом, хуш рафтор ва хуш наволиги кетма-кет санаб кўрсатилган. Огаҳий қаламига мансуб

Жамолинг шавқида ёқти фалакни ўтлуғ афғоним,
Бори ёр юзини тўфонга берди чашми гирёним,
Эшит додимни энди дардинг ўлди қосиди жоним,
Нигорим, меҳрибоним, макримат тахтида султоним

бандининг охирги мисрасида маъшуқа турли жиҳатдан васф қилинган.

Баъзан маҳбуба сифатлари бутун асар давомида санаб ўтилган шеърлар ҳам яратилган. Муқимийнинг

Нигоре маҳвашеки кам бўлур мундоғ парипайкар,
Санавбаргўй, насринхўй, сунбулмўй, сийминбар.
Зарифу зийраку дилхоҳу дилжў, дилкашу марғуб,
Расо табъу, салимулвазъу, базморо ажаб дилбар.
Адофаҳму, сухансанжу шакаргуфтору, шўрангез,
Сабиҳулважҳу некушаклу матбуу неку ахтар

байтлари билан бошланувчи ғазали шулар жумласидандир.

Кетма-кет саналган белгилар, сифатлар тасвирланаётган тим-солни ўқувчи кўзи олдида ёрқинроқ, жозибадорроқ гавдалантиришга хизмат қилади. Масалан, Машраб мустаҳзолидаги

Кўрдимки бугун паривашу **дилбару раъно**
йўл узра шитобон,
Хуш суврату хуш хилъату хуш рафтори зебо,
чун кабки хиромон.
Пуришва-ю пур ғамза-ю сиймин зақандир,
Даҳр ичра пур ошуб,
Ҳам офати жон, жумлаи **маҳвашлара якто,**
Сарфитнаи даврон

каби байтларда маъшуқа қиёфаси муфассал тасвирланиб, унга хос фазилатлар бирма-бир санаб ўтилган, оқибатда ўқувчи кўзи олдида гўзал дилдор бутун баркамоллиги билан намоён бўлади.

Тансиқ ас-сифат санъати лирик қаҳрамонга хос хислатларни муфассал ифодалашда ҳам қўлланади. Жумладан, Машраб ғазалидаги

Сенга рози дилим изҳор этиб сўйлар мажолим йўқ
Паришонҳолу саргардону дил афғор йиғларман

байтидаги сифатлар ошиқ қиёфасини тасвирлашга хизмат қилган.

МУҚОБАЛА

Муқобала «қарши келиш» маъносини ифодалайди ва шеър байтларида бир-бирига зид тушунчаларни англаувчи сўзларни келтириб улар воситасида муайян бир ғоя, фикрни таъсирчан ифодалаш санъати саналади.

Чунончи, Лутфийнинг

Нечаки жавр қилурсан, вафодин ортуқ эрур,
Карамки ўзгага қилсанг, жафодин ортуқ эрур.

байтидаги вафо ва жафо, карам ва жавр сўзлари қарама-қарши маъноларни ифодалайди. Атоийнинг

Қароси кўзларингнинг **оқи** бирла
Ажаб куфредур, имон бирла ҳамроҳ

байтида қаро ва оқ, куфр ва имон сўзлари шу тарзда бир-бирига зид тушунчаларни англатади.

Бобур қаламига мансуб

Висоли лаззатидин завқ топмоғлиқ эрур **душвор,**
Фироқи шиддатинда йўқса жон бермоғлиқ **осондур**

байтида эса висол ва фироқ, лаззат ва шиддат, душвор ва осон сўзлари аниқ кўзга ташланиб турган зид сўзлардир. «Завқ топмоқ» ва «жон бермоқ» бирикмалари ҳам ўзаро зид мазмунга эга, зеро, «завқ топмоқ» — ором олмоқ бўлса, «жон бермоқ» изтироб, алам чекмоқ маъносида бир-бирига қарама-қарши маъноларни ифодалайди.

Адабиётшунослик илмида муқобаланинг бу турини, яъни зид маъноларни ифодаловчи сўзларни келтириш **тақобули тазод** деб аталади.

Муқобала санъати феълларнинг бўлишли ва бўлишсиз шакллари келтириш билан ҳам юзага чиқиши мумкин. Навоийнинг

Лаҳза-лаҳза чиқтиму чектим йўлида интизор,
Келди жон оғзимғаул шўхи бадхў келмади

байтидаги «келди-келмади», Бобурнинг

Сендин айрилдим эса бўлди насибим хори ғам,
Сендин, эй гул, эмди Бобур бир замон айрилмағай.

байтидаги «айрилдим-айрилмағай» бўлишли-бўлишсиз феъллари муқобалани юзага чиқарган. Бундай муқобала **тақобули ижобу салб** деб юритилади.

Муқобаланинг ушбу тури турли феълларнинг маъно жиҳатдан қарама-қаршилигини ифодаловчи бошқа ўзакли сўзлардан ҳам юзага чиқиши мумкин. Масалан, Бобурнинг

Орази қаддингни таъриф этсалар юз йил ҳануз,
Эй юзи гул сарвиноз, юздин бири айтилмағай

байтида «таъриф этсалар» сўзи «айтилса» маъносини ифодалагани учун «айтилмағай» феъли билан бирга тақобули ижобу салбни ҳосил қилади.

Шеърятда муқобаланинг ҳар икки тури бир байтнинг ўзида қўлланиш ҳолати ҳам анчагина учрайди. Жумладан, Бобурнинг

Ваъда айлаб васл кўрсатгай неча жонимға ҳажр,
Неча кўнглумга жафо қилгай вафо кўрсатмағай

байтида эса васл-ҳажр, вафо-жафо сўзлари тақобули таъзодни, кўрсатгай-кўрсатмағай сўзлари тақобули ижобу салбни ҳосил қилган. Муқобала иборалардан ҳамда жуфт сўзлардан ташкил топиши ҳам мумкин, жумладан Бобурнинг

Неча кўрсатсам **вафоу меҳр** этар **жавру жафо**,
Нечаким мен **зормен** мендин ул ой **безордур**

байтидаги **вафоу меҳр** (меҳру вафо маъносида), **жавру жафо** сўзлари ана шундай жуфт сўзли муқобалани ҳосил қилган. Огаҳийнинг

Заҳри ҳажрини берур ҳар дам мангау **васлининг**
Нўшини инъом этар бисёр мендин ўзгага

байтидаги заҳри ҳажр ва нўши висол иборалари ўз таркибидаги заҳр-нўш, ҳажр-висол сўзларининг зиддияти асосида нафис бир муқобалани юзага чиқарган.

Муқобала турли бошқа хил санъатлар билан уйғунликда ҳам қўлланаверади. Чунончи, Огаҳий битган

Ваҳки айлаб **лутфу** эҳсон ёр мандин ўзгага
Айламас **зулму ситам** изҳор мандин **ўзгага**

байтида лутф-зулм, эҳсон-ситам, ёр-ўзга муқобиллари лафф ва нашр кўринишида қўлланган, чунки биринчи мисрадаги лутф ва эҳсон, ёр сўзларига оид фикрлар зулм, ситам, ўзгага сўзлари иккинчи мисрада мураттаб тарзда берилган.

КИНОЯ

Киноя «бир фикрни яширин ифода этмоқ» маъносидаги сўз бўлиб, баён илмида уни «Ҳам ҳақиқат, ҳам мажоз маъноси анг-

лашиладиган сўз», — деб изоҳланади. Чунончи, Алишер Навоийнинг «Лайли ва Мажнун» достонидаги

Кўк гулшани гуллари тўкилди,
Гулларки тўкилди, гунча кулди.
Кўк боғида гуллар ўлди нобуд
Ер боғида гуллар ўлди мавжуд

байтларидаги «гуллар тўкилди» сўзлари ўз маъносида «боғда гулларнинг тўкилиши»ни ифодалайди. Ушбу байтда эса «кўк гулшани гуллари тўкилди» ибораси «юлдузлар йўқолди» маъносини акс эттиради, бинобарин ўз маъносида эмас, кўчма, мажозий маънода қўлланмоқда. Шунга кўра у киноя ҳисобланади.

Киноя халқ оғзаки ижодидаги аския ва ибораларда ҳам кўп қўлланади. Масалан, «Тарвузи қўлтиғидан тушиб кетди» жумласи аксар ҳолда кўчма, киноя маъносида қўлланиб «умидсизланди», «лол бўлиб қолди» каби мазмунни ифодалайди.

Киноя хусусан шеъриятда жуда кенг қўлланади. Э. Воҳидовнинг

Гарчи шунча мағрур турса ҳам
Пиёлага эгилар чойнак

сатрларидаги «чойнак эгилар» ибораси ўз маъносини ҳам, мажозий мазмунини ҳам сақлаб қолган. Лекин шоирнинг мақсади мажозий маъно, яъни «таъзим қилади» маъносидадир. Бинобарин, киноя очиқ кўзга ташланиб турибди.

ИРСОЛИ МАСАЛ

Ирсоли масал «мақол киритиш» маъносини билдириб, шеърият ва насрда ифодаланаётган бирон фикрни исботлаш учун халқ мақолини келтириш санъати саналади. Масалан, Навоийнинг

Ўқларинг кўнглумга тушгач куйди ҳам кўз, ҳам бадан,
Ким куяр улу қуруғ чун найситонга тушди ўт

байтининг иккинчи мисрасида келтирилган «қамишзор (найистон)га ўт тушса, хўлу қуруғ баравар ёнади» мақоли биринчи мисрада айтилаётган фикрни далиллаш воситасида янада чуқурлаштиришга хизмат қилган. Шунингдек, шоирнинг

Чун масал бўлди сочинг зулм ичра ёшурмоқ не суд,
Мушк исин ёшурса бўлмас, бу масал машхур эрур

байтининг иккинчи мисрасида қўлланган «мушк исини яшириб бўлмайди» мақоли ҳам аввалги мисрадаги фикр — маъшуқа сочининг хушбўйлиги ҳақидаги фикрни таъкидлашга ёрдам берапти.

Баъзан иккита мақол келтирилган байтлар ҳам учрайди. Масалан, Атоийнинг

Бўлди бағрим сув гамингдин «Яхшилиқ қил, сол суға»,
Охир эй гул хирмани албатта, «ҳар эккан ўра»

байтида иккита мақолга мурожаат қилинган. Бу ҳолда шоир «ир-соли масалайн» (иккита мақол келтириш) санъатига асосланган.

Ўзбек классик шеърлятида баъзан «ирсоли масал» санъати асосида ҳамма байтларида мақол ишлатилган шеърлар ҳам учраб туради. Масалан, Лутфийнинг мана бу ғазали шундай асарлардан:

Аёқингга тушар ҳар лаҳза гису,
Масалдурким: «Чароғ туби қоронғу».
Тутармен кўзки, кўрсам оразингни,
Ки дерлар: «Оққан ариққа оқар сув».
Юзунгни туттум ортуқ ою кундин,
«Кишининг кўзидир, оре, тарозу».
Кўзунг қонимдин ийманмас, ажабтур, —
Ки: «Кўрқар қайдаким қон кўрса ҳинду».
Тилар васлингни Лутфий, қил ижобат,
Ки айтурлар: «Тилагани тилагу».

Шеърнинг ҳар қайси байтидаги иккинчи мисрада олдинги мисрадаги фикр билан боғлиқ бўлган, уни таъкидлаш, тасдиқлашга хизмат қилувчи мақол келтирилганини кўриш қийин эмас.

Шеърлятда қўлланган мақол ҳамма вақт ҳам айнан, ўзгаришсиз қўлланавермайди. Кўпинча мақоллар айрим таҳрирлар билан шеър мазмунига сингдириб юборилиши ҳам мумкин.

ТАЗМИН

Тазмин («бир нарсани иккинчи бир нарса орасига қўймоқ») — шеърга ўзга бир шоир асаридан бирон мисра, бир ёки бир неча байт киритиш санъатидир. Шоирлар баъзан бошқа асарлардан танланган байт ёки мисраларни турли мақсад билан ўз шеърларида келтирганлар. Жумладан, Машраб ўзининг

Сенсан севарим, хоҳ инон, хоҳ инонма,
Қондур жигарим, хоҳ инон, хоҳ инонма.
Ғам шоми фироқингда кабоб этти фалакни,
Оҳи саҳарим, хоҳ инон, хоҳ инонма

тарзида бошланувчи ғазалида Лутфийнинг машҳур

Сенсан севарим, хоҳ инон, хоҳ инонма,
Қондур жигарим, хоҳ инон, хоҳ инонма

байтини айнан келтиради. Фурқат

Сурмадин кўзлар қаро, қўллар хинодин лоларанг,
Ғозадин юзларда тобу ўсмадин қошлар таранг

матлаъли ғазалини Фузулийнинг машҳур

Сурмадин гўзлар қаро, аллар ҳинодин лоларанг

мисраси билан бошлайди. Келтирилган байт ва мисра кенг оммага маълум бўлганлиги учун шоирларнинг бу усули айб саналмайди, аксинча, устозларга бўлган ҳурмат ифодаси ҳисобланади. Ҳақиқатан ҳам, Машраб ва Фурқатлар Лутфий ва Фузулий байти, мисрасидаги фикрларни, туйғуларни чуқурлаштириб, уларнинг шеърларидан илҳом олганликларини намоёиш этадилар.

Тазмин усули ҳозирги шеъриятимизда ҳам қўлланиб келмоқда. Жумладан, Эркин Воҳидов «Тола соч» газалидаги

Соч мени девона этгай, ё магар шоир қилур,
«Ул пари авлодиданму, ё башар фарзандиму?»

байтининг иккинчи мисрасида шоир Ҳабибий сўзларини айнан келтиради.

САВОЛУ ЖАВОБ

Саволу жавоб — шеър мисраларида икки шахс, кўпинча ошиқ билан маҳбуба ўртасидаги савол ва жавобни акс эттириш усули. Масалан, Фурқатнинг машҳур «Кашмирда» деб аталмиш газалидаги

Айдим: «Эй жон офати, зулмингга бўлмишман асир!»

Айди: «Бу савдони қўй, умринг ўтар занжирда!»

«Нуқта лаб устида бежодур», — дедим, айди кулиб:

«Саҳв қилмиш котиби қудрат магар таҳрирда».

Айди: «Эй бечора, қилдинг на учун тарки ватан?»

Мен дедим: «Фурбатда фурқат бор экан тақдирда!»

байтлари «саволу жавоб» усулида яратилган.

Шеъриятимизда ушбу усулдан кенг фойдаланилган. Лирик асарларда савол-жавоб кўпинча бир-икки мисрада ифодаланади. Лекин бошдан аёқ шу усулда битилган лирик шеърлар ҳам учраб туради. Чунончи, Огаҳийнинг

Дедим: «Лабинг ширинлигин, эй шўҳ, билдур ўргатиб»,

Деди: «Била олмас киши то кўрмаса они тотиб».

Дедим: «Кўзингнинг захридин ман хаста етгим ўлгали»,

Деди: «Зулולי лаълима жон шарбатин бергум қотиб».

Дедим: «Масиҳога лабинг бўлғайму ташбиҳ айламақ?»

Деди: «Масиҳони қачон бўлғай ўлукка ўхшатиб?»

байтлари билан бошланувчи 11 байтли газали охиригача шу усулда давом этади.

Саволу жавоб усулига лиро-эпик шеърятда айниқса кенг мурожаат қилинганки, «Фарҳод ва Ширин» достонидаги Фарҳод ва Хисрав мунозараси бунга яққол мисол бўла олади.

Ушбу услуб ҳозирги шеъриятимиздан ҳам муносиб ўрин олган. Масалан, Эркин Воҳидовнинг «Лола» газалидаги

Дейман: «Саҳар шафақдан
Учқунму, лоласанму,
Шодлик майига тўлган
Гулгун пиёласанму?»
Дейди: «Қизиқ саволинг,
Қайда, ажаб, хаёлинг,
Еллар кўриб бу ҳолинг
Кулмоқда, боласанму?»

каби қатор байтлар шу тарзда битилган

ТАВШИҲ

Тавшиҳ шеър мисраларининг бошида ё ўртасида бир неча ҳарф ёки сўз келтиришни назарда тутувчи санъат номи бўлиб, у ҳарф ёки сўзларни кўшиб ўқилганда, киши номи, бирон сўз, бир ёки бир неча мисра ёки байт шеър ҳосил бўлади. Шундай шеър-ий асар эса **муваншшаҳ** деб аталади. Масалан, Фурқатнинг

Терму тоби бодадин рухсори ахмар устида,
Қатра-қатра ёки шабнамдур гули тар устида

деб бошланувчи ғазал байтларининг биринчи мисралари бошидаги ҳарфларни бир-бирига қўшсак, араб ёзувидаги «Тўйчихон» исми ҳосил бўлади.

Бу усул айниқса XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX аср бошлари адабиётида кенг қўлланган. Жумладан, Муқимий, Фурқат, Завқий, Муҳаййир каби шоирлар яратган кўплаб ғазалларда ўнлаб номлар шу усулда яширин ифодаланган.

XV аср адабиётида тавшиҳнинг мисралар ичида қизил сиёҳ билан ажратиб ёзилган сўзларни жамланганда бир ёки бир неча байт шеър пайдо бўладиган туридан кенг фойдаланилган. Атоуллоҳ Ҳусайний ўзининг «Баъдойиъ — ус санойиъ» асарида бу усулга доир қатор мисоллар келтиради.

Тавшиҳ усули замонавий шеърриятимизда ҳам баъзан учраб туради. Жумладан, Уйғуннинг «Жафо қилма» деб номланган ғазали мисраларининг бош ҳарфлари тизилганда, Турсуной номи ҳосил бўлади.

ИҚТИБОС

«Илм ўзлаштирмоқ» маъносидаги бу сўз Куръон оятлари ва пайғамбар ҳадисларини шеър ичида келтириш ёки уларнинг мазмунини шеърда ифодалаш санъати номидир. Мусулмон мамлакатларининг шоирлари бу усулга кенг мурожаат қилиб, ўзларининг лирик ва лиро-эпик асарларида оятлар ва ҳадисларни келтирганлар. Ҳадисларга бағишлаб ёзилган «Арбаин»лар ҳам иқтибос усулида яратилган. Масалан, Алишер Навоий «Арбаин»идаги

Оналарнинг оёғи остидадур
Равзаи жаннату жинон боғи

Равза боғин висолин истар эсанг
Бўл онанинг оёғи туфроғи

қитъасида Муҳаммад Расулulloҳнинг «Ал жаннату тахта ақдами уммаҳатикум», яъни «Жаннат оналар оёғи остидадир» деган ҳадислари келтирилган. Шу туфайли ушбу қитъани иқтибос саналади.

ИЛТИФОТ

Илтифот «алангламоқ» маъносида бўлиб, лирик ва лиро-эпик шеърятда сўзловчи шахснинг кўчиши (биринчи шахсдан иккинчи шахсга, иккинчидан биринчи ё учинчига, учинчидан биринчи ё иккинчига кўчиши)ни ифодалайди. Чунончи, Алишер Навоийнинг машҳур «Келмади» радифли ғазалининг аксар байтларида лирик қаҳрамон ҳолати, туйғулари биринчи шахс номидан баён қилиниб келади-да, мақтаъда Навоийга мурожаат тариқасида иккинчи шахсга кўчиб

Эй Навоий, бода бирла хуррам эт кўнглинг уйин
Не учунким бода келган уйга қайғу келмади

деб хитоб қилади. Ана шу ҳолат, усул илтифот деб аталади.

Баъзан лирик қаҳрамон бир неча шахсга мурожаат қилади. Масалан, Навоийнинг «Май мени қилди рийи порсолиқдин халос» ғазалининг дастлабки тўрт байтида ошиқнинг кечинмалари биринчи шахс номидан баён қилинса, охириги уч байтда

Эй жафогар, бир вафо қилким, иковлон бўлғабиз
Мен жафо чекмақдину сен бевафолиқдин халос.
Соқийё, ҳажру хумор ичра етибмен жонима,
Бир қадаҳ бирла мени қил бу оролиқдин халос.
Эй Навоий, не наво истаб сени дилдору сен,
Гар наво истарсен ўлма бенаволиқдин халос

байтларида маҳбубага, соқийга ҳамда Навоийга мурожаати тарзида давом этади.

МУАММО

«Маъноси беркитилган сўз» деган мазмунни ифодаловчи бир санъат бир байтда у ёки бу исмни яшириб, уни топиш учун турлича имо-ишораларни баён қилишни назарда тутаяди. Шундай байтдан ташкил топган шеърый асар ҳам мазкур ном билан аталади.

Муаммоларда кўпинча яширилган исм кўрсатиб қўйилади. Ўқувчи байтдаги имо-ишораларга асосланиб турлича усуллар билан ўша исмни келтириб чиқариши керак бўлади.

Муаммоларда энг осон усул байтдаги бирон сўзнинг таркибини имо-ишораларга кўра ўзгартириб яширилган исмни топишдир. Масалан, Алишер Навоийнинг «Саъд» исми яширилган

Бу гулшан ичраки йўқтур бақо гулига сабот,
Ажаб саодат эрур чиқса яхшилик била от

муаммосини ечмоқчи бўлган ўқувчи байтнинг араб ёзувида ёзилганини назарда тутган ҳолда аввало яширилган исмга шаклан ёки маъно жиҳатидан яқин бўлган сўзни — «саодат» сўзини белгилайди. Сўнг имо-ишораларга диққат қилади. Эътибор берилса, байтдаги «чиқса от» бирикмаси «ном чиқса» маъносидан ташқари, «о» ва «т» ҳарфлари чиқарилса» деган мазмунни ҳам ифодалашини кўриш мумкин. Бинобарин, «саодат» сўзи таркибида шу икки ҳарфни чиқарсак, араб ёзувидаги «Саъд» исми ҳосил бўлади ва муаммо ечилган саналади.

Навоийнинг «Муҳсин» исмига битган

Мажлисида шайх бу кеча кўп шайн бошлади,
Синдирди шамъу нуқлни ҳавз ичра ташлади

муаммосини ечиш учун шакл жиҳатидан «муҳсин» сўзига яқин бўлган «мажлис» сўзини танлаб, имо-ишорага кўра, «шамъни синдирамиз», яъни «мажлис» сўзи таркибидаги чўзиқ «алиф» ҳарфини қисқа қиламиз, сўнг «нуқл»ни — «мажлис» сўзи таркибидаги «ж» ҳарфи нуқтасини «ҳавзга ташлаймиз», яъни мазкур сўз охиридаги ҳарф устига ёзиб «н»га айлантирамиз, натижада «Муҳсин» сўзи ҳосил бўлади ва муаммо ҳал қилинган ҳисобланади.

Муаммоларнинг мураккаб тузилганлари ҳам кўп бўлиб, уларни ечиш учун хилма-хил фанлар, тилларни, ёзувларни билиш талаб қилинади.

Муаммонавислик форсий ва туркий шеърятда XV асрда кенг тараққий этган эди. Барча ижодкорлар, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий каби буюк шоирлар ҳам муаммолар ёзиш билан фаол шуғулланганлар, муаммо тузиш ва ечиш бўйича рисоалар яратганлар. Навоийгача муаммолар асосан форсий тилда битиб келинган бўлса, мутафаккир шоиримиз ўзининг юзлаб форсий муаммолари қатори 52 та туркий муаммо яратган¹, муаммо илмига бағишлаб «Муфрадот» асарини ёзган эди.

¹ Бу муаммолар Навоийнинг «Хазойинул маоний» асарида келтирилган. Қаранг: Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. IV том. Хазойин-ул-маоний. Наводир уш-шабоб. Ўзбекистон, «Фан» нашриёти, Тошкент, 1989, 525—537-бетлар.

II б о б

ЛАФЗИЙ САНЪАТЛАР

ТАЖНИС

Тажнис (ёки жинос) шеър байтида маъно жиҳатидан ҳар хил, аммо шакли бир хил ёки шаклан бир-бирига яқин икки сўзни келтириб, улар воситасида муайян фикр, лавҳа ёки тимсолни таъсирчан ифодалаш санъатидир. Лутфийнинг

Улким кўнгул олди зулфи холи,
Кўнгулдин эмас хаёли холи

байтидаги қофиядош **холи** сўзлари шаклан бир хил бўлса-да, лекин икки хил маънони ифодалайди: биринчи мисрада маҳбуба юзидаги холни билдирса, иккинчи мисрада «холи эмас» ибора-сидаги маънони англатади.

Айни вақтда иккинчи мисрадаги «хаёли» ва «холи» сўзлари ҳам шаклан бир-бирига яқиндир. Бу икки сўзни араб ёзувида ифодаласак, ўзаро яқинлик янада аниқроқ кўзга ташланади. «Хаёли» сўзи таркибидаги «ё» ҳарфини туширсак, бу сўз «холи» сўзи билан бир хил шаклга киради. Бундай шаклан бир-бирига яқин сўзлар ҳам шаклдош саналиб, уларни бир байтда қўллаш тажнис санъатини вужудга келтиради. Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонидаги

Деди Хоқонки: «Эй шамъи фароғим,
Фароғу шамъ йўқ, равшан қароғим

байтидаги қофиядош «фароғим», «қароғим» сўзлари шаклан яқинлиги туфайли тажнис ҳосил қилади. Чунки бу сўзларни араб ёзувида ифодаласак, улар «ф» ва «қ» ҳарфлари остидаги нуқталар сони жиҳатидангина фарқланишини кўрамыз.

ТАЖНИСИ ТОММ

Тажнислар сўзларнинг шаклан бир хиллиги ёхуд яқинлигига кўра икки турлидир. Икки сўз ҳам унли, ҳам ундошлари жиҳатидан (араб ёзувида эса нуқталари ва ҳаракатлари жиҳатидан ҳам) бир-бирига тўла мос бўлиб тушса, бу хил тажнисларни **тажнис томм**, яъни тўлиқ тажнис деб юритилади. Бундай тажнислар бир хил ёки икки хил сўз туркуми билан ифодаланишига кўра мумосил ва муставфий тажнисларга бўлинади. Айнан шаклдош икки сўз бир хил сўз туркумига мансуб бўлса, **мумосил тажнисни**, икки хил сўз туркумига мансуб бўлса, **муставфий тажнисни** ҳосил қилади. Хўжандий «Латофатнома»сидаги

Исирганг донаси чин Муштарийдур,
Сочингга нофаи чин муштарийдур

байтидаги «муштарий» сўзларининг иккови ҳам от туркумидан (биринчи мисрадаги «Муштарий» — Юпитер сайёраси номи, иккинчи мисрадагиси эса «харидор» маъносини ифодалайди) бўлгани учун **мумосил тажниси томм**, ҳар икки мисрадаги «чин» сўзлари сифат ва от туркумларига мансуб бўлгани учун **муставфий тажниси томм** ҳисобланади.

Мисоллар:

Сўзум бикрини кўргўз шаҳга ширин,
Шаҳиким қилди Хисравларни Ширин.

(Хоразмий)

Манга сенсиз, бегим, кундуз кечадур,
Дарега, сенсизин умрум кечадур.

(Хўжандий)

Кўнгулда гарчи ҳажринг доғи бордур,
Валекин васл умиди доғи бордур.

(Сайид Аҳмад)

Гар қурутмас ул кўзумнинг ёшини,
Ҳақ узун қилсун ул ойнинг ёшини.
Йиғлама кўп, бу вужудинг ишқ ўти
Не қуруғин қўйғуси, не ёшини.

(Лутфий)

Боқар оҳулайин ҳар ён ўшал икки қаро кўзлар,
Ҳаданги ҳамзасин отмоғ учун гўё қаро кўзлар.

(Атоий)

Холларнинг нуқтасидин топти зеб ул турфа хат,
Гарчи хат узра бўлур бир нуқтаву бўлмас нуқат.

(Навоий)

Ё қошинг янглиғ эгилган жисми зоримниму дей,
Ё сочингдек тийра бўлгон рўзгоримниму дей.

(Бобур)

Раҳши ҳиммат мен тутуб маҳкам ёлин,
Ёр изидин ет, қарам қил, деб ёлин.
Йўқу боримни ёқиб қул айлади,
Ишқ ўгидин кўкка чирмошғон ёлин.

(Муниис)

Бўлди чун умринг кунининг вақти туш,
Нафси саркаш отини кўб чопма, туш.
Хобгоҳ эткил қаноат манзилин,
Йўқса ҳаргиз кўрмагунг роҳатни туш.

(Огаҳий)

ТАЖНИСИ МУРАККАБ

Томм (тўлиқ) тажнисларнинг бир тури мураккаб (таркибли) тажнис деб аталади. Бу хил тажнисларда шаклдош сўзларнинг бири бир сўздан, бошқаси икки сўздан иборат бўлиши мумкин. Масалан, Хўжандий «Латофатнома»сидаги

Юзунгни ҳақ жаҳон **гулзори** қилди,
Юзунгни кўрдиу **гул зори** қилди

байтидаги «гулзори» ва «гул зори» сўзлари ўз таркибига кўра мураккаб тажниси томмни юзага келтирган. Шу дostonдаги

Лабинг лаъли Бадахшон, **тишларинг — дур,**
Садаф оғзинг қурутгон **тишларингдур,**

...Жамолингни кўруб **гул гунча** бўлғай,
Тор оғзингдек магар **гулгунча** бўлғай,

...Фироқ ўтинда бағрим бўлди **бирён,**
Қачон бўлғай фироқинг иши **бир ён,**

...Қошинг нуну, кўзинг айна **балодур,**
Уған қилсун жамолингдин **бало дур**

каби байтларда ҳам шу хил тажнисларга дуч келамиз. «Латофатнома» дostonидаги

Китобат қилмадим **беҳуда сўзлар,**
Сўзумни билмаган **беҳуда сўзлар**

байтдаги «беҳуда сўзлар» тажниси мураккаб бўлмай **қўш тажнисдир.** Зеро, бу сўзларнинг ҳар бири иккала мисрада иккитадан маънони: беҳуда (бемаъни) сўзлар, беҳуда (асоссиз) сўзлашади маъноларини англатади.

Мураккаб тажнис таркибидаги сўзлардан бири бир сўзнинг охириги қисми билан бошқа сўздан ташкил топиши ҳам мумкин. Чунончи, «Фарҳод ва Ширин» дostonидан олинган

Жавоҳир ончаким фикрат **дабири**
Ҳисоб айлаб топилмай мингда **бири**

байтидаги «дабири» сўзига иккинчи мисрадаги «мингда» сўзи охиридаги **да** қўшимчаси ва **бири** сўзи шаклдош бўлиб келиб, мураккаб тажниси томмни юзага келтирган. Бу хил шаклдошлик **марфуъ** (чатилган) **тажнис** деб юритилади.

Тажниси томмнинг ҳар икки кўриниши айниқса туюқ жанридаги асарларда кенг қўлланади. Масалан, Лутфийнинг

Чархи кажрафтор элидин **ёзамен**,
Чиқмадим ҳижрон қишиндин **ёза мен**.

Бир мени ёрлиқ била ёд этмас ул,
Ҳар неча ул шаҳға қуллуқ **ёзамен**,

Алишер Навоийнинг

Ё раб, ул шаҳду шакар **ё лабдурур**,
Ё магар шаҳду шакар **ёлабдурур**.

Жонима пайваста новак отқоли
Ғамза ўқин қошиға **ёлабдурур**,

Бобурнинг

Мени беҳол айлаган **ёр ойдурур**,
Ким анинг васли менга **ёройдур**.
Ғар висоли бўлмаса кетмоқ ерим
Ё Хуросон, ё Хито, **ё Ройдурур**

каби кўплаб туюқлари фикримизга далил бўла олади.

Тажнис томм санъати ҳозирги шеърятимизда ҳам қўлланиб келинмоқда. Собир Абдулланинг

Боғ ичида ёр олса **олмани**,
Бош эгиб ношвоти ҳам дер: «**Ол мани**»,

Эркин Воҳидовнинг

Аҳли шеър балки китобим назми ишқ **деб очадир**,
Йўқ, китобим севгининг девонига **дебочадир**

каби байтларидаги тажнислар шулар жумласидандир.

ТАЖНИСИ НОҚИС

Юқорида айтиб ўтганимиздек, тажнис қўлланган байтдаги икки сўз шакл жиҳатидан ҳаммиша ҳам бир-бири билан тўла мос келавермайди, уларда ўхшашлик, яқинлик бўлгани ҳолда маълум

жиҳатларда биров фарқланиши мумкин. Бу хил сўзлар тажниси томмни эмас, балки тажниснинг бошқа турларини ҳосил қилади. Шунлардан бири **тажниси ноқис** (нуқсонли тажнис) дир.

Тажниси ноқис қўлланган байтларда сўзлардаги ундош бир-бирига мувофиқ келади-ю, унлилар фарқланади: Масалан,

Вафо **муҳрин** босур **меҳри** жамолинг
Жафо **дурдин** берур **дарди** фироқинг

байтидаги «муҳр» ва «меҳр», «дурд» ва «дард» сўзлари таркибидаги унлилар жиҳатидан фарқланади. Шунга қарамай, улар шаклдош саналиб, тажниси ноқисни вужудга келтирган.

ТАЖНИСИ ЗОЙИД

Тажниси зойид «орттирилган тажнис» маъносини билдиради. Бу хил тажнисларда шаклан ўзаро яқин сўзларнинг бирида бирикки ҳарф ортиқча бўлади, шу ҳарфлар тушириб қолдирилса, сўзнинг қолган қисми иккинчи сўзга ҳар жиҳатдан мос тушиб тажниси томм ҳосил қилиши мумкин. Навойининг «Фарҳод ва Ширин» достонидаги

Топиб ул нуктадин озор йиғлаб,
Ўзин туфроққа солди зор йиғлаб

байтидаги «озор» ва «зор» сўзлари тажниси зойидни юзага келтирган. «Озор» сўзи бошида «зор» сўзига нисбатан бир алиф («о» унлиси) ортиқчалиги кўриниб турибди, уни туширилса, ҳар икки сўзи тўла шаклдошлик касб этади.

Тажниси зойидларда бир сўздаги ортиқча ҳарф ёки икки ҳарф сўз бошида, ўртасида ёхуд охирида келиши мумкин. Юқоридаги мисолда бир ортиқча ҳарф сўз бошида келган. Шу достондан олинган

Бу янглиғ тийра ҳар бирнинг **саводи**,
Саводи ичра ҳар ён тоғу **водий**.

...Ҳақимикин нигор айлаб **тирозин**,
Ёзиб кейнида махфий барча **розин**

байтларида «саводи» сўзида «водий» сўзига нисбатан «с» ундоши, «тирозин» сўзида «розин» сўзига нисбатан «т» ундоши ортиқча (қисқа «а» ва «и» унлилари араб ёзувида ёзилмайди). Шунга қарамай, булар иккала байтга ҳам тажниси зойид ҳосил қилган.

Тажниси зойид ташкил этган сўзлардан биридаги иккинчисига нисбатан ортиқча ҳарф сўз ўртасида ҳам келиши мумкин. Бу ҳолда ҳам ўша ҳарф туширилса, иккинчи сўз билан тажниси томм ҳосил бўлади. Масалан, Муниснинг

Жилва қилур ҳар қачон ул қаду **қомат** манга,
Кўзғолур оҳим уни бирла **қиёмат** манга

байтидаги «қиёмат» сўзи ўртасида «қомат» сўзига нисбатан ортиқча, «й» (қисқа и ёзилмайди) ундоши келган, уни туширилса, икки сўз тўла шаклдош бўлиб қолади. «Фарҳод ва Ширин» достонидан олинган

Тилаб қилмоқ **жаҳон** онинг фидоси,
Жаҳонни қўйки, **жон** онинг фидоси,

шунингдек,

Ки чун шаҳзодага жаври **ҳаводис**,
Мунунгдек мушқил амре қилди **ҳодис**

байтларида ҳам биринчи мисралардаги қофиядош «жаҳон» ва «ҳаводис» сўзлари ўртасида «жон» ва «ҳодис» сўзларига нисбатан ортиқча «ҳ» ва «в» ундошлари келган, улар туширилса, қофиядош сўзлар орасида тажниси томм ҳосил бўлур эди.

Тажниси зойидларда сўз боши, ўртаси ё охирида бир эмас, икки ҳарф ортиқча келиши ҳам мумкин. Чунончи, Навоийнинг

Қилғали юз тил кеби кўнглумни чок ул **қотилим**,
Тийғи ишқи лаззатин айлар ҳикоят ҳар **тилим**

байтидаги «қотилим» сўзи бошида «тилим» сўзига нисбатан икки ҳарф ортиқча келган. Бу ҳол ҳар икки сўз асосида тажниси зойид ҳосил қилишга тўсиқ бўлолмайди. Навоийнинг

Хуршид тулуъ этса **қуёшинг** соғинурмен,
Кўргач янги ой майлини **қошинг** соғинурмен

байтидаги қофиядошларнинг бирида — «қуёшинг» сўзида «қошинг» сўзига нисбатан «у» ва «й» ҳарфлари ортиқча келган. Бу икки сўз тажниси зойидни вужудга келтирган.

ТАЖНИСИ МУЗОРИЪ

Тажниснинг бу тури қўлланганда шаклан яқин бўлган икки сўз боши, ўртаси ёки охиридаги бир, баъзан икки ҳарф бир-бирдан фарқланиб, қолган қисми мос бўлади. «Фарҳод ва Ширин» достонидаги

Яна қирқ уй аро ажноси **зебо**,
Ҳар уйда қирқ тунг иксуну **дебо**

байтидаги қофиядош сўзларга диққат қилсак, уларнинг шаклан яқинлиги, фақат биринчи ҳарфлардагина фарқ қилишини кўрамиз. Шу достондаги

Шоҳ олинда ҳамиша **ҳозир** ўлсам,
Бу иш кайфиятидин **нозир** ўлсам.
...Бу ишдин мезбонга ажз **ғолиб**,
Анинг кўнгли тилар ашёга **толиб**.
...Бўлуб тасвирида юз чехра **пайдо**,
Ки аҳли кулл бўлуб ҳуснига **шайдо**.
...Бўлур яшм юз минг булжажаб **зарф**,
Ки ҳар бирга хирожи мулк ўлуб **сарф**.

каби байтлардаги қофиядош сўзлар ҳам биринчи ҳарфнинг ўзгачалиги билангина фарқланадилар. Бу хил сўзларни қўллаш **тажниси музориъ** санъати саналади.

Тажниси музориъ санъати сўзлардаги бир ҳарфнинг сўз ўрта-сида фарқланишини ҳам назарда тутади.

Масалан, шу дostonдаги:

Бўлуб юз ранг ипак бирла **мусаввар**,
Биридек кўрмайин чархи **мудаввар**.
...Бу меҳнат шарҳин улким қилди **тахрир**,
Бу янглиғ айлади афсона **тақрир**.
...Ҳисори марказида бир **иборат**,
Ки ожиз васфидин юз минг **иморат**

каби байтлардаги қофиядош сўзлар ўртадаги бир ҳарфнинг бош-қачалиги билангина фарқланади. Шаклан яқин бўлган бу сўзларнинг байтларда қўлланиши ҳам тажниси музориъни ташкил қилади.

Баъзан сўзлар боши ёки ўртасидаги **иккита ҳарф** бир-биридан фарқланганда ҳам тажниси музориъ юзага келади. Масалан, Атоийнинг

Эй ой, юзунг бандалари бахту **саодат**,
Ҳуснинг киби меҳрим сенга ҳар лаҳза **зиёдат**

байтидаги қофиядош «саодат» ва «зиёдат» сўзлари аввалги икки ҳарфнинг ўзгачалиги билан фарқланади. Шунга қарамай улар ўзаро яқин бўлганлари туфайли ташбиҳи музориъ ҳосил қиладилар.

Навоий қаламига мансуб

Нуқта холингки кўздин доимо **маъдум** эрур,
Нуқтаи хол эрмас улким, нуқтаи **мавҳум** эрур

байтидаги қофиядош «маъдум» ва «мавҳум» сўзлари ўртадаги икки ҳарфнинг ўзгачалиги билан фарқланишига қарамай, тажниси музориъни вужудга келтирган. Икки ҳарф ўзгача бўлган сўзлардан ташкил топган шаклдошликни **тажниси мутаррад** деб ҳам атайдилар.

ТАЖНИСИ АКС

«Тескари тажнис» маъносини англатувчи бу хил санъат бир байтда икки шаклдош сўзнинг бирини ёки унинг бир қисмини тескари қилиб келтиришга асосланади. Масалан, Бобурнинг

Қадлинг алифу, қошинг эрур ё,
Десам не ажаб агар сени ой

байтидаги «ё» ва «ой» сўzlари бир-бирига нисбатан тескари шаклдошдир, яъни улардан бирини тескари қилса, икки сўз ўр-тасида тўла шаклдошлик юзага келади.

Роз айтиб **зор** қилсам айламас ёр эътибор,
Илтижо қилсам висол истаб этар ул интизор

байтидаги «роз» ва «зор» сўzlари ҳам шу хил шаклдошликка эга. Улардан исталган бирини тескари қилиб ёзсак, икки сўз тажнис томм ҳосил қилади. Ана шундай шаклдошлик тажниси акс деб юритилади.

Ушбу санъат икки сўздан бирини бутунлай эмас, балки бир қисмини тескари қилишни ҳам назарда тутлади. Аниқроғи, келтирилган икки сўзнинг бир қисми бир-бирига нисбатан тескари бўлади. Масалан, Лутфийнинг

Гул қошинда хўб эмас, гарчи **жамоли** бор дурур,
Шаҳ қошинда хоркашнинг не **мажоли** бор дурур

байтидаги қофиядош «жамоли» ва «мажоли» сўzlарининг олдинги уч ҳарфи бошқасига нисбатан тескаридир. «Жам»ни «маж»га ёки «маж»ни «жам»га айлантирсак, иккала сўз бир-бирига тўла мос бўлиб тушади. Бу хил шаклдошлик ҳам тажниси акс саналади.

Алишер Навоий қитъасидан олинган

Айни **рифқ** айла гумон **фақрни**, анинг бирдур
Ҳарф ҳам иккисиға яхши гар этсанг таҳқиқ,
Жамъи ҳам бирдурур ипак **фуқарову руфақо**,
Сийғаи муфради ҳам айни **фақир** ўлди **рафиқ**

мисраларида рифқ ва фақр, фуқаро ва руфақо, фақир ва рафиқ сўzlаридан тажниси акс сифатида фойдаланилган. Уларнинг барчасида ҳам «р» ундошини сўз бошига ё охирига кўчириб, қисман тескари қилсак, ўзаро ҳамшакллик юзага келади.

ТАЖНИСИ МУКАРРАР

«Такрорланувчи тажнис» маъносини билдирувчи бу хил санъат бир хил шаклга эга бўлган, лекин турли маъноларни ифода-

ловчи икки сўзнинг мисра охирида ёнма-ён келишини назарда тутади. Бу хил икки сўз ўзаро тўла мос бўлмай, биридан иккинчиси бир ёки бир неча ҳарф ортиқ бўлиши ҳам мумкин. Алишер Навоийнинг

Халқа-халқа бўйнума солмиш таноби зулфини,
Журми ишқимға магар ҳукм айлади **дилдор дор**

байтидаги «дилдор», «дор» сўzlари ёнма-ён келиб, ҳар иккиси икки хил маънони ифодалайди. «Дилдор» сўзи таркибидаги «дор» бўғини билан кейинги «дор» сўзи тажнис ҳосил қилиб, бу сўзлар такрорланаётгани учун мукаррар тажнис деб аталади.

Оғаҳий қаламига мансуб

Дайр аро то тутди соқийи фараҳ **фаржом жом**,
Бўлди бетоқат кўнгулга беҳжоту **ором ром**.
Юз карамдиндур ишорат ёрнинг ҳар сўкмаки,
Фафлат аҳли билмайин қўймиш анга **дашном ном**.
Жон қушиға йўқтурур бўлмоқ халос имкониким,
Зулфидин мундоқки қурмиш ул кўзи **бодом дом**

каби байтлардан ташкил топган машҳур ғазалидаги барча қофиядош мисралар мукаррар тажнис ҳосил қилувчи сўзлар билан тугалланади.

ТАЖНИСИ ХАТТИ

«Ёзув тажниси» маъносини ифодаловчи бу санъат араб ёзувидаги сўзларнинг нуқталардан ташқари тўла мослигига асосланади, яъни икки сўз араб ёзувида ёзилганида нуқталари жиҳатидангина фарқланади. Масалан, Алишер Навоийнинг

Барча хўбларнинг қаду рухсору хатту **холи бор**,
Лек улким бизни беҳол айлар ўзга **ҳоли бор**

байтидаги қофиядош «холи» ва «ҳоли» сўзлари бирида нуқтанинг борлиги, бирида йўқлиги билангина фарқ қилади. Ана шундай сўзларни байтда келтириш санъати **хаттий тажнис** деб аталади.

Лутфийнинг

Жон мамлакатин ёқти ёнар ўтқа **фироқинг**,
Жон танда қачон қўйди худ ул жоду **қароқинг**

байтидаги қофиядош «фироқинг» ва «қароқинг» сўзлари бир-биридан биринчи ҳарфлар устидаги нуқталар сони жиҳатидангина фарқланади. «Фарҳод ва Ширин» достонидаги

Ики-уч ёшдин ўн бир, ўн ики **ёш**,
Ўқумоқ фикрига солди қуйи **бош**

байтидаги «бош» ва «ёш» сўзлари биринчи ҳарфлар остидаги нуқталар сонига кўра бир-бирдан ажралиб туради, халос.

Атоуллоҳ Ҳусайнийнинг ёзишича, бу хил санъат **музораъа**, **мушокала**, **тасҳиф** номлари билан ҳам аталиб келган.

Мисоллар:

Олиб пандимни Сен, эй марди оқил,
Замоне бўлмағил хидматда ғофил.

(Сайид Қосимий)

Таҳаммул кўйлагини чок қилди,
Ўзини гарқи хуну хок қилди.

(Сайид Қосимий)

Тилар бўлсанг жаҳон ичра иморат,
Фақирлар кўнглини қилғил иморат.

(Ҳўжандий)

Киминг сентек нигори бўлса, эй ёр,
Рақиблар жавридин не қайғуси бор.

(Ҳўжандий)

Жону кўнгул кишварининг хонисиз,
Ҳусну латофат танининг жонисиз.

(Лутфий)

Бўлмишам девона, сол бўйнулмағи зулфунг бандини,
Ўтти иш ондинки қилсам гўш носих пандини.

(Лутфий)

Ул зулфи ҳалқа-ҳалқаки пур печу тоб эрур,
Сунбулдур арғувон уза ё мушки ноб эрур.

(Гадодий)

Кўксумни тиғи меҳнат ила ёра айлангиз,
Тортиб узунг кўнгулнию юз пора айлангиз.

(Навоий)

ИЙҲОМ

«Ийҳом» араб тилида «шубҳага солиш» деган маънони ифода-лайди. Мумтоз адабиётда эса ийҳом ҳақиқий ва мажозий маъно-ларга эга, ёхуд шаклан бир, маъно жиҳатидан ҳар хил бўлган (жинсдош) сўз ёки сўз бирикмасини шеърятда қўллаган ҳолда бир байтда икки хил маънони ифода этиш санъатидир. Масалан, Навоийнинг

Бош қўяй дедим оёғи туфроғига, деди: «Қўй»,
Бўса истаб лаъли рангин сўрдум, эрса деди: «Ол»

мисраларининг биринчисидаги «қўй» сўзини икки маънода «майли қўя қол» ҳамда «қўй, керакмас» маъносида тушуниш мумкин. Шунга кўра мисра мазмуни ҳам мусбат, ҳам манфий маънода англашилади. Иккинчи мисрадаги «рангин» сўзи «рангини» ҳамда «қизил» маъносини, «ол» сўзи ҳам «ола қол» ва «қизил» маъносини англата олади. Бинобарин, мисрани «Бўса истаб, лаби рангини сўрасам, «қизил» деди ҳамда «бўса истаб, лаълдек қизил лабини тиласам, ола қол деди» маъносида тушунилиши мумкин.

Навоийнинг

Лаъл эмас, ширин лабингким, жон топар андин ҳаёт,
Ким сўруб билдим: ул эрмиш лаългун қилгон набот

байтининг иккинчи мисрасида ҳам ийҳом санъати қўлланилган. Ундаги «сўруб» сўзи икки маънони: «сўраб» ҳамда «сўриб» (лабни) маъносини ифодалайди. Шунга кўра мисрани бир ҳолда «Сўраб билдим: лабинг лаългун қилган, (қизориб пишган) новвот эмиш, иккинчи ҳолда эса «Лабингни сўриб билдимки, у қизилранг новвот экан» маъносини англатади. Бобурнинг

Бош кўтармон бодадин, чун ёр оёғи ўртала,
Қўймон илгимдин оёқ, чун жилвагар соқий эрур

мисраларидаги «оёқ» сўзи ўз маъносида ҳамда «қадаҳ» маъносида қўллангани туфайли байт икки хил тарзда тушунилиши мумкин. Бобур яратган

Қондин элга ёйди тифли ашк сирримни менинг,
Чунки мен ул **ёшни** ҳаргиз соҳиб асрор этмадим

мисраларидаги «қондин» сўзи ўз (қон билан) маъносидан ташқари «қаердан», «қандай қилиб» маъносини ҳам, шунингдек «ёш» сўзи «ёш гўзал» ҳамда «қўз ёши» маъноларини ифодалаши туфайли, байт икки хил англашилиши мумкин.

Ийҳом санъати ўз хусусиятлари жиҳатидан тажнис санъатига яқин туради. Фарқ шундаки, тажнис қўлланганда, байт ёки бандда икки шаклдош сўз келиб икки маънони ифодалайди. Масалан, Бобурнинг

Бобур деса ойини не тонг жавру жафолик,
Ким ҳусн эли ойини, бале, жавру жафодур

байтидаги «ойини» жинсдош сўзлари икки ўринда келиб, биринчи мисрада «ойини» (ой юзлик гўзалини маъносида), иккинчисида эса «одати» маъносида ишлатилган.

Лутфий қаламига мансуб

Мунажжим қошу кўзунг кўргач айтур
Ким: «Ушбу ой бошинда фитналар бор»

байтидаги «ой» ва «бош» сўзларининг ҳар бири икки маънода, бирикма тарзида эса «ойдек гўзалнинг бошида» ва «шу ойнинг бошларида» деган мазмунларни ифодалаб, ийҳом ҳосил қилади.

Ийҳом турлича ҳосил қилинади:

1. Ийҳом кўпинча бир ёки икки сўз, шунингдек, сўз бирикмасини ўз ва кўчма маъноларида қўллашга асосланади. Ўқувчи дастлаб бу сўз ёки сўз бирикмасининг ўз маъносини англайди, диққат қилсагина унинг яширилган кўчма маъносини илғай олади. Ёхуд, аксинча, кўчма маъно юзада бўлса, унга тушуниб етади-ю, ўз маъносини байт мазмунига чуқурроқ кириб борсагина топа олади. Чунончи, Навоийнинг

Киши айбинг деса дам урмағилким, ул эрур кўзгу,
Чу кўзгу тийра бўлди, ўзга айбинг зоҳир айларму?

фардида «дам урмағилким» сўз бирикмасининг кўчма маъносини англаб етиш осон, у ҳолда мисра «Бирон киши сенинг айбингни айтса, дағал сўз билан жавоб берма» тарзида тушунилади. Лекин шоир ушбу бирикмани фақат шу маънодагина ишлатгани йўқ. Иккинчи мисрадаги: «Кўзгу хира бўлиб қолса, бошқа айбингни кўрсатмай қўяди» маъносидан келиб чиқсак, шоир мазкур бирикмани ўз маъносидан «нафас урмоқ, пуфламоқ» тарзида ҳам қўллагани маълум бўлади. Кўринадики, бирикманинг кўчма маъноси юзада сезилиб турса, ўз маъносини яширин ҳолда ифодаланган.

Навоий қаламига мансуб

Куёшим ҳар сорига азм қилса, зарраи қолмон,
Не учунким, агар айрилсам ондин **кун кўра олмон**

байтида «кун кўра олмон» бирикмасининг кўчма маъноси бўртиб туради. Ўқувчи байтни «Куёшдек гўзалим қаерга борса, орқасидан қолмайман, чунки ундан айрилсам кун кўра олмайман (яшай олмайман)» деган мазмунда англайди. Ваҳоланки, байтдаги ушбу бирикмани ўз маъносидан, яъни «кунни кўра олмай қоламан» тарзида ҳам қўллаган, у ҳолда иккинчи мисра мазмуни «чунки ундан (куёшдан) айрилсам, кунни кўра олмай қоламан (кундан маҳрум бўламан)» тарзида тушунилади.

2. Кўпинча ийҳом санъати сўзларнинг икки ёки кўп маънолигига асосланади. Маълумки, тилимиздаги кўп сўзлар икки ёки ундан кўпроқ маънони ифодалаш мумкин. Шоир бир сўзнинг икки ёки уч маъносини назарда тутган ҳолда улардан бирини аниқ ифодалаб, иккинчисини ва учинчисини яширин қолдиради. Масалан, Огаҳийнинг

Билмайин сўргоч лабингдин шарбати кайфиятин,
Онгладим: эркан фузун аъдоду имкондин лазиз

байтидаги «сўргоч» сўзини икки маънода англасак, шоирнинг нозик бадий истеъдоди кўзга ташланади. Мазкур сўзни «сўрамоқ» тарзида тушунсак, байтдан «Лабингнинг шарбати қандай эканлигини билмасдан сўраган эдим, англадимки ададу имкондан ҳам ортиқ даражада ширин экан», — деган мазмунни ўқиймиз. Ёри лабининг қандайлигини билмаган ошиқ одамлардан сўраб билибдики, ҳаддан ташқари ширин экан. «Сўрмоқ» сўзининг ўз маъносини сақласак, у ҳолда байтни «Лабингни билмасдан сўриб қўйгач, унинг шарбати қандайлигини билиб олдим: беҳад даражада ширин экан», — тарзида талқин қиламиз. Кўринадики, сўз маъносининг ўзгариши байтдаги бошқа бир неча сўзнинг ҳам янгича маъно касб этишига сабаб бўлади.

Лутфийнинг

Қонимни тўкар лаби ёзуқсиз,
Андин нетайинки сўрса бўлмас

байтида «сўрмоқ» феълининг «сўрамоқ», «сўроқ қилмоқ» ва «сўрмоқ» маъноларидан фойдаланиб ийҳом санъати қўлланган. Диққат қилинса, бу сўзни «сўрамоқ» маъносида тушунсак, байтни «Лаби ҳеч бир гуноҳсиз менинг қонимни тўкаяпти, бунинг сабабини ундан сўраб бўлмайди-да» тарзида, «сўроқ қилмоқ» маъносида англасак, «Лаби гуноҳсиз ҳолда менинг қонимни тўқмоқда, шу айби учун уни (қозихонада) сўроқ қилса бўлмайди-да» тарзида, «сўрмоқ» маъносида эса «шу айби учун лабидан сўришнинг иложи йўқ-да» тарзида талқин қилиш мумкин.

Оғаҳийнинг

Ғойиб ўлди ақл очғоч оразин не тонг сўрсам,
Ким ики лаби эрди ул маҳалда ҳозирлар

байтида ҳам худди шундай уч маънони илғаш мумкин. Байтдан «Ёр юзини очганидан кейин ақл ғойиб бўлди, икки лаби ўша маҳалда ўша ерда турган эди, шунинг учун улардан сўраб билсам бўлади», «Ёр юзини очгач, ақл ғойиб бўлди, ёр юзи уни қаерга гум қилганини ўша ерда турган икки лаби билиши керак, бинобарин, уларни сўроқ қилишим мумкин», «Ёр юзини очганидан кейин ақлимни йўқотдим, ўша ерда ҳозир бўлиб менга ёрдам беролмаган икки лабни сўриб жазоласам, айб бўлмайди», — каби маъноларни ўқиб олсак бўлади.

3. Баъзида бир аниқ маънони ифодаловчи сўз икки шахсга ёки нарсага тааллуқ қилиб олинади, бу шахслардан (нарсалардан) бири яққол билиниб туради-ю, иккинчисини илғаб олиш қийинроқ бўлади. Масалан, Лутфий ғазалидаги

Адамдур ул оғиз фикринда Лутфий,
Халойиқ билмай они бор дерлар

байтидаги «они» ва «бор» сўзларига диққат қилайлик. «Они» сўзи юзаки қараганда Лутфий сўзини ифодаловчи олмошдир. Байтга диққат қилсак, шоир: «У оғизни ўйлайвериб Лутфий адо бўлди, одамлар билмасдан уни (Лутфийни) бор (тирик) дейишади», — деган мазмунни тушунамиз. Лекин бу сўз «оғиз»га ҳам тегишли. У ҳолда байт: «Ёр оғзининг бор-йўқлигини ўйлайвериб Лутфий адо бўлди (охири йўқлигига ишонди), одамлар билмасдан у оғизни бор деб ўйлашади», — тарзида талқин қилинади. Бир байтдаги бир хил сўзлар воситасида бир-биридан кескин фарқланувчи икки мазмуннинг ифодаланиши чиндан ҳам шоирга хос юксак маҳоратдан дарак беради.

4. Баъзан шоир икки хил маъно ташувчи сўз ёки сўзлар бирикмасидан фойдаланар экан, байтнинг сохта ва ҳақиқий (шоир назарда тутган) маъносини ифодаловчи мисралар майдонга келади. Уқувчи байт юзасида турган сохта маънога алданиб қолмай, ҳақиқийсини топиб олиши зарур бўлади. Масалан, Бобур қаламига мансуб бўлган

Хўбларни кўз кўруб қон қилди Бобур бағрини,
Эмди кўздин қон тўкармен, ким будур анга қасос

байтидаги «кўздан қон тўкармен» бирикмаси икки маънони ифодалайди. Кўзга аниқ ташланиб турган маъно «Гўзалларни кўз кўриб, Бобур бағрини қон қилди (кўзим туфайли бағрим қон бўлди), энди кўзимдан қон ёш тўкяпман, бу унга (кўзга) қасосдир», — тарзидадир, лекин бу ҳолда «бу унга қасосдир» ифодаси мантиқан мос келмайди, зеро бағирдан чиққан қон кўздан оқаётган экан, бунини кўздан олинган қасос деб билиш жудаям тўғри бўлмайди. Дарҳақиқат, байтнинг иккинчи маъноси яширин ҳолда ифодаланган. Иккинчи мисрани «Кўзимнинг қонини тўкяпман (кўздан оқаётган қон бағирдан чиқаётгани йўқ, балки ошиқ ўз бағрини қон қилган кўздан қасос олиб унинг қонини тўкяпти: яраланган кўзнинг қони тўкиляпти)», — деган маънони англамас, мантиқ тикланади, демак Бобур «кўздан қон тўкармен» ифодасини асосан иккинчи маънода қўллаган бўлиб, биринчи хил ифода сохтадир.

Алишер Навоийнинг

Кўнгул сўрғали келдинг, табибо, муни билким,
Ул оворадин сендек менга ҳам хабар йўқтур

байтидаги «кўнгул сўрғали» бирикмаси ҳам юзаки қараганда «кўнглимни сўрашга (далда беришга) маъносини ифодалайди, бинобарин, байтдан «Эй табиб, кўнглимнинг йўқолиб қолганини билиб далда беришга келибсан, шуни билгилки, сенга ўхшаб мен ҳам ундан ҳанузгача хабар тополмадим, қаерларда

овора бўлиб юрган экан», — деган мазмун англашилади. Шу бирикмани «кўнглимни сўроғлаб (излаб)» маъносида ҳам тушуниш мумкин, у чоғда мисралар «Эй табиб, кўнглимни даволаш учун қидириб келибсан, у оворани йўқотиб қўйдим, қаердалигидан сен каби менинг ҳам хабарим йўқ» деган мазмунга эга бўлади. Диққат қилинса, шоирнинг мақсади иккинчи ифодада акс этган бўлиб, биринчиси сохта эканини англаб олиш мумкин.

5. Баъзан тажнис санъати қўлланган байтларда жинсдош (шаклан монанд) сўзларнинг бири қайси маънони англантиши яққол кўзга ташланмай, ийҳом ҳосил қилиб, ҳар икки маънони ифодалаши ҳам мумкин. Масалан, Бобур ғазалидаги

Ҳажр аро ишрат оёғин борму нўш айлар чоғим,
Сенсизин юруб оёқ ичкунча синсун оёғим

байтида «оёқ» сўзи уч ўринда қўлланган. Биринчи мисрадаги ва иккинчи мисра аввалидаги «оёқ» сўзининг «қадаҳ» маъносида ишлатилганлиги аниқ кўзга ташланиб туради. Байт сўнгидаги «оёғим» сўзи эса икки маънода англашилиши, яъни «қадаҳим синсин» ва «оёғим синсин» маъноларини ифодалаши, бинобарин иккинчи мисра «Сенсиз юриб қадаҳ ичгунча оёғим синсин» ва «Сенсиз юриб қадаҳ ичгунча қадаҳим синсин» тарзида англашилиши мумкин.

Ийҳом санъати хусусиятларидан муаммолар тузишда кенг фойдаланилган. Масалан, Алишер Навоийнинг «Саъд» номига ёзилган:

Бу гулшан ичраки йўқтур бақо гулига сабот,
Ажаб саодат эрур чиқса яхшилик била от

муаммосида «чиқса... от» сўзлари бирикмасини икки маънода: «номи чиқса», шунингдек «о, т» (ҳарфлари) чиқиб кетса» тарзида англаш мумкин. Мисра мазмунини «о, т чиқиб кетса ажойиб саодат бўлади» тарзида тушуниб «саодат» сўзидаги «о» ва «т» ҳарфлари чиқариб ташланса, араб ёзувидаги «Саъд» сўзи ҳосил бўлади, бинобарин муаммо ечилади.

Фурқатнинг

«Нуқта лаб устида бежодур» дедим, айди кулиб:
«Саҳв қилмиш котиби тақдир магар таҳрирда»

байтидаги «нуқта лаб устида» сўзларини «лабинг устидаги хол», шунингдек, «лаб» сўзи устидаги нуқта (араб ёзувида «лаб» сўзи ёзилганда, нуқта «б» ҳарфининг остига қўйилади) маъноларида англаш мумкин. Бунинг натижасида байт икки маънода тушунилади:

1. «Лабинг устидаги хол бежо турибди» десам, маъшуқа кулиб

«Тақдир котиби таҳрир чоғида (яъни менинг юзумни чизаётганда) хато қилиб холни лабим устига қўйиб қўйган» маъносида, шунингдек, «Лаб» сўзи устидаги нуқта ўринсиздир» (яъни «лаб» сўзи ёзилганда нуқта «б» ҳарфининг остига қўйилади-ку маъносида) десам, машуқа кулиб, «Тақдир котиби «лаб» сўзини ёзаётганда таҳрир чоғи хато қилган-да», — деди» маъноларида англади.

Мисоллар:

Жавҳари руҳи ким, аслин билмади аҳли калом,
Банда бир сўз бирла ногаҳ билди оғзингдин **сўруб**.

(Атойи)

Ишқинг ўтин гар Навоий десаким айлай рақам,
Сўзидин куяр қалам, қурур қаро, эрир давот.

(Навоий)

Мени бемор ўлар ҳолатга етконда ики лаълин
Сўруб билдим аларнинг бири шаккар, бири кавсардур.

(Огаҳий)

Ғойиб ўлди ақл очғоч оразин не тонг сўрсам,
Ким ики лаби эрди ул маҳалда ҳозирлар.

(Огаҳий)

Билмайин сўрғоч лабингдин шарбати кайфиятин,
Онгладим эркан фузун аъдоду имкондин лазиз.

(Огаҳий)

ТАНОСУБ

Шеър байтларида маъно жиҳатидан бир-бирига яқин тушунчаларни англаувчи сўзларни қўллаб, улар воситасида образли ифодалар, лавҳалар яратиш санъати **таносуб** деб аталади. Масалан, Лутфий қаламига мансуб

Сен ҳусн ила бойсан, сенга чун фарз дурур ҳаж,
Қил тенгри учун Каъбаи кўнглумни зиёрат

байтида ҳаж воқеаси билан алоқадор тушунчаларни билдирувчи **ҳаж, фарз, тенгри, Каъба, зиёрат** сўзларининг бир ўринда келтирилиши шоирга ошиқ ва маҳбуба муносабатларини таъсирчан ифодалашга ёрдам берган. Огаҳийнинг

Соз базмидин наво ушшоқга махсус ўлуб,
Чангдек фарёдлар маҳзуну дилзоримга ос

байтида эса мусиқа санъатига оид **соз, наво, ушшоқ, чанг, базм** сўзлари жамланган. Улар воситасида шоир ошиқ ички кечинмаларини жозибали бир тарзда акс эттиришга эришган. Мазкур ижодкор томонидан битилган

Кўйгил пиёда рух раҳи хизматга, эй кўнгул,
Гар шоҳдин йироқ тушубон бўлсанг отсиз.
Фарзин мисол юрма вале ҳар тарафга каж,
То фил сургасен бу бисот ичра мотсиз

байтларида шахмат ўйинига махсус пиёда, рух, шоҳ, от, фарзин, фил, мот сўзларининг қўлланиши муҳим бир ижтимоий фикрни ёрқин ифодалашга имконият яратган.

Мумтоз шеърятимизда кўпинча икки хил маънога оид сўзлар жамланиб, ҳар икки гуруҳ орасида бадиий муносабат топилган, уларни бир-бирига қиёслаш, қарши қўйиш орқали таъсирчан лавҳалар чизилган.

Лутфийнинг

Нур юзунг уза тор оғизу кўз, доғи ирнинг
Писта била бодом, шакардур табақ ичра

байтида маҳбуба аъзоларини билдирувчи **юз, оғиз, кўз, ирн** (лаб), шунингдек, меҳмондорчиликка алоқадор **писта, бодом, шакар, табақ** (патнис) сўзлари жамланиб, ҳар икки гуруҳ тушунчалар ўртасида қиёсий муносабат танланиб, лирик тимсолнинг гўзал тасвири чизилган. Алишер Навоийнинг

Ўртанурмен кечалар ҳажрингда андоғким чароғ,
Равшан айла: ришта жисмимдур, кўнгул — ўт, ашк — ёғ

байтида эса тунни чироғ билан ёритиш воқеаси билан боғлиқ **кеча, чароғ, ришта, ўт, ёғ** ҳамда ҳижрон изтироблари билан алоқадор **ҳажр, кўнгул, жисм, ашк, ўртанмоқ** сўзлари ўзаро боғланиб ошиқнинг ички олами гоят таъсирчан ифодаланган.

Таносубнинг ушбу кўриниши шеърятимизга хос қўллаб санъатлар учун асос бўлиб хизмат қилган. Икки гуруҳ тушунчалар ўртасидаги муносабатлар хилма-хиллиги шеърый санъатлар ранг-баранглигига замин яратган.

Масалан, Саккокий қаламига мансуб

Гул ғунча бўлур кўрса юзини чаман ичра,
Титрар кўруб ой энгини шамъ анжуман ичра

байтини кўздан кечирсак, маъно жиҳатидан бир-бирига яқин гул, ғунча, чаман, шунингдек, ой, шамъ, анжуман сўзлари **ҳусни таълил** санъатига асос бўлаётганини кўрамыз. Алишер Навоий ғазалидаги

Хатгининг васфин ёзармен киприку холи била,
Хат ёзарда чун заруратдур қалам бирла мидод

байтида келтирилган маъно жиҳатдан яқин хатт, киприк, хол ҳамда хат, қалам, мидод сўзлари **тамсил санъати** учун замин бўлиб хизмат қилган. Бобур битган

Қаду хаттинг била кўзу юзунг, эй сарви сиймин тан,
Бири сарву, бири райҳон, бири наргис, бири гулшан

байтининг биринчи мисрасидаги маъно жиҳатидан яқин қад, хатт, кўз, юз, тан, иккинчи мисрадаги сарв, райҳон, наргис, гулшан сўзлари **жамъ ва тақсим** санъатини вужудга келтирган. Огаҳийнинг

Жаҳон боғига ҳаргиз келмамишдур ҳусн аро андоқ
Юзи гул, сочи сунбул, сарв қад, насрин лиқо ҳофиз

байтида боғ билан алоқадор боғ, гул, сунбул, сарв, насрин ҳамда ёр аъзоларини ифодаловчи юз, соч, қад, лиқо сўзлари асосидаги таносублар **ташбиҳ санъати** учун замин вазифасини бажарган.

Фурқат битган

Сендин ўргансун бугун Лайли-ю Ширин нозни,
Ишқни мендин яна Мажнуну Фарҳод айланай

байтидаги афсонавий қаҳрамонларнинг номларига асосланган таносуб **талмеҳ** санъатини рўёбга чиқарган.

Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин. Алишер Навоийнинг мана бу ғазали эса бутунисича таносуб санъати асосига қурилган:

Кема оғзи демаким ишқингда кўксум чокидур,
Баҳр мавжи йўққи, ашким селининг кўлокидур.
Сувда эрмас меҳр акси, балки **дарё** жонига
Солғон ўтлар хаста жоним оҳи оташнокидур.
Хас эмас **гирдоб** ораким, бошинга эврлгали
Сув уза саргашта ошиқ жисмининг **хошокидур**.
Ваҳқи ул **киштида дарёкаш** манга худ йўқ ҳаёт,
Эл дегондинким, фалоннинг кофири бебокидур.
Ул **болиғ** тутқонда солиб **шасту** онинг рашкидин
Сувдин айрилғон балиғ янглиғ кўнгул топокидур.
Кўрма фақр аҳли сиришки баҳрида ҳарён **ҳубоб**,
Ким фано кавкаблари балки бало афлокидур.
Эй Навоий, **кема тийри** кўксум ичра ҳажр ўқи,
Кема оғзи гўйе ишқида кўксум чокидур.

Диққат қилинса, ғазал байтларида денгиз мавзусидаги барча нарсалар: баҳр, баҳр мавжи, дарё, сув, ҳубоб, кема, кема тийри, кема оғзи, дарёкаш, балиғ, шаст, хас каби тушунчалар ва уларнинг ўзаро муносабатлари воситасида ошиқ кечинмаларининг таъсирчан ифодаси яратилганлигини кўриш қийин эмас.

Мисоллар:

Ишқ **ўқина** бу тани хокий **нишон** бўлсун деди
Бошга қошини **камону** ғамзани **тир** айлаган.

(*Лутфий*)

Шасти ғамзанг бирла **бахри** ашк аро тутқоч мени
Кесма бошимким, **балиққа** сурмади **сайёд тиг**.

(*Навоий*)

Не тонг кўнглум **қуши** гар етса мақсад **ошёнига**,
Ки, саёю шавқдин **учмоқда болу пар** қилур пайдо.

(*Огаҳий*)

Мени **масжидга** таклиф айлама **тоат** учун **зоҳид**,
Бош индурмам кириб, то бўлмаса қошини **меҳроби**.

(*Фурқат*)

ТАЗОД

Тазод сўзи «зид қўйиш», «қаршилантириш» маъноларини ифодалайди. Шу сўз билан аталувчи шеърини санъат эса байтда маъно жиҳатидан ўзаро зид, қарама-қарши бўлган сўзларни қўллаб, таъсирчан бадий тимсоллар, лавҳалар яратишни назарда тутлади. Масалан, Лутфийнинг

Раҳм қилғил **бандага**, **эй шоҳ**, ул тенгри учун
Ким этар бизни **гадо** ул сизни **султон** айлаган

байтини кўздан кечирсак, ундаги банда — шоҳ, гадо — султон сўзлари ўзаро зид маъноларни ифодалашни, шоир уларни қўллаш билан маҳбуба ва ошиқ муносабатларини ёрқин акс эттирганини кўрамаиз. Огаҳийнинг

Заҳри ҳажрини берур ҳар дам **манга** бу, **васлининг**
Нўшини инъом этар бисёр **мандин ўзгага**

байтида келтирилган зид маъноли заҳр — нўш, васл — ҳажр, манга — ўзгага сўзлари ҳам маҳбуба бевафолигини таъсирчан ифодалашга имкон берган.

Тазод санъатидан мумтоз шеърятимизда жуда кенг фойдаланилган.

ИШТИҚОҚ

Иштиқоқ («сўздан сўзни ажратмоқ») шеър байтларида ўзакдош сўзларни қўллаш санъатидир. Масалан, Навоийнинг

Қилса **зулм** ул **золим** элни қилмағил, ё раб, забун,
Чун **тазаллумдур** ишим, доим мени **мазлум** қил

байтидаги зулм, золим, тазаллум, мазлум сўзлари;

Дедилар: «Аҳбоб дардига **ҳабиб** айлар даво,
Ваҳки мен қўйдим **муҳаббатгин**, эмас воқиф **ҳабиб**

байтидаги **аҳбоб**, **муҳаббат**, **ҳабиб** сўзлари;

Толиб улким, топмасанг доғи бу баским айламас
Бир нафас гофил сени **матлуб** ёдидин **талаб**

байтидаги толиб, матлуб, талаб сўзлари ўзакдош бўлиб, иштиқоқ санъати асосида қўллангандир.

Баъзан ўзакдош бўлиб кўринган сўзлар аслида бошқа-бошқа маъноларни ифодалайди. Бу ҳолат **шибҳи иштиқоқ** («иштиқоққа ўхшашлик») деб юритилади. Чунончи, Навоийнинг

Нўши васл, эйким тиларсен, **неши** ҳижрон кўрмайин,
Чун эмас бағринг жароҳатлиғ, не марҳам топқасен

байтидаги «**нўши**» ва «**неши**» сўзлари шибҳи иштиқоқ ҳосил қилган, чунки улар шакл жиҳатидан ўхшаш бўлса ҳам, нўш — «лаззат», неш эса «тикан» маъносини ифодалаётгани учун ўзакдош саналмайди.

Огаҳий қаламига мансуб

Ғам тунида **мўя** айлаб **мўй** янглиғ бўлғоним
Мў-бамў шарҳ айлаб эткил **мўя** бунёд олида

байтидаги **мўя** ва **мўй** сўзлари ҳам икки хил — йиғи (фарёд) ва тук, соч толаси маъноларини ифодалаши туфайли иштиқоқ ҳосил қилмай, шибҳи иштиқоқ саналади.

Мисоллар:

Зухд аҳли ужб **тафриқасидин** халос эрмас,
Шарти фано **фирокдурур** ул **фарикдин**.

(Навоий)

Не турфа **суврате** бордурки ҳеч суврат ила
Қазо **мусаввири** қилмади бўйла **тасвире**.

(Навоий)

Чучук сўзингдурур андоғ **малиҳким** ҳаргиз
Анинг **малоҳатидин** нашъа тузда топилмас.

(Мунис)

Сан на жавр этмак тиларсан истагумдур они ман,
Ким **муҳибга** ҳа на **махбуб** айласа **махбуб** эрур.

(Огаҳий)

Туз ул тараб **нағамин**, эй **муғаннийн** маккий
Писанди таъбим эмас **нағмаи** «Ироқу» Ҳижоз.
(*Комил Хоразмий*)

ТАЪДИЛ

«Тўғриламоқ» маъносидаги бу сўз шеърда содда отларни тартиб билан келтириш санъатини ифодалайди. Чунончи, Лутфийнинг

Жину малаку ҳур чаман ичра кўрунмас,
Юзунг ойидин барчаси шарманда дагулму?

ёки

Қилгали ойдек юзининг мусҳафина бир назар
Кўрмадим **дарсу вазойиф** нусхау дафтарни ҳеч

байтларида жин, малак, ҳур; дарс, вазойиф, нусха, дафтар сўзлари — содда отлар маълум тартиб билан келтирилган бўлиб, иккинчи мисрада уларга оид фикрлар ифодаланган.

Мисоллар:

Барча **мискину фақиру бекасу бешаш** учун
Боқи тутсун тенгри сизни хоса мен дарвеш учун.
(*Атоий*)

Меҳру Моҳу Муштарию Зуҳра чун қилди тулуъ,
Ҳеч наҳс ахтар тулуъи анда қатъо бўлмаса.
(*Навоий*)

Сарфу наҳву мантиқ ичра токи саъй этти аён,
Себвайҳ руҳи қилур таҳсину ҳам имдод анга.
(*Огаҳий*)

Рангу рухсору бу зулфу холу **хатким** сендадур,
Кўрса ҳар ким боғда сунбул бирла райҳон хушламас.
(*Муқимий*)

РАДД-УЛ-АЖУЗ АЛ-АС-САДР

Бир хил маънодаги ёки шаклдош икки сўзни байтнинг турли ўринларида келтириш санъатидир. Шарқ адабиётшунослигига кўра байт бошидаги бўлак (рукн) садр деб, охиридаги бўлак (рукн) эса ажз деб аталади. Бинобарин, ушбу санъат номи «бир хил ёки шаклдош икки сўзни байт боши ва охирида келтириш» деган маънони ифодалайди.

Такрорланувчи сўзларнинг ўзаро муносабати ва ўрнига кўра бу санъатнинг йигирмага яқин тури мавжуд. Улардан энг муҳимлари қуйидагилардир:

1. Бир хил маънони ифодаловчи икки сўз байт боши ва охирида келади. Масалан, Навоийнинг

Гул чоғи ёри сафар айлаб Навоий жониға,
Ҳар бири бир тоза қонлиғ доғи ҳижрон бўлди **гул**

байтида «гул» сўзи бир хил маънода байт боши ва охирида келтирилган.

2. Бир хил маънони ифодаловчи икки сўз биринчи мисра ўртаси ва байт охирида такрорланади. Масалан, Навоий қаламига мансуб

Нечаким бўлсун **чучук** ширин такалумлар сўзи,
Лекин эрмас ул каломи шаккафшондин **чучук**

байтидаги «чучук» сўзлари худди шу хил ўринларда жойлашган.

3. Шаклдош икки сўз байт боши ва охирида такрорланиб келади. Масалан, Бобурнинг

Ўлтуруб эрди кўпуб кетмакка чун азм айлади,
Ёна тиргузди мени, алҳамдулиллоҳ, **ўлтуруб**

байти боши ва охиридаги «ўлтуруб» сўзлари жинсдош бўлиб, биринчиси «ўлдириб», иккинчиси «ўтириб» маъносини ифодалайди.

4. Шаклдош икки сўзнинг бири биринчи мисра ўртасида, иккинчиси байт охирида келади. Масалан, Навоийнинг

Ҳолим ўлмиш ўзгача ҳар дамким ул ой кўргузур,
Лабда гуфтор ўзгача, қоматда рафтор ўзгача

байтидаги шаклдош «ўзгача» сўзлари худди шу хил жойлашган. Бобур ёзган

Дўстлар, кўнглумдагин қабрим **тошиға** ёзғасиз,
Токи бирдек бўлғай ул ой ишқида ичим, **тошим**

байтидаги шаклдош «тошиға» ва «тошим» сўзлари ҳам мисралардан шу тартибда ўрин олган.

5. Иштиқоқ санъатига мансуб ўзақдош сўзларнинг бири байт бошида, иккинчиси байт охирида келади. Масалан, Мунис газилидаги

Муҳаббат расмидин огоҳ этиб миннат тутуб бергил
Агар жон нақдини сендин қилурлар мултамас **аҳбоб**
шунингдек,

Илтимосим буки, қилсанг итларингга ҳамсафол,
Мен киму сендин шароби васл қилмоқ **мултамас**

байтларидаги «муҳаббат» ва «аҳбоб», «илтимосим» ва «мултамас» сўзлари байт боши ва охирида жойлашиб радду-ул-ажуз ал-ас-садр санъатини вужудга келтирган.

6. Худди шундай ўзакдош сўзлардан бири биринчи мисра ўртасида, иккинчиси эса байт охирида келади. Жумладан, Атойи қаламига мансуб

На деб эй **раҳми** йўқ қаттиқ кўнгуллуқ
Мазорим бошида маржуму **марҳум**?

байтида ўзакдош «раҳми» ва «марҳум» сўзларининг аввалгиси биринчи мисра ўртасида, кейингиси байт охирида келган.

7. Ўзакдошга ўхшаб кўринса ҳам аслида бошқа-бошқа ўзаклардан тузилган икки сўз байт боши ва охирида келади. Масалан, Бобур ғазалидаги

Итингдурмен, сочинг занжирини бўйнуғга маҳкам қил,
Ки водийи фироқинг ичра кўрқорменки **йитгаймен**

байтининг боши ва охирида жойлашган «итингдурмен» ва «йитгаймен» сўзлари ўзакдошга ўхшаб кўринса-да, асли ундай эмас. Бундай сўзларнинг шу хил жойланиши ҳам радд-ул-ажуз ал-ас-садр санъатини ҳосил қилади.

8. Шу хил муносабатда бўлган икки сўздан бири биринчи мисра ўртасида, иккинчиси байт охирида жойлашади. Масалан, Гадоий ғазалидаги

Ҳар **кеча** зулфунг хаёлики, бу кўнглумга тушар,
Мен билурмен доғи бу кўнглумки мендин не **кечар**

байтидаги «кеча» ва «кечар» сўзлари юзаки жиҳатдан ўзакдош бўлиб кўринса-да, аслида ундай эмас. Шунга қарамай бу сўзлар радд-ул-ажуз ал-ас-садр санъатини юзага келтирган.

Юқоридагилардан кўринадики, радд-ул-ажуз ал-ас-садр санъати асосан бир хил маънодаги икки сўзнинг, шаклдош икки сўзнинг, ўзакдош икки сўзнинг ҳамда ўзакдош бўлиб кўринган, аслида бошқа-бошқа икки сўзнинг байт боши ва охирида, шунингдек, биринчи мисра ўртаси ва байт охирида келтиришидан иборатдир.

Шарқ адабиётшунослигида ана шундай муносабатдаги сўзларнинг радифлар ўрнида, иккинчи мисра боши ва охирида келтирилиши ҳам назарда тутилган. У ҳолда ушбу санъатнинг яна қуйидаги саккиз кўриниши вужудга келади:

1. Бир хил маънодаги икки сўз байтдаги радифлар ўрнида келтирилади. Масалан, Бобурнинг

Ким кўрубдур, эй кўнгул, аҳли жаҳондин **яхшилиғ**,
Кимки, андин яхши йўқ, кўз тутма андин **яхшилиғ**

байтидаги «яхшилиғ» сўзи мисралар охирида радиф бўлиб келган.

2. Радиф ўрнида шаклдош сўзлар такрорланади. Чунончи, Саккокийнинг

Куёшқа таъналар урар буюн юзунг **қамари**,
Куюрди юзунга боқсам менинг кўзум **қамари**

байтида шаклдош «қамари» сўзлари радиф ўрнида келтирилган. Биринчи мисра охирида бу сўз «тўлин ой» маъносида ишлатилган бўлса, байт охирида у «қамашиши» маъносини ифодалайди. Атоийнинг

Юзунгни, эй малоҳат хони, бир **оч**,
Тўя кўрсун сени бу мустаҳиқ **оч**

ҳамда

Аё сиймин баданлик, ол **менгизлар**,
Агар жоним керак, олинг, **менгизлар**

байтлари охиридаги шаклдош сўзлар ҳам шулар жумласидандир.

3. Ўзақдош икки сўз радиф бўлиб келади. Жумладан, Навоийнинг

Уружинг ақшоми бўлмай тўқуз сипехр **ҳижоб**,
Юзунг ҳижолатидин меҳр ўлуб вале **махжуб**

байтидаги радифлар шу тарздаги ўзақдош сўзлардир.

4. Ўзақдошга ўхшаб кўринган, аслида бир-бири билан алоқаси бўлмаган икки сўз радиф бўлиб келади. Буни Навоий қаламига мансуб

Эй гадойингнинг гадойи барча аҳли тахти **тож**,
Ким гадойингдур, анга йўқ тахт ила тож **эхтиёж**

байтидаги радифлар мисолида кўришимиз мумкин.

5. Бир хил маънодаги икки сўз иккинчи мисрада такрорланиб келади. Масалан, Навоий ғазалидаги

Чиқти ов азмаға жавлон айлаб ул чобуксувор,
Жон **нисор** ул сайд учунким, жон анга қилғай **нисор**

байтидаги «нисор» сўзлари шу хилда такрорланган.

6. Икки шаклдош сўз иккинчи мисрада келтирилади. Жумладан, Саккокийнинг

Ол бирла солди олма янгоқинг кўнгулга нор,
Бир бурқаъ ол, кўройин онинг нозук **олини**

байтидаги «олмоқ» ва «қизиллик» маъноларидаги «ол» сўзининг такрорланиши шу тарздадир.

7. Икки ўзақдош сўз иккинчи мисрада келтирилади. Чунончи, Навоийнинг

Қути ботин истаким, зоҳир ғизоси бирла табъ,
Бир замон гар топса **лаззат**, бир замон кўрмас **лазиз**

байтидаги ўзақдош «лаззат» ва «лазиз» сўзлари шу тартибда жойлашган. Шоирнинг

Ё раб, охир кетгамен ул шўхи бадху бирлаким,
Зулм этар қилсам **тазаллум**, ноз этар қилсам **ниёз**

байтида эса тўртта ўзақдош сўз келтирилган.

8. Ўзақдош бўлиб кўринган, лекин аслида бу хил муносабатда бўлмаган икки сўз иккинчи мисрада келтирилади. Масалан, Навоийнинг

Қон ёшимдин лаългун кирпик била айтур кўзум:
Оразин наззорасин айларда юз тил бирла **роз**

байтидаги «оразин» ва «роз» сўзлари шу тарздадир.

Шундай қилиб, раддул ажуз санъатининг жами ўн олти кўришнишидан шеърятимизда фойдаланиб келинган.

ТАРДУ АКС

Тарду акс «тескари қилиб такрорлаш» маъносини ифодалаб, шеърнинг биринчи мисрасида келтирилган икки сўз ёки сўз бирикмаларини кейинги мисрада ўрнини алмаштириб қайтаришдан иборат бўлган шеърый санъатдир. Бу хил қайтариш натижасида мазкур сўз ёки сўз бирикмалари яна бир бор таъкидланибгина қолмай, уларнинг маъноси ҳам янгиланади, мисра мазмуни ҳам такомиллашади. Масалан, Бобур қаламига мансуб

Кўнгулга бўлди ажойиб **бало қаро** сочинг,
Шикаста кўнгулма эрмиш **қаро бало** сочинг

байтининг биринчи мисрасидаги «бало» сўзи мустақил ҳолда «офат» маъносини, «қаро» сўзи эса сочининг сифатини ифодалаган бўлса, иккинчи мисрада бу икки сўзнинг ўрни алмаштирилиши натижасида уларнинг мазмуни ҳам ўзгариб, «қаро» сўзи «бало» сўзининг сифатловчисига айланиб бу сўзнинг маъносини

янада кучайтирган, ҳар икки сўз қофиядош бўлганлиги сабабли такрор зулқофиятайн санъатини ҳосил қилган. Бобурнинг

Ҳабиб бўлса эди ё **рақиб** ўлса эди,
Рақиб ўлса эди ё **ҳабиб** бўлса эди

байтида икки сўз бирикмасининг ўрни алмашилиб такрорланган. Оқибатда шу бирикмалардаги фикр таъкидланиб, уларнинг аҳамияти кучайтирилган. Юқоридаги ҳар икки мисолда сўз ёки бирикмалар айнан, ўзгаришсиз такрорланган.

Бобур яратган

Не ерда бўлсанг, эй гул, **андадур** чун **жони** Бобурнинг,
Фарибингга тараҳхум айлагилким, **андижонийдур**

байтида биринчи мисрада келтирилган «андадур жони» сўзлари иккинчи мисрада бироз ўзгартирилиб «андижонийдур» тарзида такрорланган. Кўриниб турибдики, бу хил қайтариқ бирикма маъносини кескин ўзгартириб юборган, сўз ўйини ҳосил қилган, байтга айрича бир лағофат бағишлаган.

Тарду акс санъатининг икки хил кўриниши мавжуд бўлиб, сўз ёки сўз бирикмалари иккинчи мисрада ҳеч қандай ўзгаришсиз айнан такрорланса, «акси томм» («тўла акс») деб, ўзгартириб такрорланса, «акси ноқис» («нуқсонли акс») деб аталади. Бобурнинг аввалги икки байти акси томмга, кейинги байти эса акси ноқисга мисол бўла олади.

Такрорланувчи сўзлар мисралар бошида ва қофия ўрнида келиши мумкин. Масалан, Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонидан олинган

Неча жонимга мундоғ **кеча** ўлғай,
Кеча жонимга мундоғ **неча** ўлғай

байтидаги, Бобурнинг

Фориғ эрдим **қаноатим** бор эди,
Қони эрдим **фароғатим** бор эди

байтидаги тарду акс шу хилдадир.

Такрорланувчи сўзлар мисралар ўртаси ва қофия ўрнида ҳам келади. Жумладан, Бобурнинг

Нечаким қилдим **вафо**, кўрдум **жафо**,
Нечаким кўрдум **жафо**, қилдим **вафо**

байти шу хил тарду аксга мисол бўлади. Қофиядош сўзларнинг бу хил такрори, юқорида ҳам кўрганимиздек, **зулқофиятайн** санъатини вужудга келтиради. Баъзан шу хил қайтариқ **тарсий** санъатини ҳам рўёбга чиқариши мумкин. Чунончи, Бобурнинг

Ҳар нечук **тавр** қил, бу **жавр** этма,
Ҳар нечук **жавр** қил, бу **тавр** этма

байтида «жавр» ва «тавр» қофиядош сўзларининг ўзгаришсиз такрори тарсиъ ҳосил қилган.

Алишер Навоийнинг «Сабъаи сайёра» достонидаги

Дашт аро бир қаро кўрунмиш анга,
Бир қаро дашт аро кўринмиш анга.
...Мунча меҳнат аро бу фурсат ила,
Мунча фурсат аро бу меҳнат ила,

«Садди Искандарий» достонидаги

Таку тоз эрди қишу ёз анга,
Қишу ёз эрди таку тоз анга.

Хуросон бадандур, Ҳирий — жон анга,
Ҳирий — жон, бадандур Хуросон анга

каби байтларда ҳам шу санъат қўлланиб, сўз бирикмалари ўрни алмаштирилиб такрорланган.

Шеърятда тарду акс санъатига асос бўлган сўзлар турлича ўзгартириб такрорланади. Масалан, Навоийнинг «Лайли ва Мажнун» достонидан олинган

Ҳусн ичра **аёғидин боши** хўб,
Бошдин аёғига тегру маҳбуб,

Бобурнинг

Эй кўнгул, чун **яхшидин** кўрдунг **ёмонлиқ** асру кўп,
Эмди кўз тутмоқ не яъни ҳар **ёмондин** **яхшилиғ**,

шунингдек,

Юзум бўсоғанга **сурсам** не яхши **айшдурур**,
Иноят эт эшигингда бу **айшни сурайин**

байтларида такрорланган сўзлар келишиқ, шахс-сон ва замон кўшимчалари билан ўзгартирилган.

Тарду акс санъати туркий шеърятда XIV асрдан бошлаб кенг қўллана бошлаган эди. Буюк озарбайжон шоири Имомиддин Насимий ўз ғазалларидан бирини бутунисича шу санъат асосида яратган эди.

Нўшин лабини лаъли лаъли лабини нўши,
Ширин кўрурам жондин, жондин кўрурам ширин.
Жоно, юзунгиз ойи, ойи юзунгиз, жоно,
Рангин чу гули ахмар, ахмар чу гули рангин.
Ҳар кимса сани кўрмаз, кўрмаз сани ҳар кимса,
Қандин чекадир ҳижрон, ҳижрон чекадир қандин

байтлари билан бошланган бу ғазалда мисралардаги сўз бирик-малари тескари такрорланиб, уларда ифодаланган фикрлар таъкидига эришилган. Бу хил усулни Насимийдан беш аср сўнг ўзбек шоири Ҳабибий янгича бир кўринишда такрорлади. Унинг

Жону жаҳоним ўзинг, ному нишоним ўзинг
Ному нишоним ўзинг, жону жаҳоним ўзинг.
Қоши камоним ўзинг, зийнати ҳусну жамол,
Зийнату ҳусну жамол, қоши камоним ўзинг.
Шавкату шоним ўзинг, бахтим улуғ давлатим,
Бахтим улуғ давлатим, шавкату шоним ўзинг.

байтлари билан бошланган ғазали шундай асар эди. Ҳабибий ўзининг «Аввал баҳор» деб номланган ғазалида сўз бирикмаларини кейинги байтга ҳам кўчириб такрорлаш билан ўзига хос янги усул яратдики,

Меҳнаткаш элни шод этар авал баҳорини кўринг,
Аввал баҳор иш бошлаган кенг пахтазорини кўринг.
Кенг пахтазор майдонида бир-бирга ҳамкору рафиқ,
Бир-бирга ҳамкору рафиқ ёри мадорини кўринг.
Ёри мадори қаҳрамон меҳнатга моҳир соф юрак,
Меҳнатга моҳир соф юрак расму шиорини кўринг

каби ажойиб мисралар фикримизнинг далили бўла олади. Бу хил тескари такрор байтларни бир-бирига жипс улаб, чиройли занжир ҳосил қилганлиги кўриниб турибди.

Мисоллар:

Турфа **рухсорингки**, ҳусн ичра эрур **гулзордек**,
Турфароқ будурки **гулзор** эрмас ул **рухсордек**.

(Навоий)

Ҳусн ичра **аёғидин боши** хўб,
Бошдин аёғига тегру маҳбуб.

(Навоий)

Неча жонимға мундоғ **кеча** бўлғай,
Кеча жонимға мундоғ **неча** бўлғай.

(Навоий)

Нетиб ўлмайки, сабрим **оздин-озу**, шавқ **кўпдин-кўп**,
Ул ойнинг ҳусни **кўпдин-кўп**, вафоси **оздин-оз** эрмиш.

(Навоий)

Ё раб ул кун шум толеъдин манга бўлғаймуким,
Жонима ором ул **оромижондин** кўргамен.

(Бобур)

Юзум бўсоганга **сурсам** не яхши **айшдурур**,
Иноят эт эшигингда бу **айшни сурайин**.

(Бобур)

Эй кўнгул, чун **яхшидин** кўрдунг **ёмонлиқ** асру кўп,
Эмди кўз тутмоқ не яъни ҳар **ёмондин** **яхшилиғ**.

(Бобур)

Нечаким **қилдим вафо** кўрдум **жафо**,
Нечаким **кўрдум жафо** қилдим **вафо**.

(Бобур)

Ҳар нечук **тавр қил** бу жавр этма,
Ҳар нечук **жавр қил** бу **тавр** этма.

(Бобур)

Фориғ эрдим **қаноатим** бор эди,
Қаниъ эрдим **фароғатим** бор эди.

(Бобур)

ЖАМЪ

Жамъ нарса ва тушунчаларни бирон белги бўйича байтда жамлаб, улар ўртасидаги муносабат асосида бирон образли фикрни ифодалаш санъатидир. Мумтоз шеъриятимизда кенг қўлланилувчи ушбу санъат нарса ва тушунчаларнинг ҳақиқий ва мажозий, аниқ ва мавҳумий маъноларини назарда туттади. Жамлаш учун асос бўлган белгилар **жоми** (тўпловчи) деб юритилади. Жомии шеър мисраларида аниқ кўриниб туриши ёки яширин ҳолда бўлиши мумкин. Навоийнинг

Гулу гулзор сенинг **боғи жамолинга** фидо,
Сарву шамшод доғи **тоза ниҳолинга** фидо

байтидаги биринчи мисрада гул, гулзор, маъшуқанинг боғи жамоли (юзи) гўзаллик белгиси бўйича, иккинчи мисрада эса сарв, шамшод, маҳбубанинг тоза ниҳоли (қадди) тиклик белгиси бўйича жамланган бўлиб, жамлаш белгиси — жомии яширин ҳолдадир. Кейинги мисрада ёр қадди мажозий маънода (тоза ниҳол) қўлланган. Фурқат қаламига мансуб

Лаълинг ғамида йиғлаб ашк ўрнига нигоро,
Токай ики кўзумдин **қонлар** равона бўлсун

байтидаги лаълинг ва қонлар сўзлари ранг белгисига кўра жамланган. Шоир бу тушунчаларнинг ўхшашлик муносабати асосида чиройли тамсилий ифода яратган.

Шеър байтларида нарса ва тушунчалар бир ёки бир нечта белги асосида жамланиши мумкин. Фурқатнинг юқоридаги байтида биргина белги танланган бўлса, Огаҳийнинг

Сариф юзга ариф **ашким** неча оқса эмасдур суд,
Ки истиғно камолидин **зару гавҳарни** ёд этмас

байтида тушунчалар икки белги: сариф юз ва зар ранг белгиси бўйича, ашк ва гавҳар шакл белгиси бўйича жамланиб, улар ўртасида ўхшашлик муносабати асосида таъсирчан мазмунли бадий фикр ифодаланган.

Навоийнинг

Рухсоринг уза **хайдин** юз **қатраки** кўргуздунг,
Гул баргига **шабнамдин** **гавҳарми** экин оё?

байтида эса уч белги танланган, яъни ёр руҳсори ва гул барги ранг белгиси, хай ва шабнам, қатра ва гавҳар тушунчалари шакл белгиси асосида жамланиб, уларнинг ўхшашлик муносабати шоирга жозибали мисралар яратиш имконини берган.

Юқорида келтирилган барча байтларда жамланган нарсалар, тушунчалар аниқ, ҳаётий мазмунга эга, лекин шеърятда мажозий ва шартли белгилар асосида мавҳумий тушунчаларни тўплаш усули ҳам кенг қўлланади. Жумладан, Навоий қаламига мансуб

Жаҳонни бузди **ашким оҳ** иланким,
Эрур **сарсар** бу **тўфон** бирла мамзуж

байтида оҳ ва сарсар, ашк ва тўфон тушунчалари шартли ўхшашлик белгиси бўйича жамланган. Зеро, ошиқ оҳи билан кучли сарсар шамоли ҳамда ошиқ ашки билан тўфон муболағали тарздагина қиёсланиши мумкин.

Шеърятимизда қўлланувчи кўпгина санъатлар жамъга асосланади. Лутфийнинг

Эй орази барги гулу, эй қомати сарву чаман,
Равшан сенинг юзунг бикин топмади бир шамъ анжуман

байтида турли нарсалар хилма-хил белгилар асосида жамланган, чунончи маҳбуба орази билан гул барги ранг белгиси бўйича, қомати билан чаман сарви тиклик белгиси бўйича, юз билан шамъ нузлилик белгиси бўйича тўпланган бўлиб, улар бир-бирига (ораз гул баргига, қомат сарвга, юз шамъга) қиёслаб тенглаштирилган. Шу асосда ташбеҳ санъати юзага келган.

Атоийнинг

Эй бегим, ушбу юз дегул, шамс била қамармудур?
Эй бегим, ушбу сўз дегул, шаҳд била шакармудур?

байтида юз, шамс, қамар сўзлари нурлилик белгиси асосида, сўз, шаҳд, шакар сўзлари ширинлик белгиси асосида жамланиб, юз билан шамс ва қамар, сўз билан шаҳд ва шакар ўртасида қиёсий муносабатни билиб-билмасликка олиш шаклида ифодалаш натижасида тажоҳули ориф санъати ҳосил қилинган.

Жамъ санъати кўпинча тақсим ва тафриқ санъатлари билан бирга қўланиб, жамъ ва тақсим, жамъ ва тафриқ номлари билан аталувчи икки санъатни вужудга келтиради.

Мисоллар:

Эй сарви гул узор, янгоқларингдин ўфтаниб
Ёбонга шаҳрдин қочибон лола зор эрур.

(Лутфий)

Ойдек юзунгни кўрди шараф ичра офтоб,
Сендек жаҳонда дедики зоти шариф йўқ.

(Лутфий)

Сенинг ёйингни ҳеч ким торта олмас,
Мунингдекким қошингни ё қилибсан.

(Лутфий)

Хилъатин айлабмудур ул шўҳи сийминбар қаро,
Тун саводи бирла кийгандек маҳи анвар қаро.

(Навоий)

Ул кўзу бу лабга умрум боғи гулзориндағи
Наргиси гул барги, йўқким, боғу гулзорим фидо.

(Навоий)

Сен лабинг сўргон сойи мен қон ютармен, эй ҳабиб,
Сен май ичгилким, манга хуни жигар бўлмиш насиб.

(Навоий)

Долазор эрмаски, оҳимдин жаҳонга тушти ўт,
Йўқ шафақким, бир қироқдин осмонга тушти ўт.

(Навоий)

Ҳусни ортар юзда зулфин анбар афшон айлагач,
Шамъ равшанроқ бўлур торин паришон айлагач.

(Навоий)

Юзининг меҳрини кўрган маҳи анварни ёд этмас,
Лабининг шаҳдини сўргон майи кавсарни ёд этмас.

(Огаҳий)

Қуёшу ой фалак тоқидадур модом айлансун,
Юзунгдин субҳ, икки кокулунгдин шом айлансун.

(Фурқат)

ТАҚСИМ

Тақсим санъати байтнинг биринчи мисрасида турли белгига эга бўлган нарса ёки тушунчаларни тўплаб, кейинги мисрада уларни муайян белгиларига кўра тақсимлаш воситасида тимсол яратишни англатади. Масалан, Бобур газалидаги

Хатинг била юзунгу кокилунг сенинг, эй жон,
Бири бинафша, бири ёсуман, бири райхон

байтини кўздан кечирсак, биринчи мисрада тилга олинган маъшуқа хатти, юзи, кокили кейинги мисрада шаклий белгиси, ўхшашлигига кўра тақсимланганини кўрамиз. Шу газалнинг кейинги

Тану кўнгул била кўз васлу нозу ҳусни учун
Бири харобу бири волау бири ҳайрон

байтида тан, кўнгул, кўз сўзлари турли белгилар асосида тақсимланган. Диққат қилинадиган жиҳати шундаки, байтларнинг биринчи мисрасидаги нарсалар, тушунчалар, уларни ифодаловчи сўзлар маълум бир белги асосида жамланмаган, бир белги остида тўпланмаган, балки турли белгига эга бўлган нарсалар, тушунчалар, уларни ифодаловчи сўзлар бир мисрада келтирилган холос. Агар биринчи мисрада нарсалар, тушунчалар маълум бир белгига кўра жамланган, сўнг тақсимланган бўлса, бу хил санъат жам ва тақсим деб юритилади.

ТАФРИҚ

Тафриқ (фарқлаш) тасвирланаётган нарсалар, тушунчаларни бир-биридан фарқлаш санъатидир. Масалан,

Кўзларингга оҳуйи Чин, сочларинга мушки Чин,
Дур тишингга, лаълингга лаъли Бадахшон ўхшамас.
(Муқимий)

Бу мисраларда шоир маъшуқанинг кўзларини Чин оҳусидан, сочларини Чин мушкидан, тишини дурдан, лабини Бадахшон лаълидан ажратади — фарқлайди.

Мисоллар:

Наргис кўзунгнинг ўхшаши қайси чаманда бор?
Юзунг таровати қачон, эй гул, суманда бор?
(Лутфий)

Буюнгдак бутмади бўстон аро сарви равон, эй жон,
Юзунгдак ҳам очилмади чаманда гулситон, эй жон.
(Саккокий)

Янги ой эмасдур ҳилолингча хўб,
Қуёш бўлмагандек жамолингча хўб,
Қизил гулки хушрангу нозик эрур,
Эмас тоза рухсори олингча хўб.

(Мунис)

Қаддинг олдида сановбарда назокат қайдадур,
Гулда рухсорингни борида тароват қайдадур.

(Муқимий)

Юзинг гулдин мусафодир, лабинг ранги хинодин ҳам,
Хатинг хушбў чаман райхонидин, мушки Хитодин ҳам.

(Фурқат)

Мазкур санъат ҳозирги ўзбек шеъриятида, хусусан, арузчи шоирлар ижодида анча кенг қўлланиб келади.

Масалан:

Севгилим хуснини тўлган ойга нисбат бермангиз,
Ҳеч вақт ширмой билан тенг бўлмагай куйган патир.

(С. Абдулла)

Кўриб сунбулни тоғда, этма ташбиҳ ёр зулфиға,
Ёзиб соч, ер супурган дарбадар фаррошлардир у.

(С. Абдулла)

ЖАМЪ ВА ТАҚСИМ

Жамъ ва тақсим (тўплаш ва тақсимлаш маъносида) адабий санъатлардан бири бўлиб, нарса ва тушунчаларни ифодаловчи сўзларни маълум белги асосида тўплаб, сўнг уларни бошқа бир белги асосида тақсимлаш демакдир. Масалан, Бобурнинг

Такаллум айларида **тилию, тишию лаби**
Бири ақиқу, бири инжую, бири маржон

байтининг биринчи мисрасида маъшуқанинг тили, тиши, лаби такаллум айлаш — сўзлаш белгиси асосида тўпланган, кейин эса, иккинчи мисрада улар ранг белгисига кўра ажратилган. Бобурнинг

Қаду хаттинг била кўзу юзунг, эй сарви сиймин тан,
Бири сарву, бири райҳон, бири наргис, бири гулшан

байтининг биринчи мисрасида маъшуқа аъзоларини ифодаловчи қад, сарв, кўз, юз гўзаллик белгиси бўйича тўпланиб, кейинги мисрада улар кўриниши, шакл хусусиятлари белгисига кўра тақсимланган. Навоийнинг

Икки ўтлуқ наргисингким қилдилар бағрим кабоб,
Биридур айни хумор ичинда, бири масти хоб

байтида аввал маҳбубанинг наргизсимон икки кўзи гўзаллик
белгиси бўйича жамланган, кейин улар ҳолат белгиси бўйича
иккига тақсимланган.

Жамъ ва тақсим санъати ҳам бошқа шеърий санъатлар учун
асос бўлиб хизмат қилади. Чунончи, Огаҳийнинг

Мане бемор ўлар ҳолатга етконда ики лаълин
Сўруб билдим: оларнинг бири шаккар, бири кавсардур

байтида маъшуқа икки лаълини жамлаб, кейин уларни ширин-
лик белгиси бўйича тақсимлаш айни чоғда ийҳом санъати билан
қўшиб юборилган, яъни «сўруб» сўзи «сўраб» ва «сўриб» маъно-
ларини ифодалайди.

Шеърятимизда бутунисича жамъ ва тақсим санъатига асос-
ланган ғазаллар ҳам яратилган. Жумладан, Бобур қаламига ман-
суб қуйидаги ғазал шулар жумласидандир:

Хатинг била юзунгу кокулунг сенинг, эй жон,
Бири бинафша, бири ёсуман, бири райҳон.
Такаллум айларида тилию тишию лаби
Бири ақиқу, бири инжую, бири маржон.
Кўнгулни зору мени хору танни тор этган
Бири жафоу бири гурбату бири ҳижрон.
Тану кўнгул била кўз васлу нозу ҳусни учун
Бири харобу бири волау бири ҳайрон.
Тамоми умрида Бобурға уч сўз айтибдур:
Бири сўкунчу бири қаттиқу бири ёлғон.

Мисоллар:

Хатту юзунг ҳажрида кўзким булут монандидур,
Чашмаи сабз ул бири, бу бир гулистон бандидур.
(Навоий)

Буки ҳар ён чоқилур барқу, ғирев айлар булут,
Кўнглума ул шуъла оҳу, бу бири афғон эрур.
(Навоий)

Оҳу ашкимдин хабарсиз бўлманг, эй олам эли,
Ким берурлар ул бири сарсар, бу тўфондин хабар.
(Навоий)

Баҳру тоғ этманг гумонким, ул бири кўзумға ёш,
Бу бири кўнглумға дарду меҳнати ҳижрон эрур.
(Навоий)

Шабистонингда анжум маҳраму кун бўлғали маҳрум,
Бу гул-гул очилиб ҳар кеча, ул бир хорхор элгар.

(Навоий)

Ул кўзу қошдин агар кўзғолса олам, тонг эмас,
Ким биридур офати даврон, бири — ошуби даҳр.

(Навоий)

Қошинг узра ики холинг биайниҳ Каъба тоқида,
Билол осо биридир ҳам, бири Қамбарга ўхшайдур.

(Оғаҳий)

ЖАМЪ ВА ТАФРИҚ

Бу санъат бирон белги бўйича биринчи мисрада жамланган сўзлар — нарсалар, тушунчалар номларини кейинги мисрада бир-биридан фарқлаш, улардан ҳар бирининг фарқли жиҳатларини таъкидлаб кўрсатишни назарда тутати. Чунончи, Навоийнинг

Жамоли нурина чеккан тарозу ою қуёш,
Магар бу бирда нур эрдию, ул бирисида тош

байтининг биринчи мисрасида ой ва қуёш нурлилиқ белгиси билан жамланган, кейинги мисрада эса уларнинг бир-бирисидан фарқли томонлари таъкидланиб ажратилган.

Бобур қаламига мансуб

Не навъ ўхшасун юзига офтобким,
Онинг заволи бордуру бу безаволдур

байтида ҳам аввалига маҳбуба юзи билан офтоб гўзаллик белгиси билан жамланиб, кейин улар фарқланган: қуёш заволли бўлиб, ёр юзи безаволлиги таъкидлаб кўрсатилган.

Мисоллар:

Шамъ меҳру гулни нисбат қилса бўлмас сизгаким,
Умри гул бир ҳафта, куннинг ҳам заволи бордурур.

(Лутфий)

Ой сенга ўхшар ва лекин ул совуғдур, сен — малиҳ,
Фарқ кўптур нечаким бўлса мушобиҳ тузу муз.

(Навоий)

Лаъли кўнглумни чекиб, ғамзаси қоним ичти,
Негаким бу бири хунхор эрур, ул — дилкаш.

(Навоий)

Жабрингни торта-торта дарду ғамимдур андоқ,
Ким йўқ бу бирга ғоят, ул бирга йўқ шумора.

(Мунис)

ТАКРИР

Такрир «такрорлаш» маъносини ифодаловчи лафзий санъат бўлиб, шеърда у ёки бу сўзни такрор қўллашни назарда тугади. Такрорлаш воситасида сўз маъносини, унинг моҳиятини таъкидлаб кўрсатиш ушбу санъатнинг асосий хусусияти саналади. Чунончи, Алишер Навоий ғазалидаги

Дема, ишқим найладиким рўзгорингдур қаро,
Ўртади, эй қотили номехрибоним, **ўртади**

байтининг иккинчи мисраси бошидаги «ўртади» сўзини байт охирида яна бир такрорлар экан, шоир шу сўз англатаётган маънони таъкидлаш мақсадини кўзлагани кўриниб турибди. Огаҳий қаламига мансуб ғазалдаги

Жоним олур, эй пари, ҳолимға боқ,
Иштиёку иштиёку иштиёқ.
То мани фурқатда кўйдинг нолишим
Ал фироқу ал фироқу ал фироқ.
Айламишсан қатлима агёр ила
Иттифоқу иттифоқу иттифоқ.
Бовар этмассан десам юз ёлбориб
Кўнглум оқу кўнглум оқу кўнглум оқ

каби байтларнинг иккинчи мисраларидаги такрорлар ҳам ушбу сўзларда ифодаланаётган маъноларни, фикрларни таъкидлашга хизмат қилади, уларни кучайтиради, кечинмалар, туйғулар мавжини, эҳтирослар оламининг бениҳоялигини акс эттиради, бинобарин, асар қаҳрамони бўлган ошиқ қиёфасини ёрқинроқ гавдалантириш, унинг дил дардларини таъсирчанроқ мужассамландириш вазифасини бажаради.

МУКАРРАР

«Мукаррар» сўзи «қайта-қайта, уст-устига» маъноларини ифодалайди. Шу ном билан аталувчи лафзий санъат эса байтнинг ҳар икки мисрасида жуфт сўз қўллашни назарда тугади. Атоуллоҳ Ҳусайний ўзининг «Бадойиъус-санойиъ» асарига «Рашиди Ватвот дептурким, шуаро мукаррар деб андоқ шеърни айтурким, бир байтта бир лафзни келтирурлар ва ўзга байтта

анинг таъсирида ўшул лафзни яна келтирурлар»¹, — деб таъкидлайди ва Асжадий шеърдан мисол келтиради. Демак, алломанинг ёзишича, ушбу санъатда бир байтнинг икки мисрасида келтирилган икки жуфт сўз кейинги байт мисраларида ҳам такрорланиши керак. Аммо шеърятимизда мукаррарнинг бошқа бир кўриниши, яъни бир байтнинг ҳар икки мисрасида жуфт сўз қўллаш санъатидан кўпроқ фойдаланилган.

Бу ҳақдаги маълумотни Алишер Навоийнинг «Мажолисун нафоис» асарининг Ҳусайн Бойқаро ижодига бағишланган саккизинчи мажлисида учратамиз. Муаллиф ҳукмдор шоирнинг «Ре» ҳарфи билан тугалланувчи ғазаллари, хусусан,

Бўлсам уй кунжида, ашким қатраси гулнор эрур,
Азми гулзор айласам, гул кўзларимга хор эрур

матласи билан бошланувчи шеъри ҳақида фикр билдирар экан, «Фурқатда кўнгул қатра-қатра қон эрканин бурунги мисраъда айтиб, сўнги мисраъда ўткон мукаррар лафз муқобаласида «Оллоҳ-оллоҳ» лафзи ҳам мукаррар ва асру муассир адо топибдурким:

Фурқатингдин хаста кўнглум қатра-қатра қон эрур,
Оллоҳ-оллоҳ, бу не ҳажри беҳаду поён эрур»

деб ёзади. Демак, шоир фикрича, мукаррар лафз санъати байтнинг ҳар икки мисраъсида жуфт сўз қўллашни назарда тутаяди. Навоий таъкидлаётганидек, бу санъат байтдаги мусиқийликни кучайтиради, бинобарин, ғазал жилоси, жозибаторлигини орттиради.

Алишер Навоий ушбу санъатнинг шеърдаги аҳамиятига алоҳида эътибор бергани туфайли ўз ғазалларида ҳам, дostonларида ҳам жуфт сўзларни кўп қўллайди. Шоир ғазалларини кузатар эканмиз, жуфт сўзлар:

Дам-бадам кўнглум бериб жон нақди истар васлини,
Оллоҳ-оллоҳ, телба кўнглумнинг ажаб савдоси бор

байти мисралари бошида,

Тифл авроқ ичра **бир-бир** барги гул терган каби,
Номаи ҳижрон аро **тим-тим** сиришким қонидур

байтидаги иккала мисра ўртасида,

Айшу ишрат жомидан бўлсун юзи **гул-гул**, валек
Кўнглига ғам гулбунидин **хор-хоре** бўлмасун

¹ **Атоуллоҳ Ҳусайний**. Бадойиъус-санойиъ. Тошкент, Ф. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981, 174-бет.

байти мисралари охирида,

Тола-тола най ўқунг кўксумда гўё синдиким,
Тевралуптур нотавон кўнглумда **бир-бир** толалар

байтидаги биринчи мисра боши ва иккинчи мисра охирида,

Ўтарсен **ўйнай-ўйнай** мен гадойи хаста йўл узра,
Қолурмен бир қиё боқмоқ учун **ёлбора-ёлбора**

байтидаги биринчи мисра ўртаси ва иккинчи мисра охирида,

Бодадин **гул-гул** кўруб ул юзни, онинг ҳажридин
Чок-чок ўлган кўнгулдек **таҳ-батаҳ** қон бўлди гул

байти мисраларининг уч рукнида,

Етишса ишқ аро юз меҳнату бало, қадаҳ ич,
Нафас-нафас куюбон май **тўла-тўла** қадаҳ ич

байтида эса иккинчи мисранинг икки рукнида моҳирона қўлланганини кўрамиз. Демак, мукаррар лафз раддул ажуз ал-ас-садр санъатига ўхшаб байт мисраларининг турли ўринларида қўлланиши мумкин.

Мукаррар лафз санъати XV асрдан кейинги ўзбек шеъриятида ҳам қўлланиб келди. Жумладан, Зокиржон Фурқат ижодида бу санъатнинг хилма-хил кўринишларини учратамиз. Чунончи, унинг

Аввал-аввал лутфингиз ҳаддин зиёд эрди менга,
Эмди-эмди марҳамат камрофингизга догман

каби кўплаб байтлари фикримизнинг далилидир.

ТАЗМИНИ МУЗДАВАЖ

Таркиби оҳангдош ва ўзаро қофиядош бўлган бир хил сўзларни ёнма-ён қўллаш санъатини Атоуллоҳ Хусайний «тазмини муздаваж»¹ деб атайди².

Бу санъат шеър мисраларида унли ёки ундош товушларни ёнма-ён ёки ўзаро яқин тарзда келтириш билан байт талаффузини кучайтириш, мусиқийликни оширишни назарда тутати. Нодиранинг машҳур ғазалидаги

¹ «Тазмин» — «бир нимани бир ниманинг орасига қўймоқ», «муздаваж» эса «жуфтлашган» деган маънони ифодалайди.

² Қаранг: Атоуллоҳ Хусайний. *Уша асар*, 104-бет.

Қилмагил **зинҳор** **изҳор** эҳтиёж,
Ким азиз элни қилур хор эҳтиёж

байтида **зинҳор** ва **изҳор** сўзлари таркибидаги **о** унлиси, **з**, **ҳ** ва **р** ундошларининг ёнма-ён келиши мисра оҳангдорлигини кучайтирган.

Фурқатнинг

Айламай найлай хаёли кипригинг охир асо,
Ким мени ёдида доим нотавон айлар кўзунг

байтидаги «айламай» ва «найлай» сўзлари таркибидаги «а» унлиси, «й» ва «л» ундошларининг ҳамоҳанглиги мисрага алоҳида майинлик, мусиқийлик, жозиба бағишлаганини кўриш қийин эмас.

Ушбу санъатнинг моҳияти Бобурнинг

Куюнг ичра гар **сақар** бўлса **мақар** жаннатча бор
Жаннат ўлса кирмаган сенсиз не имкон бўлмаген
...**Жафоу жавр тавридин** эурсен асру кўп воқиф,
Вафоу меҳр расмидин бўлурсен асру кўп гофил.

...**Энги менги** ою, доғи, **юзи сўзи** гулу мул,
Қади **равону** тани **жону** эрни **маржондур**

каби байтларида шоирнинг ушбу санъатдан моҳирона фойдаланиш салоҳияти кўзга ташланиб туради.

КИТОБОТ

Шеърятимизда кенг қўлланиб келинган ушбу санъат араб алифбоси ҳарфлари шаклидан лирик ва эпик тимсоллар чизишда фойдаланишни назарда тутди. Маълумки, араб алифбоси тўғри ва эгри, ёйсимон ва доирасимон шакллардаги ҳарфлардан ташкил топган. Шарқ шоирлари ана шу шаклларга қиёс усули билан ёндашиб муҳим ижтимоий-сиёсий, маърифий-ахлоқий ғояларни ифодалашда маҳорат билан фойдаланганлар. Зокиржон Фурқат ғазалидаги

Ул **алифдек** қоматининг ҳасрати
Дол янглиғ айлади қаддим дудо

байтидаги «алифдек» ва «дол янглиғ» қиёсларига диққат қилайлик. Шоир ўз маҳубасининг тик қоматини араб алифбосидаги «алиф» ҳарфига ўхшатса, ўзининг букилган қаддини «дол» ҳарфига тенглаштиради. Чиндан ҳам, тик тўғри чизиқ кўринишидаги алиф ҳарфи шакл жиҳатидан инсон қоматига, букик «дол» ҳарфи эса эгилган қоматга ўхшайди. Шоир бу хил қиёс

туфайли маъшуқа билан ошиқ кўринишини ҳарфлар шакли во- ситасида аниқроқ ва таъсирчанроқ тасвирлашга эришган.

Мазкур санъатнинг шеърятимиздаги илк намуналарини XIV аср охири — XV аср бошларидаги адабий обидаларда учратамиз. Чунончи, Лутфий яратган ғазалларнинг

Чун ўлармен ул **алифдек** қадду тор оғзинг учун,
Сен ўтарда турбатимдин кўпғусидур оҳ-оҳ.
...Ойдек юзунгда оғиз муважжаҳ тушуб турур,
Ҳар қайдаким «**қамар**» ўла тушгай арода «**мим**»
...Жон деди они Лутфи йироқтин чу кўринди,
«**Жим**» сочи, «**алиф**» қадди била ул қоши «**нуни**»

каби байтларда араб ёзувидаги «алиф», «жим», «нун», «мим» ҳарфлари шаклидан маҳбуба қиёфасини чизишда моҳирона фойдаланганини кузатамиз.

Ушбу таъсирчан санъатни Алишер Навоий ҳам кенг қўллаб, ажойиб, безавол лавҳалар яратган. Унинг

Жонимдаги «**жим**» икки «**дол**»ингга фило.
Андин сўнг «**алиф**» тоза ниҳолингга фило.
«**Нуни**» дағи анбарин ҳилолингга фило,
Қолган ики **нуқта** икки холингга фило

каби бетақрор байтлари фикримиз далилидир.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур шеърятда ҳам мазкур санъат- нинг бир қатор нодир намуналари яратилган. Чунончи, унинг

Қаддинг **алифу** қошинг эрур ё,
Десам не ажаб агар сени **ой**.
...Ё қошинг янглиғ эгилган жисми зоримниму дей,
Ё сочингдек тийра бўлгон рўзгоримниму дей

каби байтларида ушбу санъатдан унумли фойдаланилган эди.

Ўз ижодида мазкур санъатдан баҳраманд бўлмаган шоир ада- биётимизда топилмаса керак. Ижодкорларимиз унинг хилма-хил имкониятларини кашф этиб кўплаб ҳайратомуз байтлар яратган- лар. Масалан, Фурқатнинг

«**Нуқта** лаб устида бежодур», — дедим, айди кулиб:
«Саҳв қилмиш котиби қудрат магар таҳрирда»,

Огаҳийнинг

Мушкин қошининг ҳайъати ул чашми жаллод устина,
Қатлим учун «нас» келтурур «нун» элтибон «сод» устина

каби ажойиб мисралари шулар жумласидандир.

ТАЛМИЪ

«Ранг-баранг қилмоқ» маъносини ифодаловчи бу сўз шеър мисраларини турли тилларда битишни назарда тутувчи санъат номини билдиради. Адабиётимиз саҳифаларини кўздан кечирсак, ижодкорларимиз араб ва ўзбек, форс-тожик ва ўзбек, рус ва ўзбек тилларида шундай асарлар яратганларининг гувоҳи бўламиз. Бу хил шеърлар муламмаъ деб аталган. Баъзан ушбу усулни «ширу шакар» усули деб ҳам ҳисоблаганлар. Жумладан, Бобораҳим Машрабнинг

Дилбари хуш адои ман мунча сучук бўлурмусан?
Омади дар канори ман бир даме ўлтурурмусан?
Пеши камон обрўят хаста кўнгул нишонадур,
Сийнаи худ кушодаам ғамза ўқин отурмусан?

шунингдек,

Мендин саломе ба сўйи жонон,
Эй бод, еткур арзи ғарибон.
Ҳам дардмандам, бехонумонам,
Жоно, ту буди дардимга дармон

байтлари билан бошланувчи муламмалари мисраларининг биринчи қисми форс-тожик тилида бўлса, иккинчи қисми ўзбек тилидадир.

МУВОЗАНА

«Вазн (ўлчов) жиҳатидан тенгдошлик» маъносини ифодаловчи мувозана сўзи билан аталувчи ушбу санъат байт мисраларидаги барча сўзларнинг вазн (ўлчов) жиҳатидан ўзаро тенг бўлишини назарда тутди. Масалан, Атоийнинг

Менгиз ё равзаи ризвонмудур бу?
Оғиз ё ғунчаи хандонмудур бу?

байтидаги биринчи мисрадан ўрин олган **менгиз** сўзи иккинчи мисрадаги **оғиз** сўзи билан, **равзаи** — **ғунчаи** сўзи билан, **ризвонмудур** — **хандонмудур** сўзи билан вазн (ўлчов) ва оҳангда тенглиги кўзга ташланиб туради.

Оғаҳий қаламига мансуб

Ишқинг ғамида дийдаи гирёнима раҳм эт,
Ҳажринг тунида нолаи афғонима раҳм эт,

байтини кўздан кечирсак, мисралардаги ишқинг — ҳажринг, ғамида — тунида, дийдаи — нолаи, гирёнима — афғонима, раҳм

эт — раҳм эт сўзлари ўлчов ва оҳанг жиҳатидан ўзаро тенг эканини кўрамиз.

Мисралардаги барча сўзларнинг бу хил мувофиқлиги байт оҳангдорлигини, мусиқийликни кучайтиришга хизмат қилади. Шу туфайли ҳам шоирларимиз ўз асарларида мувозана санъатидан кенг фойдаланганлар.

Ушбу санъат қўлланган байтларда зулқофиятайн усулига ҳам мурожаат қилиниб, мисралардаги иккитадан сўзни қофиядош қилинса, байт нафосати янада кучаяди. Алишер Навоийнинг

Мурувват барча бермакдир, емак йўқ,
Футувват барча қилмакдур, демак йўқ

фарди мисраларидаги **мурувват** — **футувват**, **емак** — **демак** сўзлари қофиядош бўлиб келган, **бермакдир** — **қилмакдур** сўзлари ўлчов жиҳатидан тенг, **барча** ва **йўқ** сўзлари эса айнан такрорланувчи ҳожиб ва радифдир. Иккитадан сўзнинг қофиядошлиги байтга нафис бир оҳанг бахш этгани кўзга ташланиб турибди. Навоийнинг «Ҳайратул аброр» достонидан ўрин олган

Тўрт садаф гавҳарининг дуржи ул,
Егти фалак ахтарининг буржи ул.

...Ҳам тўкуб эл қонини тадбир ила,
Ҳам олиб эл жонини тазвир ила.

...Сабзаси нон узра зумуррад бўлуб,
Тарраси хон ичра забаржад бўлиб

каби кўплаб байтларда ҳам зулқофиятайнли мувозанадан фойдаланилган эди.

Мувозана санъатига асосланган байтларда зулқавофиъ усулини қўллаб, уч-тўрт сўзнинг қофиядошлигига эришилса, мусиқийлиги янада кучайиб, шеър янада гўзалроқ чиқади.

Огаҳий яратган

Юзунг авжи сабоҳатда маҳи анварга ўхшайдур,
Сўзунг хони малоҳатда тузу шаккарга ўхшайдур.

...Эй меҳри анвар тобиши равшан юзинг сиймосидин,
Юз рўзу маҳшар шўриши зоҳир кўзинг имосидин.

...Эй юзинг буржи сабоҳат ахтари,
Ҳар сўзинг дуржи фасоҳат гавҳари

каби ажойиб байтларидан уч-тўрт сўзнинг қофиядошлиги мувозананинг янада нафисроқ чиқишига хизмат қилган. Бу байтлар тарсиъга яқинлашиб борса ҳам, мисралардаги бир-икки сўзнинг

қофиядоши бўлмай, ўлчовдагина тенглиги туфайли уларни мувозана санъатигагина нисбат беришга асос бўлади.

Мувозана заминда яратилган байтларда тарду акс санъати қўлланса, оҳангдорлик янада ортади. Буни Алишер Навоийнинг «Ҳайратул аброр» дostonининг ўн иккинчи мақолатидан олинган

Барча хиёнатни диёнат билиб,
Барча диёнатда хиёнат қилиб,

Бобур маснавиётидаги

Нечаким қилдим вафо кўрдум жафо,
Нечаким кўрдум жафо, қилдим вафо

байтларида яққол кўриш мумкин.

ТАРИХ

Шеърятимизда муҳим тарихий воқеалар санасини абжад ҳисоби билан ифодаловчи кичик лирик шеърлар яратиш анъанаси мавжуд бўлиб, ушбу санъат ҳам, шу усулда битилган бадий асарлар ҳам тарих деб аталган. Жумладан, Алишер Навоий томонидан қурдирилган «Хусравия» мадрасасининг тугалланиш санаси кичик шеърда шу сўз (Хусравия) билан белгиланган бўлиб, ҳарфларининг сонли ифодасини жамласак, 881 рақами келиб чиқади. Маълум бўладики, ушбу илмгоҳ 881 ҳижрий (ёки 1476/77 мелодий) йилда қуриб тугалланган экан.

Хондамирнинг таъкидлашича, Алишер Навоий Хожа Фахриддин деган шахс қурдирган работга етиб келганида, шу бионинг қурилиш тарихини сўраб қуйидагича тарих битган:

Банури сафо равшанасти ин мақом,
Лақади соро анворуху бохира.
Чу бониш фахрасту у фохираст,
Лақади кона таърихиҳу «фохира».

(Таржимаси: «Бу жой сафо нури билан равшандир, унинг нурлари албатта порлаб туради. Унинг бониси (эгаси) фахридир. Ҳақиқатан, унинг тарихи «фохира» (шонли, фахрли) бўлди).

«Фохира» сўзидаги «ф», «о», «х», «р», «а» ҳарфлари ифодаланган 80,1, 600, 200, 5 сонларини қўшсак 866 рақами ҳосил бўлади, бинобарин, работ 866 ҳижрий (1462 мелодий) йили қурилиб тугалланганлиги маълум бўлади.

Бу жанрдаги лирик шеърларни битиш учун шоир албатта абжад ҳисобини — араб алифбоси ҳарфларининг сон ифодасини яхши билиши лозим эди. Абжад ҳисоби бўйича ҳарфлар қуйидаги сонларни ифодалайди:

А (алиф)	— 1	И (ё)	— 10	Қ (қоф)	— 100
Б (бе)	— 2	К (коф)	— 20	Р (ре)	— 200
Ж (жим)	— 3	Л (лом)	— 30	Ш (шин)	— 300
Д (дол)	— 4	М (мим)	— 40	Т (те)	— 400
Ҳ (ҳои ҳаввоз)	— 5	Н (нун)	— 50	С (сод)	— 500
В (вов)	— 6	С (син)	— 60	Х (хо)	— 600
З (зайн)	— 7	Ъ (айн)	— 70	3 (зол)	— 700
Ҳ (ҳе)	— 8	Ф (фо)	— 80	3 (зол)	— 800
Т (то)	— 9	С (се)	90	3 (зе)	— 900
				Ғ (ғайн)	— 1000 ^{1/}

Тарих жанрида лирик асар ёзмоқчи бўлган шоир кўрсатилиши керак бўлган сонни ифодаловчи сўз ёки сўз бирикмасини ўйлаб топади. Бу сўз ё бирикма таркибидаги ҳарфларнинг сон кўрсаткичлари қўшилганда назарда тутилган рақам келиб чиқиши керак. Аммо шоир ўйлаб топган сўз ёки сўзлар бирикмаси маъно жиҳатидан ҳам асар мазмунига мос келиши зарур. Масалан, Мавлоно Дарवेशалининг Алишер Навоий вафотига бағишланган тарихи қуйидагича эди:

Дар мотами он қидваи арбоби вусул,
 Абнойи замон شوҳу гадо гашти малул.
 Ҳижрат ба расул кард он саййиди қавм,
 Тарихи вафоти уст «Ҳижрат ба расул».

(Таржимаси: «У ҳаққа етишганлар пешвоси мотами билан шоҳдан тортиб гадогача, барча одамлар қайғуга чўмди. У қавм саййиди пайғамбар олдига ҳижрат қилди. Шунинг учун «ҳижрат ба расул» вафоти тарихи бўлди»).

Шеърдаги «ҳижрат ба расул» сўзларини араб алифбосида ёзиб, ундаги ҳарфлар ифодалаган сонларни аниқлаб кўшиб чиқсак, 906 рақами (Навоий 906 ҳижрийда вафот этган) ҳосил бўлади.

Тарих жанрида ёзилган лирик шеърларда муҳим тарихий воқеалар: улуғ кишилар — подшолар, олимлар, саркардалар ва бошқаларнинг таваллуд ва вафот саналари, жанглардаги ғалабалар, йирик биноларнинг қуриб тугалланиш йиллари, шунингдек, бошқа ҳодисаларнинг муддатлари абжад ҳисобида ифодалаб келинган. Саналарни бу хил кўрсатиш ана шу йилларни сўзлар воситасида осонгина ёдлаб олиш ва эслаб қолишга имкон берган.

Абжад ҳисобини қийналмай ўрганиш учун сон ифодаловчи ҳарфлардан қуйидаги саккиз сўз чиқарилган:

**Абжад ҳавваз ҳутти каламан
 саъфас қарашат сахҳаз зазағ.**

¹ Имконият бўлмагани туфайли араб ҳарфларининг айнан шаклларини кўрсатишнинг иложи топилмади.

Ана шу сўзлардаги қисқа «а» унлисини ҳисобламаса, қолган ҳарфлар 1 дан 1000 гача бўлган сонларни билдиради. Албатта, «т», «с», «ҳ», «з» ҳарфлари турли шаклда бўлиб 2 тадан 4 тагача сонни ифодалашини ҳам унутмаслик керак.

Ушбу сўзларни ёд олиб, ҳарф шакллари эслаб қолинса, абжад ҳисобини осон ўзлаштириш мумкин. Уларни учга бўлиб ёдлаш маъқул.

Абжад ҳавваз ҳутти сўзлари 1—10 сонларини, **каламан саъфас** сўзлари 20—90 сонларини, қолган **қарашат сахҳаз зазағ** сўзлари 100—1000 сонларини ифодаловчи ҳарфларни ўрганишга имкон беради.

РАДДИ МАТЛАЪ

«Радди матлаъ» асосан «матлаъни такрорлаш» деган маънони ифодалайди. Лекин ушбу санъат кўпинча ғазалнинг биринчи мисрасини асар охирида такрорлашни назарда тутлади. Жумладан, Навоийнинг

Соқийё, ҳижрон тунидур, бода тут,
Ул қуёш бирла бу шомимни ёрут

деб бошланувчи ғазалининг биринчи мисраси асар мақтаъ — охириги байтида

Бўлди фурқатдин Навоий тийрарўз,
Соқийё, ҳижрон тунидур, бода тут

тарзида қайтарилади. Оғаҳийнинг

Бизки букун жаҳон аро кишвари фақр шоҳимиз,
ёки

Ашкима гар канора йўқ, бўлмаса бўлмасун нетай

деб бошланувчи ғазалларида ҳам дастлабки мисралар асарлар охирида такрорланиб, шоир ифодалаётган ғояни яна бир бор таъкидлашга хизмат қилади.

Албатта, бу хил қайтариқ асардаги асосий ғояни яна бир бор таъкидлаш мақсадини кўзлайди. Шу тарзда шеърнинг охириги байти биринчи байт билан узвий боғланади. Бу усул шеърияти-мизда анча кенг қўлланган.

Баъзан асар охирида биринчи мисра тўлиқ эмас, балки қисман қайтарилади. Жумладан, Навоий қаламига мансуб ғазал матласидаги

Ҳолима ёр тараҳҳум қилмас

мисраси асар охирида

Кўнглима ёр тараҳҳум қилмас

тарзида такрорланишини кузатамиз.

ИНШО

Шеърдаги ифода усуллари англатувчи бу санъат таманниъ, нидо, истифҳом, амр ва наҳий деган тўрт усулни ўз ичига олади.

ТАМАННИЪ

«Орзу қилиш» маъносини ифодаловчи бу бадий усул шеърда лирик қаҳрамоннинг у ёки бу тилаги — таманносини ифодалашни назарда тутди. Кўпинча бу орзу асарнинг дастлабки мисраларида баён қилиниб, кейинги байтларда унинг моҳияти чуқурроқ очилади, лирик қаҳрамоннинг ички кечинмалари, мусаффо истаклари ёрқинроқ акс эттирилади. Алишер Навоийнинг

Очмағай эрдинг жамоли оламоро кошки,
Солмағай эрди бори оламда ғавғо кошки,

Бобурнинг

Жамолинг васфини, эй ой, неча элдин эшитгаймен,
Не кун бўлғай висолингга мени дилхаста етгаймен,

Нодиранинг

Нигори гулбаданнимни тушумда кўрсам эди,
Лаби шакаршиканимни тушумда кўрсам эди,

Машрабнинг

Сориғ садбарг ширин сўзлук юзунгни кунда бир кўрсам,
Юзунгдин юз ўгирмасман агар юз минг бало кўрсам

каби гўзал байтлар билан бошланувчи ғазаллари шу усул асосида яратилган.

НИДО

Шеърятимизда жуда кенг қўлланган нидо усули лирик қаҳрамоннинг бошқа шахсларга, нарсаларга хитоб қилиши, уларга мурожаат этган ҳолда ўзининг ички кечинмалари, туйғулари, тилаклари, мулоҳазаларини баён қилишини назарда тутди. Бу хил тасвир асардаги тимсолларнинг маънавий қиёфаларини жонли-

роқ, таъсирчанроқ ифодалашга хизмат қилади. Алишер Навоийнинг

Дўстлар, мен телба аҳволига йиғланг, зор-зор,
Ким соладур гаҳ-гаҳ ўт кўнглумга тушкан хор-хор,

Заҳириддин Бобурнинг

Жамолинг васфини, **эй ой**, неча элдин эшитгаймен,
Не кун бўлгай висолингга мени дилхаста етгаймен,

Огаҳийнинг

Эй сабо, бу кун бориб, албатта, жононим сари,
Арз қил, юз дарду ғам юз қўйғонин жоним сари,

Машрабнинг

Эй мени нозик ниҳол ороми жоним, қайдасан,
Бу кўнгул бўстонида ғунча даҳоним, қайдасан

каби байтлари шу усул асосида яратилган эди.

Нидо усули диний мазмундаги асарлар — ҳамд, наът, муножот ва бошқаларда Оллоҳга, пайғамбарга илтижо тарзида қўлланса, ишқий шеърятда маҳбубага, дўстларга, кўнгилга, сабога, бошқа жонли ва жонсиз нарсаларга хитоб, мурожаат кўринишида акс этади.

Нидо усулидан лиро-эпик шеърятда, хусусан, дostonларда кенг фойдаланилади. Асар қаҳрамонларининг хилма-хил шахс ва буюмларга нидоси кўпинча монологлар сифатида ифодаланади. Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» дostonида Фарҳоднинг ўлими олдида отаси, онаси, Баҳромга, тоққа, тешасига мурожаати, «Лайли ва Мажнун» дostonида Қайсининг боғдаги хилма-хил гулларга, саҳродаги ҳайвонларга нидоси ушбу қаҳрамонларнинг ички олами, қалб тугўнларини гоят жозибали ифодалашга имкон берган.

Нидо усулидан замонавий шеърятимизда ҳам кенг фойдаланилади. Шоирларимиз унинг асосида кўплаб нафис асарлар яратганлар. Чўлпоннинг

Бинафша, сенмисан, бинафша сенми —
Кўчада ақчага сотилган?

Бинафша, менманми, бинафша, менми —
Севгинга, қайғинга тугилган?

Кўнгил, тинмас кўнгил, энди етар, кўз тикма гулларга,
Гўзалдир, ёшдир ул гуллар — фақат алданма унларга.

...Эй, ҳар турли қулликларни сифдирмаган ҳур ўлка,
Нега сенинг бўғизингни бўғиб ётар қуланка?...

...Эй қоронғи узун қишнинг хаёли,
Кўклам чоғи кўзларимда ўйнама

каби кўплаб безавол мисралари ушбу усулнинг шоир учун кенг имкониятлар яратишидан далолат бериб турибди. Шунинг учун ҳам нидо усулидан ҳар қайси ижодкор баракали фойдаланиб, ғоят сержило ва таъсирчан асарлар битган.

ИСТИФҲОМ

«Сўрамоқ» маъносини ифодаловчи бу усул шеърий асарларда лирик қаҳрамоннинг ички олами, қалбида мавжланаётган туйғу-лари, покиза орзуларини кимгадир ёки нимагадир мурожаат этиб сўраш орқали, саволлар воситасида акс эттиришни назарда тутади. Шеъриятимизда бу усул қадимдан жуда кенг қўлланиб келади. Ҳофиз Хоразмийнинг

Жигарим боғлади қон ёр учун, ёр қани?
Сирри ҳолимни билур маҳрами асрор қани?

Атоийнинг

Кўнгул олдинг, бегим, ёшурмоғинг не?
Жафони ҳаддидин ошурмоғинг не?

Гадоийнинг

Ул жафочи бизга бир кун меҳрибон бўлғайму, оҳ?
Васлидин бу қайғулуқ жон шодмон бўлғайму, оҳ?

Лутфийнинг

Боқмас манга жонона, ажаб ҳолат эмасму?
Бўлди яна бегона, ажаб ҳолат эмасму?

каби кўплаб байтлари шу усул заминида битилган эди.

Кўриниб турганидек, мазкур усулда лирик қаҳрамоннинг саволи аксар ҳолда бирон муаммони аниқлашни эмас, балки ўзининг дил изҳорини шу тарзда баён қилиш мақсадини кўз-лайди. Бинобарин, бундай савол асосан ҳис-ҳаяжонни ифода-лайди.

Етук ижодкорлар ушбу усулдан фойдаланиб ғоят таъсирчан асарлар яратганлар. Уларнинг шеърларида саволлар ҳар қайси байтда такрорланиб, асар ғоясини қайта-қайта таъкидлашга хиз-мат қилади. Алишер Навоийнинг

Дилбаро, сендин бу ғамким, менда бордур, кимда бор?
Фурқатингдин бу аламким, менда бордур, кимда бор?
...Кўргузур агёр юз тухмат ниҳони найлайин?
Ёрким сўрмай инонур, бу балони найлайин?

Бобурнинг

Бу ғамда менки ишим фикрини не навъ этайин?
Не ерда сокин ўлай, не қилай, қаён кетайин?

Оғаҳий қаламига мансуб

Нози карашма боғининг сарви равони сизмусиз?
Ошиқи хаста жисмининг роҳати жони сизмусиз?

каби дилбар байтлари фикримизнинг далилидир.

Мазкур усул тажоҳули ориф санъати қўлланган байтларда
яширин ташбиҳ яратишга хизмат қилади. Бунни Атоийнинг

Менгиз ё равзаи ризвонмудур бу?
Оғиз ё гунчаи хандонмудур бу?

Машрабнинг

Икки рухсоринг қизил гулдурму ё барги суман?
Донаи райҳон — қаро холу хатинг — саҳни чаман,
Сийм тан, гул пираҳон, ширин сухан, нозук бадан,
Одамисан ё парисан бу назокат бирла сан?
Хурмусан, ғилмонмусан, жаннатмусан, ризвонмусан?

каби латиф мисраларида яққол кузатишимиз мумкин.

АМР ВА НАҲИЙ

Амр ва наҳий усули «буюриш ва манъ қилиш» маъносини ифодалаб, шеърда лирик қаҳрамоннинг кимгадир ёки нимагадир буюриш ёки бирон нарсадан қайтариш тарзида ўз ички кечинмаларини баён этишини назарда тутади. Навоийнинг машҳур

Қаро кўзум, келу мардумлиғ эмди фан қилғил,
Кўзум қаросида мардум киби ватан қилғил,

Оғаҳийнинг

Илоҳий, шоҳ одил муддати умрин фаровон эт,
Баҳори адли файзидин жаҳон мулкин гулистон эт

каби байтларида лирик қаҳрамоннинг ижобий истаги акс этган бўлса, Нодиранинг

Қилмагил зинҳор изҳор эҳтиёж,
Ким азиз элни қилур хор эҳтиёж,

Фурқатнинг

Яна, жоно, мени дилҳастани ҳайрон қилиб кетманг,
Фироқ андуҳидин куйган юракни қон қилиб кетманг

каби байтларида ниманидир манъ этиш мазмуни ўз ифодасини топган.

Юқорида кўриб ўтилган шеърий санъатлар аввало қадимий ва безавол шеъриятимизнинг юксак бадииятидан, буюк ижодкорларимизнинг беқиёс санъаткорлик даҳосидан далолат беради. Лирик ва лиро-эпик асарлардан танланган кўплаб дурдона байтлар мисолида кўрганимиздек, шоирларимиз XI асрдан бошлаб ўз асарларининг фақат ғоявий жиҳатдангина эмас, айти вақтда бадиият нуқтаи назаридан ҳам баркамол бўлишига алоҳида диққат қилиб хилма-хил шеърий санъатлардан баракали фойдаланиб, нафис ва сержило обидалар яратганлар. Асрлар ўтган сари шеъриятимизнинг бадиият хазинаси янги-янги санъатлар билан бойиб борган, бу эса ўз навбатида лирик ва лиро-эпик шеъриятимизнинг тобора сержило ва таъсирчан бўла боришига сезиларли таъсир кўрсатган.

Адабиётимизнинг бадиий нафосати, унда кенг қўлланган маънавий ва лафзий санъатлар, хилма-хил ифода усуллари тилимизнинг ғоятда бойлиги ва гўзаллигидан, нозик ва теран туйғулар, мураккаб кечинмалар, мунаққаш ҳаётий лавҳаларни ёрқин ва жонли ифодалашдаги ниҳоятда кенг имкониятларидан ҳам далолат беради.

Шеъриятимизнинг бадиият хазинасини, ранг-баранг шеърий ва қофия санъатларини атрофлича ўрганиш, улардан ҳар бирининг бадиийлик кўлами ва имкониятлари, нозик лирик кечинмалар ва ҳаётий эпик лавҳаларни сержило тасвирлашдаги ўрни ва аҳамиятини пухта ўзлаштириш адабиётимиз тарихини чуқур ўрганишгагина хизмат қилиб қолмай, ҳозирги шеъриятимизда уларни моҳирлик билан қўллаб истиқлол моҳияти, замондошларимизнинг янгича маънавий қиёфаларини ёрқин акс эттириш учун ҳам ғоят муҳимдир. Замондош шоирларимиз гўзал бадиий обидалар яратиш соҳасида мумтоз шоирларимиздан кўп нарсани ўрганишлари, уларнинг бадиий салоҳият сирларини кашф этиб, ўз ижодларида кенг қўллашлари замон талабидир. Мумтоз шеъриятимизни яхши биладиган ижодкорларимизнинг тажрибалари фикримизнинг далили бўла олади.

ИККИНЧИ БЎЛИМ

МУМТОЗ ҚОФИЯ НАЗОКАТИ

Мумтоз шеърятимизда қофия бадииятнинг асосий қирраларидан бири саналиб келган. Ижодкорнинг салоҳияти шеърларда қўлланган қофияларнинг ғоялар моҳиятини, тимсоллар қиёфасини очишдаги аҳамияти, қофия учун танланган сўзларнинг маънавий теранлиги, оҳангдорлиги, жило ва жозибаси билан ҳам белгиланган. Қофиянинг хилма-хил турлари ва санъатларидан, вазн ва қофия муносабатларидан ўринли фойдаланиш шоир маҳоратининг муҳим жиҳатларидан бири ҳисобланган. Шунинг учун ҳам ҳар қайси ижодкор қофия илмини диққат-эътибор билан ўрганган, етук маликул калом шоирларнинг бу соҳадаги санъаткорликларидан таълим олиб камол топган.

Маълумки, қофия шеърий асарларда ифодаланаётган ижтимоий-ахлоқий ғоялар, теран фалсафий мушоҳадаларни бадиий сўз воситасида жозибали ва таъсирчан акс эттиришнинг муҳим воситаларидан биридир. Ҳар қайси мисра, байт, банддаги қофияларда, қофиядош сўзларда шоирнинг ғоявий-бадиий нияти ўз тажассумини топади. Ижодкор қофия воситасида ўз ўқувчиси диққатини шеърдаги энг муҳим фикрларга жалб қилади. Қофиядош сўзлар асарда гавдалантирилаётган лирик ёки эпик тимсолнинг маънавий қиёфасини чизишга, уларнинг ахлоқий тамойиллари: тафаккур олами, туйғулари, орзу-армонларини ёрқин акс эттиришга хизмат қилади.

Қофиялар шеърий асар мусиқийлиги, жозибадорлигини таъминлашнинг асосий омилларидан саналади. Қофиядош сўзлар таркибидаги ҳар қайси товуш мисра, байт, бандга алоҳида жило, таъсирчанлик бағишлайди.

Қофиянинг шеърий асарда тутган ўрни ва аҳамиятини тўлароқ, муфассалроқ англаб етиш учун қофия илми асослари: қофиянинг тузилиши ва турлари, шеърий жанрларнинг қофия хусусиятлари, қофия санъатлари ва хатолари, вазн ва қофия, радиф ва қофия муносабатлари мазмуни ва моҳиятини атрофлича билиш зарур.

ҚОФИЯНИНГ ТУЗИЛИШИ

Қофия асосини **равий** ҳарфи ташкил қилади. Равий сўзи арабча «риво» сўзидан олинган бўлиб юкни туяга боғлайдиган арғамчи маъносини билдиради. Арғамчи туя устига ортилган юкларни маҳкам бирлаштириб турганидек, равий ҳам шеърнинг қофияланувчи барча мисраларини бириктириб, ўзаро боғлаб туради.

Равий ҳарфи қофияланувчи сўзлар таркибида айнан такрор-ланиб келиши шарт.

Равий туб сўзларда ўзак охирида, ясама сўзларда эса негиз сўнгида келувчи чўзиқ унли ёхуд ундош ҳарфдир. Атоийнинг

Мени оғзинг учун **шайдо** қилибсан,
Манга йўқ қайғуни **пайдо** қилибсан.
Сенинг ёйингни ҳеч ким торта олмас,
Мунигдекким қошингни **ё** қилибсан

мисраларидаги қофиядош «шайдо», «пайдо», «ё» сўзлари охиридаги чўзиқ «о» унлиси равийдир.

Бу хил чўзиқ унли қўшимчалардан олдин келиши ҳам мумкин. Чунончи, Алишер Навоийнинг

Кўз ёшим бўлди равон бир наргиси **жоду** кўруб,
Тифл янглиғким югургай ҳар тараф **оҳу** кўруб

байтида «жоду», «оҳу» сўзлари охиридаги чўзиқ «у» унлиси равий бўлиб ҳисобланади.

Чўзиқ унлилар ҳамиша сўз охирида келмай, қўшимчалар олдида туриши ҳам мумкин. Масалан, Навоийнинг

Жамолинг шавқидин ғам шоми куймак **ибтилоцидин**,
Кўзум шамъи кул айлабтур аён қонлиқ **қаросидин**

байтидаги «ибтилоцидин», «қаросидин» қофиядош сўзлари таркибидаги чўзиқ «о» унлиси равийдир.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, қофиядош сўзлардаги такрорланувчи ундошлар охирида келган унлилар қисқа ёки чўзиқ бўлишидан қатъи назар равий бўла олмайди. Бундай ҳолларда ундан олдин турган ундош равий ҳисобланади. Чунончи,

Қани висолинга бир мендек **орзуманде**,
Висол умиди била меҳнатингга **хурсанде**

байтида «орзуманде», «хурсанде» сўзлари охирида турган «е» (э) унлисини равий деб билиш хато бўлади. Бу сўзларда равий «д» ундошидир.

Бобур қаламига мансуб «Хаттинг аро узоринг...» деб бошланувчи ғазалдаги

Хаттинг аро узоринг сабза ичида **лола**,
Ул чашми пур хуморинг лоладаги **ғазола**

байтида равий «лола», «ғазола» сўзлари охиридаги «а» унлиси эмас, балки «л» ундошидир.

Машрабининг

Эй гул баданим, гул юзунга **банда** бўлойин
Қурбони шақар лаблари **пурханда** бўлойин

деб бошланувчи ғазалида ҳам **банда, пурханда, ноланда, ғўянда, шарманда, ханда** каби қофиядош сўзлар охиридаги «а» унлиси эмас, балки «д» ундоши равий бўлиб ҳисобланади. Зеро бу сўзларнинг барчасида қисқа «а» унлиси «д» ундошидан кейин кел-япти.

Хоразмий «Муҳаббатнома»сидаги

Кел, эй соқий, кетур **паймона** бизга,
Иноятлар қилур **жонона** бизга

мисраларидаги қофияларда ҳам «а» унлиси эмас, балки «н» ундоши равий саналади.

Шеърятимиздаги аксарият асарларда ундошлар равий бўлиб келади. Масалан, Оғаҳий ғазалидаги

Келди юз файзу тароват бирла айёми **баҳор**,
Айлади рўйи замин жаннат сафосин **ошқор**

байтидаги «баҳор», «ошқор» сўзлари охиридаги «р» ундоши равий бўлиб келяпти. Аваз Утар ўғлининг

Мани ишқ ичра шайдо айлаган ороми **жонимсан**,
Нигори гулжабину маҳваши ширин **забонимсан**

байтидаги «жонимсан», «забонимсан» сўзларидаги олдинги «н» ундоши равий ҳисобланади.

Қофия тузилишига кўра равийдан олдин ва ундан кейин турувчи унли ва ундош ҳарфлар ҳам турли номлар билан аталади. Хусусан, равийдан олдин келувчи ундошлар қайд, даҳил, чўзиқ унлилар эса ридф, таъсис деб, қисқа унлилар (ҳаракатлар) ҳазв, тавжиҳ ва ишбоъ деб юритилади. Равийдан кейин келувчи ундошлар ёки чўзиқ, шунингдек, араб ёзувида ҳарф тарзида ёзиладиган қисқа унлилар васл, ҳуруж, мазид, нойира, қисқа (ёзилмайдиган) унлилар (ҳаракатлар) мажро ва нафоз номлари билан юритилади.

Қофия равий билан тугалланса, **муқайяд қофия** деб, равийдан сўнг давом этса **мутлақ қофия** деб аталади.

Тузилишига кўра қофиялар тўрт турга бўлинади. Булар **му-жаррад, мурдаф, муқайяд** ва **муассас** қофиялардир.

ҚОФИЯ ТУРЛАРИ

МУЖАРРАД ҚОФИЯ

Ўзбек шеърятда кенг қўлланган қофия турларидан бири **мужаррад қофия** ҳисобланади. Бу хил қофиянинг бир тури равий чўзиқ унлидан иборат бўлган қофия бўлиб, унда шу чўзиқ унлидан бошқа бирон ҳарф иштирок этмайди. Равий ўрнида эса уч

чўзиқ унлидан исталгани кела олади. Масалан, Хоразмий «Му-
ҳаббатнома»сидаги

Чечаксиз булбулинг иши **наводур**,
Ошиқлар ҳар не ким қилса **раводур**

байтида наво — раво қофиялари мужаррад бўлиб, равийси чўзиқ
«о» унлисидир.

Гадоийнинг

Ул ғамза ўқи нечаки жонга **жафо** қилур,
Кўнглум қушини, кўрки, ҳам ул ён **ҳаво** қилур,

Атоийнинг

Хусн боғинда юзунгдек варди **ҳамро** кўрмадук,
Миср мулкинда лабингдек қанди **зебо** кўрмадук,

Лутфийнинг

Қайдин доғи кўрдум мен ўшул кўзи **қарони**,
Куч бирла кетурди бу кўнгул бошқа **балони**

байтларида ҳам чўзиқ «о» унлиси равий бўлиб келиб, мужаррад
қофияни ташкил этган.

Алишер Навоийнинг

Кўзунг не бало қаро бўлубтур,
Ким жонга қаро бало бўлубтур

байтидаги «қаро» ва «бало» қофиялари мужаррад бўлиб, бу сўз-
лар таркибидаги чўзиқ «о» унлиси равий бўлиб келган. Ҳар икки
сўзни қофиядош қилиб турган мана шу унлидир.

Навоий қаламига мансуб

Кеча келгумдур дебон ул сарви гулру келмади,
Кўзларимга кеча тонг отгунча уйқу келмади

байтида эса равий вазифасини чўзиқ «у» унлиси бажарган. У
мана шу ғазалдаги бадхў, кулгу, қайғу, ўтру, су(в) каби сўзларни
қофиядош қилиб келган.

Навоийнинг

Кўз ёшим ғалтон боруру ул орази дилжў сори,
Тифлдекким, ағнабон майл айлагай кўзгу сори

байтида чўзиқ «ў» ва «у» унлилари равий вазифасини бажариб,
мужаррад қофия ташкил қилган.

Мужаррад қофиянинг унли равий бўлиб келувчи бу тури хусусияти қуйидаги шаклда аниқ кўриниб туради:

равий

бал	о
қар	о
гулр	ў
уйқ	у
дилж	ў
кўзг	у

Мужаррад қофиянинг иккинчи тури ундош билан тугалланиб, шу ундош равий бўлиб ҳисобланади, ундан олдин эса истаган **қисқа унли** келиши мумкин. Бу унли тавжиҳ деб юритилади. Демак, мужаррад қофиянинг бу тури бир **қисқа унли** билан бир ундошдан ташкил топади. Алишер Наовийнинг

Ёр ҳолидин менга ваҳким **хабар** йўқтур букун,
Бу жиҳатдин ақлу ҳушумдин **асар** йўқтур букун

байтида «хабар» ва «асар» сўзлари қофиядош бўлиб, «р» ундоши равий, ундан олдинги «а» қисқа унлиси тавжиҳ бўлиб ҳисобланади.

Бобурнинг

Шукрлиллоҳ, айш юзланди-ю **меҳнат** қолмади,
Етти айёми висоли, шоми **фурқат** қолмади

байтидаги «меҳнат», «фурқат» қофиядош сўзлари таркибидаги «т» ундоши равий, улардан олдинги «а» унлиси тавжиҳ бўлиб келиб, мужаррад қофияни ҳосил қилган.

Огаҳий қаламига мансуб

Бу кеча билмон фалақдин ком **ҳосилдур** манго,
Ёки ул ой илтифоту лутфи **шомилдур** манго

байтидаги «ҳосилдур», «шомилдур» қофияларида «л» ундоши — равий, олдинги қисқа «и» унлиси тавжиҳ бўлиб келган.

Увайсий ғазалидаги

Таним захмига дўстлар новаки нозик **бадан** боис,
Бўлубман хирқай жўлийда ул гул **пираҳан** боис

байтида «бадан» ва «пираҳан» қофиядош сўзлари таркибидаги «н» ундоши — равий, «а» унлиси тавжиҳдир.

Огаҳийнинг

Ул гул юзи саҳбодин гул **гулму** экин, оё,
Кўнглум анга зор ўлғон **булбулму** экин, оё

мисраларидаги «гулму», «булбулму» қофиядош сўзлари таркибидаги «л» ундоши — равий, ундан олдин турган қисқа «у» унлиси тавжиҳ ҳисобланади.

Юқорида келтирилган қофиялар мисолида мужаррад қофиянинг бу тури хусусиятларини шундай кўрсатиш мумкин:

тавжиҳ равий

хаб	а	р
ас	а	р
меҳн	а	т
фурқ	а	т
ҳос	и	л
шом	и	л
бад	а	н
пираҳ	а	н
г	у	л
булб	у	л

МУРДАФ (РИДФЛИ) ҚОФИЯ

Равий ҳарфидан олдин чўзиқ унлилардан бири келган қофия **мурдаф (ридфли) қофия** деб номланади. Чўзиқ унлининг ўзи эса **ридф** деб аталади.

Шеърятимизда равийдан олдин «о» чўзиқ унлиси келган мурдаф қофия жуда кўп қўлланган.

Мисоллар:

Жамолинг равзаи боғи **жинондур**,
Лабинг сарчашмаи руҳи **равондур**.

(Атойи)

Келгин, эй дилбарки, асри ҳаддин ошти **иштиёқ**,
Дарду ғам ўтина бағримни кабоб этти **фироқ**.

(Гадоий)

Кўнглум тилар ул пистатек оғзинг етурган **жомни**,
Бу нуқлу майнинг ҳасрати ўлтурди хосу **омни**.

(Саккокий)

Эй азалдин то абад кўнглум **гирифторинг** сенинг,
Чора қилким, бўлди жоним асру **афгоринг** сенинг.

(Лутфий)

Не янглиғ дей қошинда арзи **ҳолим**,
Ки қолмас они кўргач дер **мажолим**.

(Навоий)

Қошию қадию оғзин ул **моҳ**,
Кўрсатмаса манга найлайн, **оҳ**.

(Бобур)

Хуштур баҳор мавсумининг айши **чоғида**,
Ўз ери бирла бўлса киши васл **боғида**.

(Оғаҳий)

Куйиб кул қилди жисмим ишқ ўти, мен кимга айлай **дод**,
Кулум кўкка совурди ҳажр боди дод ила **бедод**.

(Увайсий)

Аввалда кўрмасамчи, бағрим **кабоб** кўрмай,
Бир лаҳза сабру тоқат йўқ кўзда **хоб** кўрмай.

(Муқимий)

Кўриниб турибдики, «о» унлисидан кейинги равий ўрнида истаган ундош келиши мумкин. Лекин ўзбек шеъриятида кўпинча «н», «р», «д», «л», «б» каби ундошлар равий сифатида кенг қўлланган.

Баъзан чўзиқ унли билан равий орасида яна бир ундош так-рорланиб келиши мумкин. Бу хил ундош **ридфи зойид** деб, шу тарздаги қофия эса **ридфи зойидли мурдаф қофия** деб юритилади. Масалан, Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонида қўлланган шундай қофиялардан баъзиларини кўздан кечирайлик:

Чекиб бошига бу андолалик **гурз**,
Ки гар ул текса туфроғ ўлгай **Албурз**.
...Чиқорғач пардаларнинг кейнидин **чеҳр**,
Нечукким тўрт бурқаё остидин **меҳр**.
...Бировким хилқатин қилди қазо **рост**,
Қилур бовар неча сўз бўлса **норост**.
Бўлуб бир бурж ичинда меҳрдек **гирд**,
Ҳақими чарх анинг олинда **шоғирд**.

Гурз-албурз қофияларидаги «у» чўзиқ унлиси ридфи аслий, «р» ундоши ридфи зойид, «з» ундоши равийдир. **Чеҳр-меҳр** қофияларида е (э) чўзиқ унлиси ридфи аслий, «ҳ» — ридфи зойид, «р» — равий; **рост-норост** қофияларида «о» чўзиқ унлиси ридфи аслий, «с» — ридфи зойид, «т» — равий; **гирд-шоғирд** қофияларида «и» чўзиқ ундоши — ридфи аслий, «р» — ридфи зойид, «д» — равийдир.

Кўп ҳолатларда «а» унлиси чўзиқ талаффуз қилинган ҳолда ридфи аслий бўлиб келиб, ридфи зойидли мурдаф қофия таркибида иштирок этиши мумкин. Масалан, «Фарҳод ва Ширин» достонидаги

Сени доно демак ёхуд **хирадманд**,
Демакдурким ачиғ майдур, чучук-**қанд**.
...Силоҳи разм аро ул навъ ўлуб **гарқ**,
Ки ондин то қуёш чарх айламай **фарқ**.

...Ҳамул қоғозки бўлди нақш **пайванд**,
 Чекиб тарҳи ҳамул кишварга **монанд**.
 ...Югурмакка улус баским қилиб **майл**,
 Йиқилиб бир-бири устида ҳар **хайл**

каби байтлардаги қофиялар шулар жумласидандир. Юқоридаги қофияларнинг барчасида «а» унлиси чўзиқ талафуз қилингани учун ридфи аслий вазифасида қўлланган.

	Ридфи аслий	Ридфи зойид	Равий
г	у	р	з
Алб	у	р	з
ч	е	ҳ	р
м	е	ҳ	р
р	о	с	т
нор	о	с	т
г	и	р	д
шог	и	р	д

Ридфи зойидли мурдаф қофияни **қайдли (муқайяд)** қофиядан фарқлаш лозим.

МУҚАЙЯД (ҚАЙДЛИ) ҚОФИЯ

Бу хил қофияларда қўш ундош қисқа унлидан сўнг келади. Қисқа унли **ҳазв**, равийдан олдинги ундош «**қайд**» деб аталади. Масалан,

Гаҳе Хотам уёлур **базм** ичинда,
 Гаҳе Рустам юпонур **разм** ичинда.
 (Хоразмий)

Кел эй соқий мени мажнунни **маст** эт,
 Сочинг занжири бирла **пойбаст** эт.
 (Навоий)

Сафар айлади неча йил **дахр** аро,
 Қилиб неча кун сайр ҳар **шаҳр** аро,
 (Фурқат)

Насимиким юки **сийм** ўлгай охир
 Таҳаррукда анга **бийм** ўлгай охир.
 (Навоий)

	ҳазв	қайд	равий
ж	а	ҳ	д
	а	ҳ	д
мон	а	н	д
қ	а	н	д
р	у	с	т
ч	у	с	т
б	а	ҳ	р
з	а	ҳ	р
б	а	р	қ
ғ	а	р	қ
м	а	с	т
пойб	а	с	т

МУАССАС (ТАЪСИСЛИ) ҚОФИЯ

Чўзиқ «о» унлиси (фақат чўзиқ «о» унлиси) билан равий ўртасида бир ундош ва ундан кейин бир унли келадиган қофия **муассас (таъсисли) қофия** дейилади. Чўзиқ «о» унлиси **таъсис** деб, ундан кейинги ундош **дахил** деб, равий олдидаги қисқа унли эса **ишбоъ** деб аталади. Масалан, Алишер Навоий қаламига ман-суб ғазалнинг

Гар етар агёрдин юз минг **жароҳат**, эй кўнгул,
Чунки бордур ёр учун бор айшу **роҳат**, эй кўнгул

байтида жароҳат-роҳат қофиялари муассас бўлиб, чўзиқ «о» унлиси — таъсис, «ҳ» ундоши — дахил, «а» қисқа унлиси ишбоъ, «т» ундоши эса равийдир.

Алишер Навоийнинг «Лайли ва Мажнун» достонидаги баъзи муассас қофияларни кўздан кечирайлик:

...Табъида қуёш каби **ҳарорат**,
Айшиға солиб эди **марорат**.
Ул дамки ароға кирса **хойил**,
Бўлур эди дашт сори **мойил**.
...Чун жазм қилиб бу ишни **тожир**,
Суд истаю мулкидин **муҳожир**.
Теграмда ҳужум қилиб **халойиқ**,
Мен кимса тилаб ул ишга **лойиқ**.
Шарҳ эттики фитнаи **ҳаводис**,
Оқшом не иш этмиш эрди **ҳодис**.

Таъкидланган қофияларнинг барчасида чўзиқ «о» унлиси иш-тирок этиб, ундан кейин дахил, ишбоъ, сўнг равий келган. Юқоридаги қофияларни қуйидагича кўрсатиш мумкин:

	таъсис	дахил	ишбоъ	равий
ҳар	о	р	а	т
мар	о	р	а	т
х	о	й	и	л
м	о	й	и	л
т	о	ж	и	р
муҳ	о	ж	и	р
хал	о	й	и	қ
л	о	й	и	қ
ҳав	о	д	и	с
ҳ	о	д	и	с

Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, ҳар икки мисрадаги дахилнинг бир хил ундошдан иборат бўлиши шарт эмас, улар турлича бўлиши ҳам мумкин. Масалан, Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонидаги

Ҳароратлар этиб ул хасқа **мойил**,
Қилур ўт етгач ўртанмакка **қобил**.
...Ичинда неча дарё моя **тожир**,
Гўҳар савдосиға бўлгон **мусофир**.
Кўруб кишти элига тушти **мотам**,
Фузунроқ бўлди бу мотам **дамодам**.
Тузотгунча ўқу ёйин **диловар**,
Етишти ҳар ён ул хайли **жафогар**

каби ўнлаб қофияларда иккала мисрадаги дохиллар бир-биридан фарқланадилар. Буни қуйидаги шаклда янада яққолроқ кузатиш мумкин:

	таъсис	дохил	ишбо	равий
м	о	й	и	л
қ	о	б	и	л
т	о	ж	и	р
мус	о	ф	и	р
м	о	т	а	м
дам	о	д	а	м
дил	о	в	а	р
жаф	о	г	а	р

Шу ҳолат ҳам диққатга сазоворки, муассас қофиялар лирик шеърятда жуда кам қўлланади. Шоирлар бу хил қофияга кўпроқ эпик шеърятда мурожаат қилганлар. Шунда ҳам улар жами қофиянинг 3,5—7 фоизидан ошмайди.

Мисоллар:

Улки дерлар жумлаи оламда **ғолиб** хусн эрур,
Мунтаҳои восили матлубу **толиб** хусн эрур.

(Атоий)

Тор оғзинг шақкар эрнинг шаҳди **фоик**,
Сўзунгдин эл билур мурлук **дақойик**.

(Хоразмий)

Гар етар ағёрдин юз минг **жароҳат**, эй кўнгул,
Чунки бордур ёр учун бор айшу **роҳат**, эй кўнгул.

(Навоий)

Кўнгул тоқида бир меҳроб абру кўздадур **гойиб**,
Анингчун мастлиғда ишқ элига саждадур **вожиб**.

(Увайсий)

Қаддинг олдида сановбарда **назокат** қайдадур,
Гулда рухсорингни торида **тароват** қайдадур.

(Муқимий)

МУТЛАҚ ҚОФИЯЛАР

Қофиялар равий ҳарфи билан тугалланиши ёки ундан кейин ҳам ҳарфлар келиши мумкин. Равий билан тугалланган қофияларни **муқайяд** деб, ундан кейин ҳарфлар келган қофияларни эса **мутлақ қофия** деб аташ қабул қилинган.

Мутлақ қофия таркибида равийдан кейин келувчи ҳарфлар турлича аталади. Чунончи, равийдан кейин турувчи ундош ёки чўзиқ унли **васл** деб, иккинчи, яъни васлдан кейин турувчи ундош ёки чўзиқ унли **хуруж** деб, учинчи, яъни хуруждан кейинги ундош ёки чўзиқ унли **мазид** деб, тўртинчи, яъни мазиддан кейинги ундош ёки чўзиқ унли **нойира** деб юритилади. Ҳарфлар нойирадан кейин давом этса, ҳар қайси ундош ёки чўзиқ унли шу ном билан, яъни нойира деб аталаверади. Васл, хуруж, мазид, нойира эски ёзув бўйича ёзиладиган ҳарфлардир. Маълумки, эски ўзбек ёзувида қисқа унлилар (ҳаракатлар) ёзилмайди.

Равийдан сўнг шундай унлилар келса (улар ҳозирги ёзувимизда қисқа унли бўлиб ёзилади албатта), улар ҳам турлича аталади. Жумладан, равийдан кейинги қисқа унли (равийнинг ҳаркати ифодаловчи ҳарф) **мажро** деб, васл, хуруж, мазид, нойирадан кейин турувчи қисқа унлилар (уларнинг ҳаркати ифодаловчи ҳарфлар) **нафоз** деб юритилади.

Мутлақ қофиянинг тузилиши қуйидаги шаклда аниқ кўришиб туради:

равий	мажро	васл	нафоз	хуруж	нафоз	мазид	нафоз	нойира	нафоз	нойира
-------	-------	------	-------	-------	-------	-------	-------	--------	-------	--------

Мутлақ қофияларнинг равийгача бўлган қисми қофия тури билан боғлиқ ҳолда турлича бўлиши мумкин. Яъни мужаррад қофия бўлса, равийдан олдин тавжиҳ — қисқа унлигина келади, мурдафи аслий қофия бўлса, равийдан олдин чўзиқ унли туради. Мурдафи зойид қофияда равийдан олдин ридфи аслий ва ридфи зойид ҳарфлари, муқайяд (қайдли) қофияда радифдан аввал ҳазв ва қайд ҳарфлари, муассас қофия бўлса равийдан олдин таъсис, даҳил, ишбоъ ҳарфлари туради. Масалан, Навоийнинг

Неча йилда қилмади кўнглимга ишқи шиддати,
Улча қилди хаста жонга неча кунлук фурқати

байтидаги «шиддати», «фурқати» қофиялари мужаррад бўлиб, «т» — равий, ундан олдинги «а» — тавжиҳ, охириги «и» чўзиқ унлиси эса (у эски ёзувимизда ҳам ёзилади) васлдир. Бу хил қофия **васли мутлақ қофия** ҳисобланади.

Алишер Навоийнинг

Ошиқ ўлдум неча жавр аҳли замондин тортайин,
Улки ошуби замондур бори ондин тортайин

байтида замондин — ондин қофияларидаги «н» ундоши — равий, ундан кейинги «д» ундоши — васл, қисқа «и» унлиси (у эски ёзувда ёзилмайди) — нафоз, охириги «н» ундоши — хуруж ҳисобланади. Бу хил қофия **хуружли мутлақ қофия** саналади.

Бир паривашким кўнгул девонадур савдосидин,
Гар эрур банданги, озод ўлмон истиғносидин

байти қофияларида «о» унлиси — равий, «с» ундоши — васл, ундан кейинги «и» унлиси (эски ёзувда ёзилади) хуруж, «д» ундоши мазид, кейинги қисқа «и» унлиси (у эски ёзувда ёзилмайди) нафоз, охириги «н» ундоши эса нойирадир. Бу хил қофия **нойирали мутлақ қофия** саналади.

Алишер Навоийнинг

Ҳарорат жонима ул оташин лаъл ахгариндиндур,
Анга таскин ҳам ул юз равзасининг кавсариндиндур

байтида бир неча нойира иштирок этади, яъни «ахгариндиндур — кавсариндиндур» қофиялари таркибидаги олдинги «р» — равий, ундан кейинги «и» — мажро, олдинги «н» ундоши — васл, «д»

ундоши — хуруж, ундан кейинги «и» — нафоз, кейинги «н» ундоши — мазид, кейинги «д» ундоши — нойира, чўзиқ «у» унлиси (эски ёзувда ёзилади) — нойира, охирги «р» ундоши — нойира ҳисобланади. Бу хил қофия **бир неча нойирали мутлақ қофия** саналади.

Юқорида таҳлил қилинган мутлақ қофияларнинг хусусиятини қуйидагича кўрсатиш мумкин:

	равий	мажро	васл	нафоз	хуруж	нафоз	мазид	нафоз	нойира	нафоз	нойира	нафоз	нойира
шидда	т	и											
фурқа	т	и											
замо	н		д	и	н								
о	н		д	и	н								
савд	о		с		и		д	и	н				
истиғн	о		с		и		д	и	н				
ахга	р	и	н		д	и	н		д		у		р
кавса	р	и	н		д	и	н		д		у		р

ШЕЪР ШАКЛЛАРИНИНГ ҚОФИЯ ТУЗИЛИШИ

Шарқ адабиётида қофия шеър шаклларини белгиловчи муҳим омиллардан бири бўлиб ҳисобланган. Ҳар қайси шеър шакли муайян тартиб билан қофияланган.

Шеърятимизда, араб ва форс-тожик адабиётларидаги каби, шеърий шакллар қофия тузилиши нуқтаи назаридан уч гуруҳга бўлинган. Булар ғазал, маснавий, мусаммат гуруҳларидир. Ҳар қайси гуруҳга мансуб шеър шакллари қофия жиҳатидан ўзаро яқинликка эга бўлиб, айрим томонлардангина бир-биридан фарқланган.

Ғазал усулида қофияланувчи лирик шеърлар гуруҳига фард, рубоий, туюқ, ғазал, қасида киради. Улардан ҳар бирининг қофия тузилиши билан батафсилроқ танишайлик.

Фард шаклида шеърни ташкил қилаётган икки мисра аксар ҳолларда қофияланади. Баъзан улар қофиясиз бўлиши ҳам мумкин. Масалан, Алишер Навоийнинг «Хазойинул маоний» асаридан ўрин олган 86 фардидан 83 таси қофияли, 3 тасигина қофиясиздир. Чунончи,

Андоқ кўрунди сабза орасинда лолалар,
 Ким, сабз хатлар илгида олтун пиёлалар.
 ...Киши айбинг деса, дам урмағилким, ул эрур кўзгу,
 Чу кўзгу тийра бўлди, ўзга айбинг зоҳир айларму.

...Мурувват барча бермакдур, емак йўқ,
Футувват барча қилмоқдур, демак йўқ
каби фардлар қофияли бўлса,

Ўқларинг эй тонгки, оттинг жонима вуслат куни,
Бу жиҳатдин ёрума дермен сени ҳар субҳдам.
...Белу оғзидин дедиларким, дегил афсонае,
Бошладим филҳолким: «Бир бор эди, бир йўқ эди».
...Сайл йўлида фано даштида мужгоним эмас,
Кўз олочуғларининг дўде еган угларидур

фардлари қофиясиздир.

Фард шаклида ёзиладиган муаммолар асосан қофияли шеър сифатида битилади. Жумладан, Навоий «Хазойинул маоний»сидан 52 муаммо, «Девони Фоний»даги (Навоийнинг 15 жилдлик асарларининг 5 жилдида) 17 муаммо қофиядош қилиб битилган.

Рубоий жанрига мансуб бўлган шеърӣ асарлар ақсар ҳолда а а б а тарзида, яъни тўртликнинг 1, 2, 4 мисралари қофияланади. Баъзан шоирлар рубоийнинг тўртгала мисрасини ҳам қофиядош қилиб ёзганлар. Бундай рубоийлар **тарона** деб аталган. Масалан, Алишер Навоий қаламига мансуб

Кўзум учадур, магарки **ёрим** келадур,
Эс ҳар дам озар, магар **нигорим** келадур.
Ё бодияи фироқ сайрида қилиб,
Юз марҳала қатъ **шаҳсуворим** келадур.

Гурбатда гариб **шодмон** бўлмас эмиш,
Эл анга шафиқу **меҳрибон** бўлмас эмиш.
Олтун қафас ичра гар қизил гул бутса,
Булбулга тикондек **ошён** бўлмас эмиш,

каби рубоийлар а а б а тарзида қофияланган бўлса,

Ҳар лаҳза кўнгул гамингда **маҳзун** бўладур,
Маҳзунлиғи лаҳза-лаҳза **афзун** бўладур.
Савдо анга юз ончаки **Мажнун** бўладур,
Юз мунча десам ҳам не ажаб **чун** бўладур.

Ким истаса салтанат, **саҳодур** анга шарт,
Ким ваъдаки айласа, **вафодур** анга шарт.
Ким фақр талаб қилса, **фанодур** анга шарт,
Оллиға неким келса, **ризодур** анга шарт

рубоийлари аааа тарзида қофияланган тароналардир. Жумладан, Алишер Навоий «Хазойинул маоний»сидаги 133 рубоийдан 116таси тарона шаклида, 17 тасигина **а а ба** тарзида қофиялан-

ган. Шоирнинг «Назмул жавоҳир» асаридан ўрин олган 268 рубойнинг барчаси таронадир. Навоий ўзининг форсий тилдаги 73 рубойсини ҳам тарона тарзида битган. Чунончи, шоир 15 жилдлик асарлари 5-жилдидан ўрин олган 51 рубой тарона шаклида ёзилган. Бинобарин шоир яратган жами 474 рубойдан 461 таси таронадир.

Заҳриддин Бобур қаламига мансуб 196 рубойдан 17 таси тарона, қолган 179 таси оддий, **аба** шаклида қофияланган. Огаҳий эса 73 рубойсидан 10 тасинигина тарона шаклида ёзилган.

Туюқ шаклида битилган шеърий асарларнинг қофия хусусиятларини Бобур ўзининг «Мухтасар (аниқроғи «Муфассал») асарида мукамал баён этган эди. У ёзади: «Туюқ неча навъдур? Бири улким ҳар уч қофияда тажнис риоят қилурлар... яна бири улким, қитъадек бурунги байтнинг аввалги мисраъида қофия риоят қилмай, байтларнинг қофиясида тажнис келтурурлар, нечукким:

Берма дерлар ул вафосизга кўнгул,
Ким анинг кишига ортуқ ниши бор.
Мен тамаъ узмасмен ўлсам лаълидин,
Жон менинг жонимдур элнинг ниши бор.

Навоий:

Бир пари ишқида мен девонани
Эйки истарсен, келиб гулханда кўр.
Бир қадаҳ ул гулни хандон айлади,
Эй кўнгул, наззора қил гулханда кўр.

Яна бири улким, **тажнис риоя қилмай** (таъкид бизники — А. Ҳ.) уч қофия билан айтурлар, нечукким:

Экма қошу яхши парчамдур санга,
Рост қадду зулфи пурхамдур санга.
Чун бу янглиғдур санга хайлу ҳашам,
Хўблуқ мулки мусалламдур санга.

Яна бири улким, тажнис риоя қилмай икки қофия била айтурлар, нечукким:

Бу вилоятқа муқайяд бўлмағил,
Кел Хуросон жонибига азм қил.
Гар борур бўлсанг эрурман ҳамроҳинг,
Вар турарсен, мен борурмен, жазм қил.

Туюқда яна бир неча навъ хотирға етибтур, ким, ҳеч ерда кўрулмайдур. Бири улким ҳар тўрт қофияда тажнис риоят қилинбтур, нечукким:

Васлдин сўз дерга йўқ, ёро манга,
Ҳажр аро раҳм айла, кел, ёро манга.
Ўқунг этти кўб ёмон ёро манга,
Марҳами лутфунг била ёро манга.

Яна бири улким уч ерда тажнис радиф ўрнида бўлбтур, юқо-ридаги қофия риоят қилинибтур, нечукким:

Меҳрким кўкка қилур оҳанг тонг,
Оллида бўлса эмас беранг тонг.
Холию икки лабидек бўлмағай
Ҳинду ар келтурса шақкар бирла тонг.

Яна бир улким тажнисдан бурно уч ерда ҳожиб риоят қилинибтур, нечукким:

Не бало бийик турур давлат боғи,
Кўҳи гамни не билур давлат боғи.
Ҳиммате тут, доғи давлат истагил,
Ҳимматинг бўлса бўлур давлат боғи»¹.

Бинобарин, туюқлар **а а а а**, **а а ба** ва **ба ва** тарзида тажнисли ёки тажниссиз қофияланиши мумкин.

Ўзбек шеърятда яратилган туюқлар аксар ҳолларда **а а ба** ёки **ба ва** шаклида қофияланган. Жумладан, Лутфий яратган 70 туюқдан² 60 таси **а а ба** тарзида қофияланган, шулардан 19 таси тажнисли, 10 туюқ **ба ва** тарзида қофияланган бўлиб барчаси тажнислидир.

Алишер Навоийнинг 13 туюғидан 11 таси **а а ба**, 2 таси **ба ва** тарзида қофияланган бўлиб, ҳаммаси тажнислидир. Бобур 17 туюқ ёзган бўлиб, шулардан 14 таси **а а ба**, 3 таси **ба ва** тарзида қофияланиб, барчаси тажнислидир. Оғаҳий **а а ба** тарзида тажнисли қофияланувчи 8 шеър ёзган. Ҳабибий яратган 9 туюқ ҳам **а а ба** шаклида қофияланган.

Қитъа шаклида битилган шеърый асарлар, ҳажмидан қатъи назар, **ба ва** тарзида, яъни жуфт мисраларигина қофияланади. Алишер Навоийнинг

Чун ғараз сўздин эрур маъни анга,
Ноқил ўлса хоҳ хотун, хоҳ эр.
Сўзчи ҳолин боқма, боқ сўз ҳолини
Кўрма ким дер они, кўргилким не дер

¹ Бобур. Мухтасар. Тошкент, «Фан» нашриёти, 1971, 163—164-бетлар.

² Лутфий. «Сенсан севарим» китобида келтирилган ва тўртлик, рубоий қитъа, туюққа нисбат берилган 72 асардан 2 тасигина рубоий бўлиб, 70 таси туюқдир. Улардан 10 тасини қитъа-туюқ деб аташ ҳам мумкин.

Огаҳийнинг:

Кўнгулни боғлама номард ваъдасига дами,
Ки ваъдасида анинг бўлмағай вафо ҳаргиз.
Мулойим ўлма даме душмани қадимингга,
Мулойимат била ул бўлмас ошно ҳаргиз.
Тоши йилоннинг агар ҳар нечаки, нармдурур,
Ва лек бўлмас ичи захрдин жудо ҳаргиз

қитъалари бу хил қофияга мисол бўла олади. Катта ҳажмдаги қитъалар ҳам худди шу тарзда қофияланаверади. **Чистон**, тарих битишда ҳам кўпинча шу хил қофиядан фойдаланилган. Чунончи, Навоийнинг 10 та чистонидан 8 таси, форсча 9 тарихдан 7 таси шу тарзда қофияланган.

Ғазал шаклига мансуб асарларнинг мисралари **абава...** тарзида, яъни биринчи байт — матланинг ҳар икки мисраси, кейинги байтларнинг жуфт мисралари бир хилда қофияланади. Бобурнинг

Қачон бўлғай мушарраф бўлғамен, жоно **жамолингга**,
Кутулғаймен фироқингдин, етишғаймен **висолингга**.
Кўз очғил боққаликим, бўлмишам бечора ул кўздан,
Лаб очғил сўрғаликим, ташна бўлмишмен **зилолингга**.
Ул ойнинг юзи бирла тўш бўлуб даъвойи хусн этсанг,
Яқин бўлди букунким, эй куёш, еттинг **заволингга**.
Қабулар, элтасен хаттим, не бўлғай гар қабул этсанг,
Кўнгулни боғласам ул нома янглиғ парру **болингга**.
Белингдин ким хаёлидур, йироқдурмен мени ёд эт,
Умидим борки Бобурдин етишғаймен **хаёлингга**.

ғазали қофияси шу хил кўринишга эга.

Шеъриятимизда **барча мисралари қофияланган** ғазаллар ҳам битилган. Увайсийнинг қуйидаги шеъри шундай асарлардандир:

Деди бир кун менга ул маҳвашим: «Эй шўҳи **бепарво**,
Мен айдим: «Сен дема, мен дей, ки солдинг бошимга **савдо**.
Ато қилди худо менго сенингдек дилбари **барно**,
Висолинг қатраидир, мавж урар ҳажринг бўлуб **дарё**.
Қаноатда дегил кўнглум қушин то ул қуши **анқо**,
На чун ким сен эрурсен баҳри дилда гавҳари **якто**.
Табассум айлағил, нолам насимиға гули **раъно**,
Ки гулзори фироқ ичра мен эрдим булбули **гўё**.
Баногоҳ етса васлинг қилмағайсен ноз **истиғно**,
Дегайсен мен гадо мазмуниға, эй шоҳ, **салламно**.
Замонингда агар мавжуд бўлса Вомиқу **Узро**,
Муҳаббатдин дам урмас эрди, ишқдин айламас **даъво**.
Ажаб машуқлик расмин биларсен, кўзлари **шахло**,
Топилмас икки оламда сенингдек шўҳ базм **оро**¹.

¹ Увайсий. ЎЗФАН нашриёти, Тошкент, 1959, 25-бет.

Мустаҳзод шеърӣ шаклининг қофия тузилиши ғазалга ўхшаб кетса ҳам, баъзи хусусиятларига кўра ундан фарқланиб туради. Маълумки, мустаҳзод орттирилган деган маънони ифодалайди, яъни ғазалга монанд шеър мисраларидан ҳар бирига яна ярим мисра орттирилади, оқибатда ҳар қатори бир ярим мисралик шеър ҳосил бўлади. Мустаҳзод қофиясининг асосий хусусияти шундаки, тўлиқ мисра ҳам, орттирилган ярим мисра ҳам ғазалга ўхшаб **а а б а в а . . .** тарзида, лекин ҳар қайсиси мустақил қофияланади. Машраб мустаҳзоди байтлари мисолида бу хил қофияни кузагиш мумкин:

Ногоҳ кўрунуб жилва қилиб ўтти **париод**,
Бағримни қилиб **қон**.
Фурқат ила ғам даштида дил айлади **ношод**,
Ул ваъдаси **ёлғон**.
Йиғлаб югуруб орқасидин эргаша қолдим
Бир раҳм қилур деб,
Бераҳм вафосизға қилиб умрни **барбод**,
Саргаштау **ҳайрон**.

Мустаҳзоднинг кейинги байтлари ҳам шу тарзда қофияланади. Алишер Навоӣ, Мунис, Оғаҳӣй, Комил Хоразмӣй, Аваз, Ҳабибий каби шоирлар яратган мустаҳзодлар шу тарздаги қофия тузилишига эга.

Санъаткор шоир Оғаҳӣй мустаҳзоднинг анъанавӣй қофия тузилишини такомиллаштириб, ҳар қайси ярим мисрадан сўнг яна ярим мисра орттириб, ҳар қайси қатордаги қофиялар сонини учтага еткизди. Мана шу мустаҳзоднинг дастлабки байтлари:

Эй ёр, санго ушбу жаҳон боғи аро **гул**
бир ошиқи **ҳайрон**,
дийдоринга **шайдо**,
Бир шефтадур кокули мушкининг **сунбул**,
ҳам ҳоли **паришон**,
ҳам бошида **савдо**.
Ҳам сарв қадинг жилвасини кўргали кумри
ҳар дам чекибон оҳ,
билкул борур ўздин,
Ҳам гул юзунга маҳви жамол ўлғали **булбул**,
тун-қун чекар **афғон**,
тинмай дами **асло**...

Қасида жанрида битилган асарлар ҳам, ҳажмидан қатъи назар, худди шу тарзда, яни **а а б а в а . . .** шаклида қофияланади.

Саккокийнинг Улуғбекка бағишланган қасидаси шундай бошланади:

Жаҳондин кетти ташвишу мабодӣи **амон** келди,
Халойиқ, айш этинг, бу кун сурури **жовидон** келди.
Тан эрди бу улус барча анингдек жони бор ё йўқ.
Биҳамдиллоҳ ўғон фазли била ул танга **жон** келди.

Бу мавкаб гарди сурмоси топилмас эрди, бериб жон,
Кўрунг кўз бирла ҳақ сунъинким ўш хуш **ройгон** келди.

Қасида шу тарзда давом этади. Келтирилган парчадан қасиданинг газалга ўхшаб қофияланиши кўриниб турибди.

Маснавий тарзида ёзиладиган асарларда ҳар қайси байт мустақил қофияланади. Бу хил қофиялаш усули қулай бўлганлиги учун катта ҳажмдаги шеърлий асарлар: ҳикоя — манзумалар, ҳажвий ҳикоялар, соқийномалар, дostonлар шу тарзда қофияланган. Жумладан, Хоразмий «Муҳаббатнома»си, Хўжандий «Латофатнома»сидаги мактублар, Қутбнинг «Хусрав ва Ширин» дostonи, «Юсуф ва Зулайҳо», «Гул ва Наврўз» асари, Навоий, Муҳаммад Солиҳ, Нишотий дostonлари, Муқимийнинг ҳажвий ҳикоялари, Фурқатнинг маърифат мавзусидаги манзумалари шу тарзда қофияланган. Жумладан, Огаҳийнинг даҳр боғи таърифидаги маснавийси шундай бошланади:

Даҳрки бир боғи **мусаффо**дурур,
Бошдин аёқ зеб ила **ородурур**.
Лутфу назокат аро ҳар **гулшани**,
Айш ила ишрат элининг **маскани**.
Ўйлаки фирдавс **фазоси** онинг,
Руҳафзо обу **ҳавоси** онинг.
Наҳрлари ўйлаки баҳрун **нажот**,
Балки азубат аро айнул **ҳаёт**.
Сувлари ҳар сори **намудор** ўлуб,
Ойнаи тахтиҳол **анҳор** ўлуб.
Ҳавзлари ичра мусаффо **зулол**,
Хосияту таъм аро кавсар **мисол**.
Очилибон юз ранг ила **гуллари**,
Сочилибон гул уза **сунбуллари**...

Мусаммат (бандли шеърлар)нинг қофияси яна ўзгача хусусиятларга эга. Маълумки, мусаммат деганда, мураббаъ, мухаммас, мусаддас, мусаббаъ, мусамман, муашшар шакллари англашилади. Уларнинг қофия тузилиши ниҳоятда ўхшашдир.

Мураббаъ шаклидаги шеърнинг қофия тузилиши **а а а а**, **б б б а**, **в в в а**... кўринишига эга. Яъни биринчи банддаги тўрттала мисраъ ягона қофияга эга бўлиб, кейинги ҳар қайси банднинг олдинги уч мисраси мустақил қофияланади, тўртинчиси эса биринчи банд билан қофиядош бўлиб келади. Огаҳий мураббаларидан бирининг дастлабки икки банд қофияларини кўздан кечирайлик:

Жамолинг шавқида ёқти фалакни ўтлуғ **афғоним**,
Бори ер юзини тўфонга берди чашми **гирёним**,
Эшит додимни эмди дардинг ўлди қосиди **жоним**,
Нигорим, меҳрибоним, макраMAT тахтида **султоним**,

Ўтубдур илтифотинг орзуси бирла ою **йил**,
Кўзум гирён, таним ларзон, кўнгул нолону алкон **тил**,

Боқиб айни карамдин ушбу ҳолимға тараҳхум қил,
Нигорим, меҳрибоним, макрадат тахтада султоним.

Кўпинча мураббаъларнинг биринчи бандидаги барча мисралар қофияланмай, шеър худди иккинчи мисрадагидек **б б б а** тарзидаги қофиялар билан бошланади, кейинги барча бандларнинг тўртинчи мисралари биринчи банднинг охириги мисраси билан қофиядош бўлиб келади ёхуд айнан такрорланади. Машрабнинг

Булбулдайнким фарёд **этарман**,
Ишқ дафтарини бунёд **этарман**,
Кўнгилларимни мен шод **этарман**,
Ёрга етар кун борму, **ёронлар**?

Ғам баҳри қилди мавжини **бунёд**,
Ишқингда қилдим юз оҳу **фарёд**.
Ўтти нигорим чун сарви **озод**,
Ёрга етар кун борму, **ёронлар**?

...Шамъи фироқинг кўксумда **ёнди**
Кўз ёшим оқиб бағримға **томди**,
Ғафлатда қолган Машраб **уёнди**,
Ёрга етар кун борму, **ёронлар**

каби бандлардан ташкил топган мураббаъсида қофиянинг шу хил тузилиши ўз аксини топган.

Мухаммас шаклида ёзилган шеърларда қофия **а а а а**, **б б б б а**, **в в в в а** ... тарзида бўлади. Бинобарин, биринчи банддаги беш мисранинг барчаси қофияланиб, кейинги бандларда олдинги тўрт мисра мустақил қофияланади, бешинчи мисралар эса биринчи банд мисраларидаги қофия билан оҳангдош бўлиб келади. Машрабнинг бир мухаммасидаги биринчи ва учинчи бандлар қофиясини кузатайлик:

Дилрабо, ҳуснунгни **кўргон** бормукин,
Кўрмайн ҳасратда **юргон** бормукин,
Ҳасрату дардига **сўлгон** бормикин,
Васлиға етмайму **ўлгон** бормукин,
Ғам била ҳасратга **тўлгон** бормукин?

Ҳасратимға тоғу тузлар **йиғлагай**,
Қил дуо, шоядки ёрим **англагай**,
Ҳеч ким йўқтур сўзумни **тинглагай**,
Зулфини бандига чирмаб **боғлагай**,
Ман каби ҳайрона **бўлгон** бормукин?

Мусаддас шаклида ёзилган шеърларнинг биринчи бандидаги олти мисра ўзаро қофияланиб, кейинги бандларнинг охириги бир ёки икки мисраси ҳам уларга оҳангдош бўлиб келади. Кўп ҳолларда эса биринчи банд охирида келган икки мисраъ барча бандларнинг 5—6- мисраларида такрорланиб келади. Ҳар бир банддаги олдинги тўрт мисра эса мустақил қофияланаверади. Бу

хил қофия тузилиши **аааааа, ббббаа, вввваа...** шакли билан ифодаланеди. Бу ҳолатни, масалан, Фурқат мусаддасида яққол кўришимиз мумкин:

Сайдинг кўя бер, сайёд, **сайёра** экан мендек,
Ол домини бўйнидин, **бечора** экан мендек,
Ўз ёрини топмасдин **овора** экан мендек.
- Иқболи нигун, бахти ҳам **қора** экан мендек.
Ҳижрон ўқидин жисми кўп **ёра** экан мендек,
Куйган жигари-бағри **садпора** экан мендек.

Кес риштани ким қилсун чаппаклар отиб **жаста**,
Ҳажрида алам тортиб, бўлди жигари **хаста**,
Тоғларга чиқиб бўлсун ёри била **пайваста**,
Кел, қўйма бало доми бирла они **побаста**,
Ҳижрон ўқидин жисми кўп **ёра** экан мендек,
Куйган жигари-бағри **садпора** экан мендек.

Мусаббаъ — ҳар банди етти мисрадан ташкил топган шеър. Бу шаклдаги асар қофияси **ааааааа, бббббаа, ввввваа...** тарзида тузилади. Демак, биринчи банддаги етти мисра қофияланиб, кейинги бандларнинг 7-ёхуд 6—7-мисралари уларга оҳангдош бўлади. Ҳар банддаги 1—5-мисралар мустақил қофияланади.

Мусамман шаклидаги шеърларда биринчи банддаги саккиз мисра қофияланиб, кейинги бандларнинг 8- ёки 7—8-мисралари шу банд мисралари билан қофиядош бўлиб келади, қолган 1—6-мисралар мустақил қофияланади. Бу ҳолатни Огаҳий қаламига мансуб мусамманнинг биринчи ва иккинчи бандлари мисолида кузатайлик:

Оҳким, айлаб сафар азмини **жонон**, эй кўнгул,
Ноз якронин суруб бўлди **шитобон**, эй кўнгул,
Қать этиб таъжил ила кўҳу **биёбон**, эй кўнгул,
Етти ўзга кишвар ичра шоду **хандон**, эй кўнгул,
Айлабон агёр базмини **гулистон**, эй кўнгул,
Қилди кулбамни манинг бир тийра **зиндон**, эй кўнгул,
Йиғласам эмди не тонг бу ҳолима **қон**, эй кўнгул,
Ким, бўлубман мубталойи дарди **ҳижрон**, эй кўнгул.

Ошнолиғни узуб мандин туман **озор** ила,
Кўйди юз бегоналарға шеваи **афтор** ила,
Тузди айшу кому роҳат базмини **агёр** ила,
Ичди ишрат бодасини соғари **саршор** ила,
Сочди лаззат нуқлини лаъли шакар **гуфтор** ила,
Маст ўлуб шўру алоло бошлади **ашор** ила.
Эмди ман кўкни неча йиқсам фиғону **зор** ила,
Ул маҳи сархуш эшитмак эрмас **имкон**, эй кўнгул.

Мумтоз адабиётимизда кам бўлса-да, ҳар банди ўн байтдан ташкил топувчи лирик шеър — **муашшарлар** ҳам яратилган. Бундай асарларда биринчи банддаги ўнта мисра қофияланиб, кейинги бандларнинг олдинги 8 мисраси мустақил қофияга эга бўлади, охириги, 9—10-мисралар эса биринчи банд билан қофияланади.

Баъзан муашшарларнинг бошдан оёқ барча бандларида аввалги саккиз мисра мустақил қофияланиб, бандлар охирида бир байт айнан такрорланиб келади. Жумладан, Нодиранинг «Фироқнома» муашшари шу тарзда битилган. Шеърнинг дастлабки икки бандини келтирамиз

Оҳким беҳад менго жавру жафо айлар фалак,
Фурқат ичра қисматим дарду бало айлар фалак,
Ёрдин айру манго кўп можаро айлар фалак,
Ғам била гулдек юзумни қаҳрабо айлар фалак,
Бевафодур, оқибат кимға вафо айлар фалак,
Ҳасрату дарду аламга мубтало айлар фалак,
Ёрни албатта ёридин жудо айлар фалак,
Гул била булбулни бебаргу наво айлар фалак,
**Ҳеч ким ёраб жаҳонда ёридин айрилмасун,
Жондин ортиқ меҳрибон дилдоридин айрилмасун.**

Сабр қилсам ишқ дарди беқарор айлар мени,
Касби хуш этсам жунун беихтиёр айлар мени,
Дам-бадам фарёдим элдин шармсор айлар мени,
Ҳажр доғи дардманду дилфигор айлар мени,
Ўйлаким жаври фалак зору низор айлар мени,
Ёрсиз ҳижрон балосиға дучор айлар мени,
Чархи дун токай фироқ илгида зор айлар мени,
Оқибат бу дарду ғам Мажнуншиор айлар мени,
**Ҳеч ким ёраб жаҳонда ёридин айрилмасун,
Жондин ортуқ меҳрибон дилдоридин айрилмасун.**

Таркиббанд тузилиш жиҳатидан анча мураккаб бўлган лирик шакл. Ҳар бири ҳажман ғазалга тенг бўлган ҳамда ғазал сингари **а а б а в а** ... тарзида қофияланувчи бандлардан тузилган бу хил шеърда ҳар қайси банд охиридаги икки мисра шеър банд қофиясидан ажралиб турувчи мустақил оҳангдошликка эга бўлади. Таркиббанднинг қофия хусусиятини Навоий асари мисолида кўрайлик:

Даҳр боғики жафо шориидур ҳар **чамани**,
Жуз жафо аҳлига сончилмади онинг **тикани**.
Кимдаким доғи вафо кўрса, шаҳид айламаса,
Лоласининг не учун қонға бўялмиш **кафани**.
Поймол этмаса андинки келур меҳр иси,
Оёғ остинда недин қолди гиёҳи **дамани**.
Сафҳаи хотири пок ўлмаса барбод андин,
Бас, не соврулмоқ эрурким, кўрар онинг **самани**.

Ростлар бўлса анинг арсаида бархўрдор,
Жаврдин, бас, нега бeбарлик эрур сарви **фани**.
Гар яқин аҳлини Мансур кеби қатл этмас,
Бас, нединдур шажару сунбули-дору **расани**?
В-ар камол аҳли жалойи ватан эрмас андин
Нега туфроғдур ул акмали даврон **ватани**?
Баҳри урфон дури Саййид Ҳасан улким афлок
Етти дуржи аро бир кўрмади андоқ дури пок.

Золи гардун кишига майли **вафо** айламади,
Қимдаким кўрди вафо, ғайри **жафо** айламади,
Қайси бир васл кунин меҳр ила қилди равшан,
Қим, яна ҳажр туни бирла **қаро** айламади,
Қайси давлат куёшин чекти камол авжи уза,
Қим, яна ер тубида маскан **анго** айламади.
Қайси лабташнаға тутти қадаҳи соф нишот,
Қим, яна қисми анинг дурди **ано** айламади.
Қайси дилхастаға еткурди фароғат нўше
Қим, насиби яна юз неши **бало** айламади.
Ҳар дил озурдағаким новаки зулм этти кушод,
Гарчи бор эрди хато, лек **хато** айламади,
Чекти бу зулмин анинг барча халойиқ, лекин,
Чора бу дардга жуз аҳли **фано** айламади.
Хосса ул фониин давронки, бўлуб восили ҳақ,
Қўймади кўнгли аро ғайри хаёлин мутлақ.

Таржеъбанднинг қофия тузилиши таркиббанднигиға ўхшаш.
Фарқ шундаки, таркиббандда бандлар охиридаги бир байт мустақил қофияланса, таржеъбанддаги ҳамма бандлар охирида бир хил байт такрорланиб келади. Аваз Утар ўғлининг бир таржеъбанди бандларини кўздан кечирсак, бу шакл асосида ёзиладиган шеърларнинг қофия хусусиятини аниқ тасаввур қилишимиз мумкин.

Воқиф ўл, эй ошиқи **бехонумон**,
Бехуда кўп чекмагил оху **фигон**.
Ёр висолини тилаб барҳо,
Қилма фироқида ўзинг **нотавон**,
Лаблари бўсини қилиб орзу,
Ғусса чекиб айлама бағрингни **қон**.
Ҳар нечаким гарчи вафо айласанг,
Лек жафолар сенга айлар **аён**.
Ботинида душмани жонинг сенинг,
Барчаси зоҳирда бўлуб **меҳрибон**.
Чашмай хунхор эканин билмадинг,
Фаҳм қилиб лаълини **муъжизбаён**.
Ўзни ғами ишқиға айлаб асир,
Шому саҳар бўлмагил **озурдажон**.
Шўхи жаҳонким, бор эрур бевафо,
Золими бедодгару нуржафо.

Эй ўзини ишқ аро **зор** айлаган,
 Меҳр русумини **шиор** айлаган.
 Марҳамати ёрни истаб мудом,
 Қалбини ғам тиги **фигор** айлаган.
 Ўзни майи васл умиди била
 Ҳажрида шаб-рўз **хумор** айлаган.
 Ганжи фуюз истабон ўз жонини
 Ранжи балиятга **дучор** айлаган.
 Лаъли таманносида жондин кечиб
 Майли ҳамул шўхи **нигор** айлаган.
 Тарк қилиб ор ила номусини,
 Ўзни онинг куйида **хор** айлаган.
 Дилбарининг мақдамига нақди жон
 Садқа дили бирла **нисор** айлаган.
Шўхи жаҳонким, бор эрур бевафо,
Золими бедодгару пуржафо.

Шеърятимизда мусамматнинг муаммо, мусаддас, мухаммас шакллари кенг қўлланган бўлиб, мусаббаъ, мусамман, таркиб-банд, таржъбанд шаклларида баъзи етук шоирларгина асарлар битганлар.

ҚОФИЯ САНЪАТЛАРИ

Жаҳон адабиётида қофиядан фойдаланиш бадий маҳоратнинг муҳим қирраларидан бири бўлиб ҳисобланади. Шарқ шоирлари азалдан бошлаб қофия воситасида шеърый асарларнинг оҳангдорлиги, сержилолиги, таъсирчанлигини таъминлашга алоҳида эътибор бериб келганлар. Асрлар давомида хилма-хил қофия санъатлари шаклланган.

ЗУЛҚОФИЯТАЙН. Байт мисраларида икки сўзни қофиядош қилиб келтириш санъати **зулқофиятайн** (қўш қофия келтириш) санъати дейилади. Ҳар қайси байтдаги қофиядош икки сўз мисралар охирида кетма-кет келтирилиши ёхуд мисраларнинг турли ўрнида келтирилиши мумкин.

Икки сўз мисра охирида келтирилса, бу хил қофия **мутақаррин қофия** деб юритилади.

Алишер Навоийнинг «Ҳайратул аброр» дostonидаги

Боғ анга бир саҳфаи **гулшан мисол**,
 Жадвали атрофида **равшан зулол**.
 ...Шавқида **кўксумни ишгоф** айладим,
 Жилдиға **кўнглумни ғилоф** айлади.
 ...Чунки фараҳ **базмиға азм** айладинг,
 Айшу тараб **азмиға базм** айладинг,

Навоийнинг «Лайли ва Мажнун» дostonидаги,

Кўнглига **хаёлидин тафаккур**,
 Жониға **висолидин таҳайюр**.

...Дардимға **хаёлини табиб** эт
Жонимға **висолини насиб** эт
Ҳам ҳужраи **хилқатим** бузулди,
Ҳам риштаи **тоқатим** узулди

каби кўплаб байтлардаги қўш қофиялар мутакаррин қофия саналади.

Қофиядош икки сўз мисраларда ёнма-ён эмас, балки икки ўринда келса, улар **махжуб қофия** дейилади. Бу хил қофияларда қофиядош сўзлар мисраларнинг боши ва охирида келиши мумкин. Масалан, Алишер Навоийнинг «Ҳайратул аброр» достонидаги

Авж тутуб шуълаи **жабборлиқ**,
Мавж уруб мужжаи **қаҳқорлиқ**,

«Сабъаи сайёра» достонидаги

Боққай деса доғи **куввати** йўқ,
Боқмай деса доғи **тоқати** йўқ,
Ҳайратда вуҳуш **ваҳшатимдин**,
Меҳнатда туюр **меҳнатимдин**

байтлардаги қофиялар шу хилдадир.

Маҳжуб қофиялар мисралар ичида ҳам кела олади. Масалан, Огаҳий ғазалиётидаги

Қошларинг **имосидин** юз хуру **ғилмон** эврүлур,
Юзларинг **сиймосидин** минг боғи **ризвон** эврүлур.
Юзунгни боғ аро **кўрдум**, гули **ахмар** хаёл этдим,
Лабингни базм аро **сўрдум**, тунук **шаккар** хаёл этдим.
Эй **сабоҳатлиғ** юзингга меҳри **раҳмондур** фидо,
Бе **ҳаловатлиғ** лабингга оби **ҳайвондур** фидо

каби мисралардаги қофиялар шулар жумласидандир.

Етук ижодкорлар қўш қофияларни **тарду акс** санъати асосида тузганлар.

Навоий «Сабъаи сайёра» достонидаги

Дашт **аро** бир **қаро** кўринмиш анга,
Бир **қаро** дашт **аро** кўринмиш анга.
Мунча **меҳнат** аро бу **фурсат** ила,
Мунча **фурсат** аро бу **меҳнат** ила

байтларида ҳам тарду акс санъатидан моҳирлик билан фойдаланган.

Огаҳий ўзининг бир ғазалида «бало» ва «қаро» сўзларини

Ваҳ не **бало қародур** эй шўх, **қаро бало** кўзунг,
Гар худ эмас **қаро бало**, бас не **бало қаро** кўзунг

тарзида такрорлаб тарду акс санъатининг нодир намунасини яратган эди.

Зулқофиятайн санъати фақат байтлардагина қўлланмай, бутун бир ғазални шу хил қофия санъати асосида ёзиш ҳам анъана бўлган. Бундай мураккаб вазифа фақат етук шоирлар қўлидан келган. Жумладан, Огаҳийнинг қуйидаги ғазали шу хил асарлардандир:

Токи ул қотилгадур **сандон** кўнгул, **хунхор** кўз,
Жавру зулмидин манга **вайрон** кўнгул, **хунбор** кўз.
Кўз юзин кўргач кўнгул борди анга юз шавк ила,
Ишқ йўлида магар **султон** кўнгул, **сардор** кўз.
Келса ул шаҳ қилғуси бошу аёқиға анинг
Жониму ашким дури **қурбон**, кўнгул, **исор** кўз.
Дарди ишқимни на янглиғ ёшурайким, халқ аро
Тутса айлар нечаким **пинҳон** кўнгул, **изҳор** кўз.
Васл субҳин тутмоғил кўз, токи ишқ ичра санга
Бўлмагунча ҳар кеча **нолон** кўнгул, бедор кўз.
Бўлма кўп дилтанг ўзинг дилдор кўйиға етур,
Ким, бўлур солса агар **шодон** кўнгул **дилдор** кўз.
Беадаб гом урма бу дашт узраким, осудадур,
Ҳар қадам остида **бепоён** кўнгул, **бисёр** кўз.
Оқил эрсанг, қил тааммулким, жаҳон раъносиға
Бермаку олмоқ эрур **осон** кўнгул, **душвор** кўз.
Очмади юз шоҳиди ком Огаҳийға нечаким,
Бўлди тортиб интизорин **қон** кўнгул, **нокор** кўз.

Огаҳий ўзининг бир ғазалини тажниси мукаррир санъати асосидаги зулқофиятайн усулида битган эди. Мазкур ғазал:

Дайр аро то тутти соқийи фараҳ **фаржом жом**
Бўлди бетоқат кўнгулга беҳжату **ором ром**.
Юз карамдиндур ишорат ёрнинг ҳар сўкмаки,
Фафлат аҳли билмайин кўймиш анга **дашном ном**.
Жон қушиға йўқтурур бўлмоқ халос имкониким,
Зулфидин мундоққи қурмиш ул кўзи **бодом дом**

байтлари билан бошланади. Диққат қилинса, ҳар байтнинг қофияланувчи мисралари мукаррар тажнисли икки қофиядош сўз билан тугалланаётганини кўриш қийин эмас. Ҳар қайси мисрадаги икки қофия ўзаро ҳам оҳангдош, ҳам қофиядошдир.

Бу хил услуб баъзи замонавий, хусусан арузда ижод этган шоирлар шеъриятида ҳам қўлланган. Чунончи, шоир Ҳабибийнинг бир ғазали

Бормиким оламда сендек дилкашу **хушёр ёр**,
Риштаи жон зулфинг ичра бўлгали **хуштор тор**.
Сайр этиб кирсанг дамодам раста-раста гулларин
Йўл уза баргин поёндоз этгали **гулзор зор**.
Дилда меҳру иштиёқинг, тилда номинг то абад
Тинмай ахтармоқ сўроглаб мен учун **даркор кор**.
...Арзи ҳолимни, Ҳабибий, ёздим ашъорим билан,
Қилма ноз айлаб қўлингга тегса бу **ашъор ор**

каби дилбар байтлардан ташкил топган эди. Кекса арузнавис ижодкор

Элга қилиб лутфини **инъом ом**,
Айлади кўп дилни **дилором ром**.
Дона бўлур холи кўнгил мургига,
Қора сочин қилса **гуландом дом**.
Сурадини, ишқ эли, бил иттифоқ,
Қўйма кўриб сарвари **асном ном**.
Чиқмагудек бўлди маҳим ноз этиб,
Абр била келди бу **оқшом шом**

каби байтлар билан бошланувчи мукаррар тажнисли зулқофия-тайн қофияли ғазалини ҳам шу усулда ёзганди.

Огаҳий ҳар қайси байтда бир хилдаги икки қофия ва икки радиф қўлланган ноёб бир ғазал яратган эди. Ушбу асар

Бир ичрадур **гул** бир тараф, девона **булбул** бир тараф,
Нозу **тагофул** бир тараф, фарёду **гулгул** бир тараф.
Туз базми ишрат боғ ароким, бас нишот афзодурур,
Рухсораи **гул** бир тараф, гисуйи **сунбул** бир тараф.
Гулшанда ишрат қилғоли элга салойи ом эрур,
Афғони **булбул** бир тараф, ҳам хандаи **гул** бир тараф
Базм ичра маст ўлсам не тонгким, еткусидир шишадин
Оҳанги **кулкул** бир тараф, кайфияти **мул** бир тараф

каби сержилва байтлар билан бошланган эди.

ЗУЛҚАВОФИЪ. Байт мисраларида уч ва ундан ортиқ сўзни қофиядош қилиш **зулқавофиъ** санъати саналади. Етук санъаткор шоирларгина бу санъатга мурожаат қилиб ҳайратомуз қофиялар яратганлар. Чунончи,

Йўлдаса бу йўлда **Низомий йўлум**,
Кўлдаса Хисрав била **Жомий қўлум**.
...Урди нафас **нафҳаи анбар насим**,
Етти варақ **сафҳаи абҳар шамим**

(Алишер Навоий, «Ҳайратул аброр»)

Ҳам онинг **руди иштиёқ ангез**,
Ҳам **суруди** келиб **фироқ оmez**.
...Зебу **зийнат фузун бурундин** кўп
Айшу **ишрат бурунги кундин** кўп.

(Алишер Навоий, «Сабъаи сайёра»)

Эй **мусаллам дилкушолиғ** гунчаи **хандонинга**
Вай **муҷаззам жонгузолиғ** наргиси **фаттонинга**

(Огаҳий)

...Юзинг кўргач сабоҳатда маҳи тобон эмиш билдим,
Лабинг сўргоч малохатда зулоли жон эмиш билдим.

(Огаҳий)

Қофия санъатларидан яна бири **тарсий**дир.

ТАРСИЙ. Байт мисраларидаги барча сўзларнинг қофиядош бўлишини шу истилоҳ билан атаганлар. Масалан, Навоийнинг «Ҳайратул аброр» достонидаги

Нома учун хома тарош айладим,
Хома учун нома харош айладим
байтини кўздан кечирсак, улардаги барча сўзлар қофияланиб келаётганини кўрамиз.

«Сабъаи сайёра» достонидаги

Ҳам юзи они беқарор этди,
Ҳам сўзи они ашқбор этди
Ҳам юзни сенинг юзунгга суртай,
Ҳам кўзни сенинг кўзунгга суртай

байтларидаги барча сўзлар қофиядошдир.

ТАЖНИСЛИ ҚОФИЯ. Тажнисли қофияларни шеърий асарда қўллаш ҳам қофия санъатларидан ҳисобланади. Маълумки, тажниснинг ўн икки тури мавжуд бўлиб, шеъриятда шуларнинг аксариятидан фойдаланиб келинган.

Хўжандий «Латофатнома»сидаги

Карашманг бирла жонга ўт **ёқарсен**,
Кўнгулга жондин ортуқроқ **ёқарсен**.
...Қаро зулфунг ичинда **чин** кўрармен,
Хато йўқдур бу сўзда, **чин** кўрармен.
...Манга сенсиз бегим кундуз **кечадур**,
Дареғо, сенсизин умрим **кечадур**

каби, Навоийнинг «Сабъаи сайёра» достонидаги

Бодаким олса ихтиёр **элдин**,
Не ажаб чиқса ҳар не бор **элдин**.
...Чун азалдин маҳи жаҳон **сизсиз**,
Бўлмасун бир нафас жаҳон **сизсиз**,

шунингдек, «Ҳайратул аброр» достонидаги

Саҳнида юз гул чиқориб бир **йиғоч**,
Ҳар гулининг атри бориб боир **йиғоч**

каби қофияларда тўлиқ (томм) тажнис қўлланган бўлса, Хўжандий «Латофатнома»сидаги

Фироқ ўтинда бағрим бўлди **бирён**,
Қачон бўлғай фироқнинг иши **бир ён**.
...Олур зулфунг насимидин **пари зод**,
Эрам боғида йўқ сендек **пари зод**.
...Жамолингни кўруб **гул гунча** бўлғай,
Тор оғзингтек магар **гулгунча** бўлғай,

Саид Аҳмаднинг «Таашшуқнома» достонидаги

Висолинг завқин истаб, эй **дилором**,
Тан ичра топмади мискин **дил ором**,

Навоийнинг «Ҳайратул аброр» достонидаги

Зулм ўзунга фисқдур, эй **хушёр**,
Гум қил ани бўлса санга **хуш ёр**.
...Ҳанжарининг барқидин **ўт чақилиб**,
Рахшидағи тезлик **ўтча қилиб**

каби байтларда мураккаб тажнисдан моҳирона фойдаланилган.
Навоийнинг «Ҳайратул аброр» асаридаги

Ҳолда асҳоб доғи **пирдек**,
Бемазаликда бориси **бирдек**

байтларидаги «пирдек — бирдек» сўзлари ҳам тажнисли қофия саналади. Гап шундаки, бу сўзларнинг шакли бир хил бўлиб, нуқталари жиҳатидангина фарқланади, яъни «пир» сўзи араб ёзувида бешта остки нуқта билан, «бир» сўзи учта остки нуқта билан ёзилади. Бу хил тажнислар **хатти тажнис** деб юритилади.

Тажнисли қофиялар, хусусан, туюқнависликда кенг қўлланган. XIV асрдан бошлаб шеърятимизда яратилган кўплаб туюқларда тажниснинг тўлиқ (томм) ва мураккаб турларига кўпроқ мурожаат қилинган. Масалан, Лутфий қаламига мансуб бўлган

Кўнглума ҳар ёнки боқсам, доғи бор,
Ҳар неча дардимни десам, доғи бор.
Қилча танга бори ишқинг ёр эди,
Бир сори бўлди фироқинг доғи бор

туюғида «доғи» сўзи уч мисра қофиясида тўла тажнис (тажниси томм) тарзида қўлланган бўлса,

Чархи кажрафтор элиндин ёзамен,
Чиқмадим ҳижрон қишиндин ёза мен.

Бир мени ёрлиқ била ёд этмас ул.
Ҳар неча ул шаҳқа қуллуқ ёзамен

туюғидаги «ёзамен» ва «ёза мен» қофиялари мураккаб тажнис сифатида ишлатилган. Чунки биринчи қофия бир сўздан иборат бўлса, иккинчиси икки сўздан ташкил топган. Бундай тажнис мураккаб тажнис деб саналиши маълум.

XIV—XV асрларда туюқлар икки ва уч мисрада тажнисли ва тажниссиз қофияланиб келган. Уч мисраси тажнисли қофияланган туюқларга юқорида келтирилган асарлар мисол бўла олади. Икки мисраси тажнисли қофияланган туюққа мисол қилиб Лутфийнинг

Эй қароқчи кўзли дилбар, ўйла бил,
Жон аёман сен қиби **жононадин**.
Ҳусну лутфу сурату маъни била
Туғмаган сендек яна **жон онадин**.

Бермагил дерлар вафосизга кўнгул,
Ким анинг нўшиндин ортуқ **неши** бор.
Узмагаймен лаълидин ўлсам умид
Жон менинг жоним, кишининг **неши** бор

туюқларини келтириш мумкин. Аввалги асарда «жононадин — жон онадин» сўзлари мураккаб тажнис сифатида қофияланган бўлса, кейинги шеърда «неши» сўзи икки мисрада икки маънода (тикани ёки найзаси ва нима иши (бор) маъноларида) келиб тўла (томм) тажнис ҳосил қилган.

Мисоллар:

Мен сенинг илкиндин, эй дил, бандамен,
Ваҳ, қачон етқаймен ул дилбанда мен?
Бевафоларга мени қилдинг асир,
Сен менга султонсен, эй дил, банда-мен.
(Лутфий)

Зоти покингни кўруб айтур фалак
«Ҳусн дарёсида йўқтур бўйла дур».
Чун тишинг васфини дурга сўзладим,
Бошини тебратти, дерким: «Бўйладур».
(Лутфий)

Ё раб, ул шаҳду шакар ё лабдурур,
Ё магар шаҳду шакар ёлабдурур?
Жонима пайваста новак отқали
Ғамза ўқин қошига ёлабдурур.
(Алишер Навоий)

Ваҳ қачонга тегру ишқинг кожидин
Кўзума ҳар лаҳза ўт чоқилғуси?

Басдуруп кўнглумда ишқинг, ёқма ўт,
Ким ҳарорат ул ҳам ўтча қилгуси.

(Алишер Навоий)

Қаддимни фироқ меҳнат ё қилди,
Кўнглум гаму андуҳ ўтига ёқилди.
Ҳолимни сабоға айтиб эрдим, эй гул,
Билмон санга шарҳ қилмади ё қилди.

(Бобур)

Жонға солди даҳр ғурбат норини,
Кўз ёшим бўлди мўғулнинг норини,
Бу арода мен дегандек бўлмаса,
Кўзлай Иссиқ кўлу, ундин норини.

(Бобур)

Шеърятимизда бутун-бутун шеърый асарларни бутунисича тажнисли қофия асосида битиш анъанаси ҳам мавжуд эди. Иқтидорли шоир Саид Аҳмад томонидан 1435—1436 йилларда ёзиб тугалланган «Таашшукнома» асарининг иккинчи номаси шундай асарлар жумласидандир. Номани тўла келтирамыз:

Нигоро, олди кўнглум **юзунг оли**,
Қиладур қасди жон ҳам **кўзунг оли**.
Отиб гамза ўқин **пайваста** қошинг,
Юраким қон қилур **пайваста** қошинг.
Жамолинг шамъиниким **ёндиурсен**,
Қамуқ оламини ўтқа **ёндуурсен**.
Энгингда менгларинг мушки **хитодур**,
Қаро зулфунг сари **бормоқ хатодур**.
Қуёшдур оразинг ё **Муштарийдур**.
Ки жон бирла жаҳони **муштарийдур**.
Висолинг завқин истаб, эй **дилором**,
Тан ичра топмади мискин **дил ором**.
Кўнгул қушини ишқинг қилди **шунқор**,
Бу гамдин муддаийлар бўлди **шунқор**.
Карашма қилмоқ ичра **қил ярорсен**,
Неким жонимға қилсанг **қил**, ё**рорсен**.
Анингким ол юзинда **холи** бўлғай,
Қачон фитна қилурдин **холи** бўлғай.
Айтсалар сенго гамзангдин **ўқ от**,
Они ўзгага отма, бизга — **ўқ от**.
Турубтурмен ўқунгнинг **қаршусина**,
Отар бўлсанг тутармен **қаршу сийна**.
Чу тортармен ҳамиша ҳажр **борин**,
Сенга айтай кўнгулда ҳар не **борин**,
Билурсенким қулунгдурмен **камина**,
Карам қил, боқмағил қулнинг **камина**.
Тўкар ҳар дам фироқинг **дийда қони**,
Менингдек бор доғи **гамдийда қони**?
Кўнгулда гарчи ҳажринг **доғи** бордур,
Валекин васл умиди **доғи** бордур.

Нечаким гамдамен, эй қадди **шамшод**,
Бўлурмен ҳар қачон кўрсам сени **шод**.
Тараҳхум бу гадога қилгин **охир**,
Йўқ эрса қайгудин бўлгуси **охир**.
Ўладур Сайди Аҳмад, қил **яроғин**,
Инак бори бир ишига **яроғин**.
Эшитгил бу ғазални чун **ироқи**,
Ажам созин туруб айтай **ироқи**¹.

Байтларда **ички қофиялар**ни қўллаш — **мусажжаъ** ҳам адабий санъатлардан ҳисобланади. Ички қофиялар байтлар оҳангдорлигини кучайтиради, жозибадорлигини оширади, шеърга алоҳида жило, жозиба бағишлайди.

МУСАЖЖАЪ «сажъли, қофияли» маъносида бўлиб, байтлари ички қофияли бўлган шеърини асарлар шундай аталади. Мусажжаъ шеърларда байтлардаги мисралар тўрт бўлакка бўлиниб олдинги уч бўлак мустақил ҳолда қофияланиб, тўртинчи бўлак эса шеърдаги асосий қофияга оҳангдош сўз билан тугалланади. Бу хил қофия усули тўртта тенг бўлакка бўлиниши мумкин бўлган саккиз рунгли (мусамман) байтлардагина қўлланиши мумкин.

Туркий шеърятда Навоий ижодига қадар ҳам ғазаллардаги айрим байтларни мусажжаъ усулида битиш усули қўлланган эди. Чунончи, Ҳофиз Хоразмийнинг бир ғазалида

Банди ғам ичра **хастаман**, зулфунг бикин **ишкастаман**,
Ишкастаю ҳам бастаман, бу қулни кел озод қил

байти учрайди. Ғазалнинг бошқа байтлари одатдагича оддий, фақат байтлари охиридаги сўзларгина қофияланган.

Мусажжаъ усулини туркий шеърятда илк бор Алишер Навоий қўлаганини таъкидлаш тўғрироқ бўлар. Буюк мутафаккир шоир «Хазойинул маоний» асаридаги қатор ғазалларни шу усулни қўлаган ҳолда яратган эди. Чунончи, унинг «Тун оқшом бўлди-ю...» деб бошланувчи ғазали ушбу усулдадир.

Тун оқшом бўлдию келмас мени шамъи шабистоним,
Бу андуҳ ўтидин ҳар дам куяр парвонадек жоним.
Ғамидин дурри **макнундек** сиришким оқти **Жайхундек**,
Музайян қилди **гардундек** жаҳонни ашки ғалтоним.
Фалак ҳам тўлди **кавқабдин** қуёш ҳам тушти **ашҳабдин**,
Келиб тушмас бу **марқабдин** менинг хуршиди рахшоним

байтлари билан бошланувчи ушбу ғазалда қўлланган мусажжаъ усули ғазал оҳангдорлигини ғоятда кучайтириб, унга айрича жозиба ва латофат бағишлаган.

Алишер Навоийнинг ушбу ғазалларидаги матлаълар мусажжаъ эмас, оддий усулда битилган. Бобур ўзининг «Мухтасар»

¹ Муборак мактублар. Ғ. Ғулум номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент, 1987, 126—127-бетлар.

асарида «мусажжаъ газалларнинг матлаъида сажъ камроқ риоят қилибтурлар. Агар риоя қилинса яхшироқ бўлгусидур, нечукким:

Қаро зулфунг **фироқида** паришон **рўзгорим** бор,
Юзунгнинг **иштиёқинда** не сабру не **қарорим** бор.
Лабинг бағримни **қон** қилди, кўзумдин қон **равон** қилди,
Нега ҳолим **ёмон** қилди, мен андин бир сўрорим бор...»

дея ўзининг ушбу мусажжаъ газалини тўла келтиради. Дарҳақиқат, матлаъдаги тажзия усули қўлланган ички қофия асар латофатини оширган. Бобурнинг барча мусажжаъ газалларида мана шу усулга қатъий риоя қилинади. Ушбу янги анъана кейинги давр ўзбек шеъриятида изчил давом эттирилди. Огаҳий ушбу усулни янада такомиллаштириб, ички қофиянинг янги бир турини кашф этди. Унинг «олам гадо, мен ҳам гадо» радифли газалида қофияланмайдиган мисралар икки бўлакка бўлиниб, мусажжаъ қилинади, қофияланувчи мисралар эса асосий қофия билан оҳангдош бўлиб келади.

Эй шўх, кўзу **қошинга** олам гадо, ман ҳам гадо,
Лаъли лаби **дурпошинга** олам гадо, ман ҳам гадо.
Қадду лабинг **фошу ниҳон**, элдин олур тобу **тавон**,
Ушбу ниҳону **фошинга** олам гадо, ман ҳам гадо.
Бошдин аёқинг **жон** эрур, жонлар санга **қурбон** эрур,
Жоно оёку бошинга олам гадо, ман ҳам гадо

байтлари билан бошланувчи ушбу газал ҳам ўзгача бир жозибали оҳанг касб этган.

Фурқат ҳам мусажжаъ усулини қўллаш соҳасида ихтиро яратиб, газалдаги ҳар бир байтда эмас, балки ҳар қайси мисрани тўрт бўлакка бўлиб, уларда ички қофия ишлатилган газал битди. Унинг 16 рукдли мутақориб аслам вазнидаги газал шу жиҳатдан аҳамиятлидир. Ундаги

Ақлимни **олди**, ҳайратга **солди**, бир турфа **жонон**
султони **хўбон**,
Ул бир **табассум** айлаб **такаллум** чун моҳи **тобон**
бўлди **намоён**
Соқибе **эрмиш**, жонимға **кирмиш**, қонимни **термиш**
пайкони тийри,
Мадди **нигоҳи**, жавшан **сиёҳи**, икки **сипоҳи**
тан этти вайрон
Монандаи **гул**, чун шоҳи **сунбул**, айлаб **тазалзул**
келди нигорим,
Очиб **юзини**, ташлаб **ўзини** қошу **кўзини**
жавлон берибон

каби байтларини кўздан кечирсак, ушбу усул шеъриятимиз ривожига муносиб ҳисса бўлиб қўшилганини кўрамиз.

Мусажжаъ газалларни муайян вазнлар асосидагина битиш

мумкин. Гап шундаки, байт бўлақларга бўлинганда, ҳар қайси бўлақ фақат рукнлар, ҳижолар сони жиҳатидангина эмас, балки уларнинг оҳанги — ҳижоларнинг чўзиқ-қисқалиги ва уларнинг рукнлардаги ўрни жиҳатидан ҳам мувофиқ бўлиши шарт. Шунинг учун ҳам Алишер Навоийнинг жами тўққиз мусажжаъ газалидан 5 таси ражаси мусаммани солим (рукнлари: мустафъилун мустафъилун мустафъилун мустафъилун) ва тўртгаси ҳазажи мусаммани солим (рукнлари: мафойилун мафойилун мафойилун мафойилун) вазнларида битилган эди. Ушбу ўлчовларда ёзиллаган шеърларнинг мисралари тенг икки бўлақка ажралиши туйғайли мусажжаъ асар яратишга қулайдир.

Бобур Навоийнинг мусажжаъ газал яратиш соҳасидаги анъанасини давом эттирар экан, ўзининг шу усулдаги 5 газалидан иккитасини устози қўллаган икки вазнда ёзиш билан бирга, у қўлламаган уч ўлчовдан ҳам шу хил шеърлар яратишда унумли фойдаланиш мумкин эканлигини исботлади. Унинг

Хаттинг аро **узoring** сабза ичида **лола**,
Ул чашми пур **хумoring** лоладаги **газола**
Барча парилар **эй жон**, гирдингда зору **хайрон**,
Гўё эрур **намоён** ой теграсинда **ҳола**

байтлари билан бошланувчи мусажжаъ газали музореъи мусаммани ахраб (рукнлари: мафъулу фоилотун мафъулу фоилотун) вазнида;

Ғофил ўлма, эй **соқий**, гул чоғин **ғанимат** тут,
Вақти айш эрур **боқий**, ол чоғир, кетур, **бот** тут.
Бу насиҳатим **англа**, не билур киши **ёнгла**,
Не бўлур экин **тонгла**, сен бугун **ғанимат** тут

байтлари билан бошланувчи газали ҳазажи мусаммани аштар (рукнлари: фоилун мафойилун фоилун мафойилун) вазнида;

Эй юзи **насрин**, қомати **шамшод**,
Неча қилурсан жонима **бедод**
Сен киби **пуркор**, шеваси **бисёр**,
Билмади эй **ёр**, ҳеч киши **ёд**

тарзида бошланувчи газали эса мутақориби мусаммани асрами мусаббағ (рукнлари: фаълу фаулун фаълу фаулун) вазнида яратилди. Бинобарин, Бобур мусажжаъ газалларни вазмин, салоботли ўлчовлардагина эмас, энгил, ўйноқи вазнларда ҳам битиш мумкинлигини, бу ўлчовлардаги мусажжаъ шеърлар янада жози-балироқ оҳанг касб этишини далиллади.

Ушбу анъанага содиқ қолган Бобораҳим Машраб мусажжаъ газал вазнлариға ҳазажи мусаммани матвийи махбун (рукнлари: муфтаилун мафойилун муфтаилун мафойилун), ҳазажи мусаммани ахраб (рукнлари: мафъулу мафойилун мафъулу мафойилун), му-

тақориби мусаммани аслам (рукнлари: фаълун фаулун фаълун фаулун) вазнларини қўшди.

Истеъдодли шоир Огаҳий эса бундай ғазалларни мутатаввал (кўп рукнли, чўзиқ) ўлчовларда ҳам яратиш мумкинлигини ўзининг

Туну кун караминг ўқини отасан ҳама олам
элини нишона қилиб
Вале навбат агар манга етса хато қиласан
неча навъ баҳона қилиб
На тушар мани хаста сари **гузаринг**, на
ғамимдин ўлур нафаси **хабаринг**,
Чу эрур аламимга даво **назаринг**, ета олғаман
охир анга на қилиб

байтлари билан бошланувчи ғазали билан исботлади. Ушбу асар 16 рукнли мутадорики мусаммани махбун (рукнлари ҳар мисрада 8 та файлун) вазнида ёзилган эди.

Моҳир ижодкор Зокиржон Фурқат эса ўзининг икки мусажжаъ ғазалидан биттасини анъанавий ражази мусаммани солим вазнида битган бўлса, иккинчисини, Огаҳий изидан бориб, 16 рукнли янги, мутақориби мусаммани аслам (рукнлари ҳар мисрада фаълун фаулун фаълун фаулун фаълун фаулун фаулун фаулун) ўлчовида яратди.

Мусажжаъ ғазаллар битиш анъанаси замонавий шеъриятимизда ҳам давом эттирилди. Жумладан, шоир Ҳабибий ўзининг 5 та мусажжаъ ғазалидан тўрттасини анъанавий ҳажази мусаммани солим (3 та), музореъи мусаммани ахраб (битта) ўлчовларида битиб, бир ғазалини янги, мутадорики мусаммани солим (рукнлари: фоилун фоилун фоилун фоилун) вазнида ёзди. Ушбу ғазал

Яшнади ҳур **диёр**, бағри кенг **пахтазор**,
Соф ҳаво **беғубор**, халқимиз **бахтиёр**.
Ёш ўғлим ҳам қизим, юзлари **қирмизим**
Порлаган **юлдузим**: илм эрур ихтиёр

байтлари билан бошланади.

ТАЖЗИЯ («бўлак-бўлак қилмоқ») илми бадеъ истилоҳларидан бўлиб, байт мисраларининг ҳар бирини икки бўлаққа ажратиб, мисралардаги биринчи бўлақларни ҳам, иккинчи бўлақларни ҳам ўзаро қофиялаш санъатидир. Чунончи, Бобурнинг

Қаро зулфунг **фироқида** паришон **рўзгорим** бор
Юзунгнинг **иштиёқида** не сабру не **қарорим** бор

...Хаттинг аро **узоринг** сабза ичида **лола**,
Ул чашми пур **хуморинг** лоладаги **ғазола**,

Огаҳийнинг

Олур ҳар лаҳза юз **жон** чашми **фаттонингга** салламно
Тўкар ҳар дамда минг **қон** тийғи **мулжонингга** салламно,

Машрабнинг

Кокулунг дурур **анбар** жон ичида **жонон** қиз,
Кўзларинг дурур **ахтар** юзи моҳи **тобон** қиз

байтлари ана шундай санъат асосида яратилган эди.

Ички қофиянинг зулқофиятайн усули намуналарини Огаҳий яратган эди. Унинг «Келур» радифли ғазалидаги:

Меҳру **вафо расмин тузуб**, жавру **жафо таврин бузуб**,
Ширин табассум **кўргузуб**, лаъли дурахшонинг келур.
Ҳинги **саодат маркаби**, себи **латофат ғабгаби**,
Боғи **малоҳатда лаби** гулбарги хандонинг келур.
...Дарди **дилнингни сўргали**, сариғ **юзунгни кўргали**
Дамсоз ўлиб **ўлтурғали** ёри қадрдонинг келур

байтларидаги шу хил қофиялар ҳақиқатан ҳам адабий кашфиёт эди.

Қофиянинг радиф билан ҳамоҳанглиги ҳам ўзига хос санъат саналади. Огаҳийнинг «Ноз» радифли ғазалида шундай санъат ифодасини кўрамыз. Ғазалдаги:

Ваҳки манга кўргузуб ул бути **танноз ноз**,
Жонима ўт солғали айлади **оғоз ноз**.
Гарчи кўруб ишқида ажзу ниёзимни кўб
Раҳм қилиб ҳолима айламади **оз ноз**.
Нози тўкиб кўз ёшим ишқим этар элга фош,
Айлади ёшларни бу розима **ғаммоз ноз**

каби байтларида қофия билан радифнинг ҳамоҳанглиги ўзига хос жозиба яратган.

Шоирнинг «Қиш» радифли ғазалидаги

Қотиғроқ келмади ҳаргиз жаҳонга ушбу **қишдин қиш**,
Ки, ақлу ҳисға яқсар монеъ ўлди борча **ишдин қиш**.
Агарчи асрадим ожиз таним қат-қат либос ичра,
Совуқ ел бирла, лекин қолтиратди кўб **қамишдин қиш**

каби байтлардаги қофия ва радиф ҳамоҳанглиги яна ўзгача нафосат касб этган.

Огаҳий иккинчи мисрада тақрир санъатига асосланиб қофия-дош сўзларни кетма-кет келтирар экан, оҳангдошлик янада кучайиб, шеърга ажиб бир латофат бағишлайдики, буни

Жоним олур, эй пари, ҳолимға боқ,
Иштиёқу иштиёқу иштиёқ.
То мани фурқатда қўйдинг нолишим,
Алфироқу алфироқу алфироқ.
Айламишсан қатлима ағёр ила
Иттифоқу иттифоқу иттифоқ,

ёки

Санго мандин эй дилбари хуш хиром,
Салому салому салому салом.
Агар ҳажр ўти қилди жисмим ёқиб
Тамому тамому тамому тамом
Вале шодлиғ бирла сан соғ бўл
Мудому мудому мудому мудом

каби кўплаб байтлар мисолида кўриш мумкин.

Мусалсал «занжирли» маъносидаги бу сўз барча мисралари қофияланган лирик шеърни ифодалайди. Форсий ва туркий адабиётларда барча мисралари қофияланган шеърлар кам бўлса-да яратилган.

Мусалсал қофияли ғазални шеърятимизда биринчи бўлиб Алишер Навоий яратган эди. Унинг «Қоши ёсинму дейин...» деб бошланувчи ғазали адабиётимиздаги дастлабки мусалсал шеърлардан ҳисобланади:

Қоши **ёсинму** дейин, кўзи **қаросинму** дейин,
Кўнглимга ҳар бирининг дарди **балосинму** дейин.
Кўзи **қажринму** дейин, киприки **захринму** дейин,
Бу кудурат ичра рухсори **сафосинму** дейин.
Ишқ **дардинму** дейин, ҳажри **набардинму** дейин,
Бу қатиқ дард ора васлининг **давосинму** дейин.
Зулфи **доминму** дейин, лаъли **каломинму** дейин,
Бирининг қаддин, яна бирнинг **адосинму** дейин.
Турфа **ҳолинму** дейин, қадди **ниҳолинму** дейин,
Мовий кўнглак узра гулранги **қабосинму** дейин,
Чарх **ранжинму** дейин, даҳр **шиканжинму** дейин,
Жонима ҳар бирининг жавру **жафосинму** дейин.
Эй Навоий, дема қошу кўзининг васфини айт,
Қоши **ёсинму** дейин, кўзи **қаросинму** дейин.

Диққат қилинса, шоир ушбу ғазалда қофияларнинг чинакам силсиласини яратганини кўриш мумкин. Ҳар қайси байтнинг биринчи мисраларида келтирилган иккитадан қофия ғазалнинг асосий қофияси билан оҳангдош ҳолда шеърга айрича жило берган.

Буюк ижодкорнинг ушбу усулдан фойдаланиш анъанасини XIX асрда истеъдодли шоира Увайсий давом эттирди. Унинг

«Деди бир кун менга ул маҳвашим...» деб бошланувчи ғазали ана шундай асар эди:

Деди бир кун менга ул маҳвашим: «Эй шўх бепарво»,
Мен айдим сен дема, мен дей ки солдинг бошима савдо.
Ато қилди худо менго сенингдек дилбари барно,
Висолинг қатраидир, мавж урар ҳажринг бўлиб дарё.
Қаноатда дегил кўнглим қушин то ул қуши анқо,
Начун ким сен эурсен баҳри дилда гавҳари якто.
Табассум айлагил, нолам насимиға гули раъно,
Ки гулзори фироқ ичра мен эрдим булбули гўё.
Баногоҳ етса васлинг қилмағайсен ноз истигно,
Дегайсен мен гадо мазмуниға, эй шоҳ, салламно.
Замонингда агар мавжуд бўлса Вомиқу Узро,
Муҳаббатдин дам урмас эрди, ишқдин айламас даъво.
Ажаб маъшуқлик расмин билурсен, кўзлари шаҳло,
Топилмас икки оламда сенингдек шўх базм оро.

ҚОФИЯ АЙБЛАРИ

Шарқ, хусусан, араб, форс-тожик ва туркий адабиётларда қофиянинг муайян қоидаларига амал қилиш одат бўлган. Қофия асар ғояси билан боғлиқ ҳолда мазмундор, айтилиш вақтида сержозибача, оҳангдор, мусиқий сўзлардан танланишидан ташқари, тузилишига кўра ҳам маълум талабларга жавоб бериши керак эди.

Энг аввало, қофиялардаги равий ҳарфлари бир-бирига мувофиқ бўлиши, уларнинг олдида келувчи ридф (чўзиқ унлилар) ҳам, тавжиҳ, ҳазв ва ишбоъ (мужаррад, муқайяд ҳамда муассас қофиялардаги равий ва қайд ҳарфлари олдида турувчи қисқа унлилар) ҳам товуш жиҳатидан ўзаро мос ёки жуда яқин бўлиши талаб қилинади. Ана шу асосий талаблардан ташқари қофиянинг юқорида таъкидланган қисмларидан бўлак бошқа ҳарфлари ҳам қофияларда бир-бирига ҳамоҳанг бўлишига ҳаракат қилинган. Шоирлар қофияларнинг мумкин қадар тажниси бўлишига интиланлар, кўш қофия, зулқавофиъ, тарсеъ, ички қофия, жуфт қофия санъатларини қўллашга ҳаракат қилганлар.

Қофия тузилишининг таъкидланган талабларига жавоб бермаган шеърлар танқид қилинган. Шунини айтиш керакки, қофия тузилишидаги қатор нуқсонлар XV асргача бўлган ўзбек шеърларида учраб туради. Бунинг сабаби ўша даврда вазн ва қофия тузилишига қатъий амал қилиш шарт қилиб қўйилмаганлиги, туркона услуб деб аталган эркин услубнинг қўлланишида эди. XV асрдан кейинги давр ўзбек шеърларида қофия соҳасидаги хатолар жуда кам учрайди. Араб, форс-тожик ва туркий шеърларида қофия соҳасида юз бериши мумкин бўлган хатолар алоҳида номлар билан аталиб келган. Улардан асосийлари **икфо**, **синод**, **икво** ва **ийто** деб аталади.

Икфо қофиядош сўзлардаги равийларнинг товуш жиҳатидан

тўла мос келмаслигидир. Масалан, Хоразмийнинг «Муҳаббатнома» достонидаги

Нечук меҳрингни жонимдин **бўёйин**,
Кўнгул сиздин олиб кимга **беройин**

байтидаги **бўёйин-беройин** қофияларини кўздан кечирсак, равийларнинг мос келмаслиги аён бўлади. Чунки **беройин** сўзига ўзагидаги «р» ундоши равий бўлса, **бўёйин** сўзида унга мос ўринда «й» ундоши (ё сўзи таркибидаги) келган. Натижада равийлар номувофиқлиги юзага келиб, икфо деб аталган қофия хатоси юз берган. Шу дostonдаги

Рақибингдур тикан сиз тоза **гулсиз**,
Чечак чимган аро бўлмас **тикансиз**

байтидаги **гулсиз** — **тикансиз** сўзларидаги равийларда ҳам товуш номувофиқлиги сезилиб турибди. Шунингдек,

Муни ким ишқ бирла бир **ўқугай**,
Ҳақиқат оламини мунда **бўлғай**

байтида ҳам икфо хатоси кўзга ташланади.

Сайид Аҳмад қаламига мансуб «Таашшукнома» достонидаги

Қиёмингдин қиёмат **кўпқусидур**,
Ўтурсанг фитна ҳам **ўлтурғусидир**

байтидаги **кўпқусидир** — **ўлтурғусидир** қофиялари равийлари ҳам мос келмайди.

Сайид Қосимийнинг «Ҳақиқатнома» достонидаги

Нетайин нимаимни **билмас** эрдим,
Замоне йиғламоқдин **турмас** эрдим

байтидаги **билмас** — **турмас** қофияларида ҳам равийнинг мос келмаслиги кўриниб турибди.

Сайид Қосимийнинг «Садоқатнома» достонидаги

Ўзиндин бор эди кичик **ўбаси**,
Ки бор эди ота бирла **онаси**

байтида ҳам **ўбаси** — **онаси** қофияларидаги равийларнинг номувофиқлиги аниқ билиниб туради.

Синод ҳам қофия нуқсонларидан бўлиб, мурдаф қофияларда ридф ҳарфининг ўзаро мос келмаслиги, яъни чўзиқ ҳижоладан бирига иккинчисининг номувофиқлигини назарда тутати. Маълумки, ридфларнинг қофияларда айнан бўлиши оҳангдорликни таъминлашда алоҳида аҳамиятга эга. Акс ҳолда қофия жозибасига жиддий путур етади. Масалан, қофиядош сўзнинг

бирида ридф чўзиқ «о» унлиси экан, иккинчисида унинг ўрнига чўзиқ «у» унлиси келса, синодга йўл қўйилган бўлади. Қофия илмидан яхши хабардор шоирлар албатта бундай хатога йўл қўймадилар.

Шарқ шеъриятида чўзиқ «у» билан «ў», «и» билан «э»нинг ридф ўрнида алмашилиб келишига йўл қўйилган. Уларнинг араб ёзувида бир хил ёзилиши ҳам бунга шароит яратган. Масалан, Саид Аҳмаднинг «Таашшуқнома» достонидаги

Аё хиргоҳнишин моҳи **қасабпўш**,
Бўлубтур олами хуснингга **мадҳуш**

байтидаги «қасабпўш — мадҳуш» қофияларида чўзиқ «ў» ва «у»ларнинг келиши оҳангдорликка жиддий таъсир кўрсатмайди деб қаралиб, хато ҳисобланмайди.

Сайид Қосимий «Ҳақиқатнома»сидаги

Ҳақиқат оламига урса ул **кўс**,
Замоне бўлмас эрди банди **номус**

байтидаги «кўс — номус» қофияларидаги «ў» ва «у» унлиларининг мос келмаслиги ҳам айб саналмайди.

Қофия илми қонунларига кўра равийдан олдин келувчи қисқа унлилар, яъни мужаррад қофияда ундош-равийдан олдин турувчи қисқа унли — тавжиҳ, шунингдек, муқайяд қофияда қайддан олдин турувчи қисқа унли — ҳазвнинг ҳам товуш жиҳатидан ҳар икки мисрада мувофиқ бўлиши талаб қилинади. Бу ҳолда қофиялардаги оҳангдорлик, жозиба таъминланади. Алишер Навоийнинг

Чехра гулгун сафҳасига қилдинг афшон **зарварақ**,
Ё магар рахшон кавокиб зоҳир айлабтур **шафақ**

байтини кўздан кечирсак, мужаррад қофиялардаги «қ» равийси олдидаги тавжиҳ — қисқа унлининг мувофиқлиги оҳангга алоҳида раволик бағишлаши кўриниб туради. Шу мослик бузилиб, «а» қисқа унлиси ўрнига «ў», «у» ёки «и», «э» қисқа унлиларидан бири келса, товуш, оҳанг мувофиқлигига нуқсон етиши шубҳасиз. Бу хил қофия хатоси **иқво** дейилади.

Масалан, Қутбнинг «Хисрав ва Ширин» достонидаги

Учунч рахтинг шаҳ ул деҳқонга **берди**,
Ўзунг ул ишда розилиқда **турди**

байтида «берди — турди» мужаррад қофиялари таркибидаги равийдан олдинги «е(э)» ва «у» қисқа унлилари ўзаро мос бўлмагани туфайли **иқво** хатоси келиб чиққан. Шу дostonдаги

Яна тўртинчи жонинг сабр **қилди**,
Ким ул парда ичра мутриб жанг **солди**

байтида «қилди — солди» қофиялари таркибидаги «и» ва «о» қисқа унлилари — тавжиҳлар номувофиқлиги туфайли оҳангга путур етгани кўринади. «Хисрав ва Ширин» достонидаги

Тамом бармоқлари бармоқ **шакартек**,
Билаки ож янглиг, тани **қортек**

байтидаги «шакартек — қортек» қофияларида «р» равийси олдидаги «а» ва «о» унлиларининг мос эмаслиги кўзга ташланади.

Достондаги

Агар мум янглиг ул бу **меҳр** нақшин
Тутар бўлса равон ул **муҳр** нақшин

байтида «меҳр — муҳр» муқайяд қофияларида ҳазв — «е(э)» — «у» қисқа унлиларининг ўзаро мос эмаслиги оҳангга маълум даражада салбий таъсир кўрсатган. Шу асардаги

Етайин кўкка ўвқада **ёбилмиш**,
Фалакни етти майдан артқа **солмиш**.

Тушанмиш текма бир тоғ **устинда**,
Зумуррад натъ азақлар **остинда**.

Қатиг боқдиса шоҳ, Ширин **уялди**,
Не қилғу эмди теб андиша **қилди**

каби байтларда ҳам **иқво** юз берганини кузатиш мумкин.

Форс-тожик ва туркий адабиётлардаги қофия илми қонунларига кўра қофиялардаги турли, масалан, келишик, кўплик, шахс-сон, замон ва бошқа хил қўшимчаларни тушириб қолдирганда ҳам уларнинг ўзак-негизлари қофиядошлигига путур етмаслиги, товушлар ҳамоҳанглиги сақланиши лозим. Масалан, Машрабнинг

Кўрсат жамолинг **мастоналарға**,
Ишқингда куйган **парвоналарға**

байтидаги қофиялардан «-ларға» қўшимчаларини соқит қилганда, мастона-парвона ўзақлари қофиядош бўлгани учун оҳангга путур етмайди. Оғаҳий ғазалидаги

Жилвалар манга бу кун неча **дилрабодурлар**,
Бир-бирисидин афзун нозу хусн **ародурлар**

байти қофияларидаги «-дурлар» қўшимчасини туширганда ҳам «дилрабо-аро» қофиялари мувофиқлиги учун оҳанг бузилмайди.

Демак, шоир қўшимчалардан фойдаланар экан, ўзак-негиз қофиядошлигига ҳам тўла риоя қилишни унутмаслиги лозим.

Агар шеър қофияларида ўзак-негизлар қофиядош бўлмаган ҳолда турли қўшимчалар воситасида сўзларнинг нисбий оҳанг-дошлигига эришилмоқчи бўлса, бу — қофия хатоси саналади. Ана шу хилдаги хато ийто деб аталади.

Ийто мутлақ қофияларгагина тааллуқли бўлиб, сўз ўзак—негизига кўплик, шахс-сон, замон ва бошқа қўшимчалар қўшилган қофияларда кўзга ташланади. Баъзан шоир турли хил қўшимчалар қўшилганда равий, унинг олдидаги ҳарфлар мувофиқлигига эътибор қилмай, шу хил хатога йўл қўяди. Қўшимчалар қофияни таъминлагандек кўринса ҳам, уларни шу сўзлардан соқий қиладиган бўлсак, номувофиқлик аниқ кўзга ташланиб қолади. Масалан, Қутбнинг «Хусрав ва Ширин» достонидаги

Тилин тебратса ул эл кўнглин **овлар**,
Сўзи афсун менгиз тилларни **боғлар**

байтида «овлар — боғлар» қофияларида ҳамоҳанглик бордек туюлса ҳам, «лар» қўшимчасини олиб қўйсак, қолган «ов» ва «боғ» сўзлари қофиядош эмаслиги аниқ бўлиб қолади. Бундай хато ийто номи билан юритилади. Шу дostonдаги

Келур шаҳзода ҳоли терлар **эрди**,
Соғингайсанким ўт олмоққа **келди**

байтидаги қофиялардан «ди» шахс-сон ва замон қўшимчасини соқит қилсак, қолган «эр» ва «кел» сўзларининг товушлар жиҳатидан мутлақо номувофиқлиги, яъни қофиядош эмаслиги аён бўлади.

Баъзи ўринда ана шу нуқсон сезилар-сезилмас бўлади. Чунончи, мазкур дostonдаги

Қамуғ элларга ул ярмоқни **ёйди**,
Яна бўлди пушаймон, ўзи **куйди**

байтидаги ёйди-куйди қофиялари ўзагидаги номувофиқлик юқоридagi ҳолатларга нисбатан сезилар-сезилмаслик даражасидадир.

Ийто деб аталган хато ҳам шу нуқтаи назардан иккига бўлинади. Аниқ кўзга ташланиб турган хато **ийтойи ҳафий** (очиқ, аниқ ийто), сезилар-сезилмас хато **ийтойи жалий** (яширин ийто) деб аталади.

ҚОФИЯ ВА РАДИФ

Мумтоз шеърятимиздаги қофия анчагина ҳолатларда радиф билан биргаликда қўлланиб келган. **Радиф** «изма-из келувчи» маъносини ифодаловчи сўз бўлиб, адабиётшуносликда қофиядан сўнг келиб айнан такрорланувчи сўз ёки сўзлар бирикмасини англатади. Радифлар шеърда ифодаланаётган етакчи фикрни

таъкидлаш, ўқувчи эътиборини асосий ғояга жалб этиб шоир ғоявий ниятини ўқувчи қалбига тўлароқ, чуқурроқ етказиш мақсадига хизмат қилади. Жумладан, Бобурнинг

Ким кўрубдур, эй кўнгул, аҳли жаҳондин яхшилиг,
Кимки андин яхши йўқ, кўз тутма андин яхшилиг

деб бошланувчи ғазалидаги «яхшилиг» радифи матлаъ ва ҳар қайси байт охирида такрорланар экан, диққатимизни қайта-қайта асардаги яхшилиқни улуғлаш ғоясига жалб қилиб боради ва ушбу фикрнинг дилимиздан мустаҳкам ўрин олишига ёрдам беради.

Буюк ижодкорлар радифларнинг ҳар қайси байтда янгича мазмунни ифодалашига интилганлар. Масалан, Алишер Навоийнинг

Хилъатин то айламиш жонон қизил, сориг, яшил,
Шуълайи оҳим чиқар ҳар ён қизил, сориг, яшил

матлаъи билан бошланувчи ғазалидаги «қизил, сориг, яшил» радифи ҳар қайси байтдаги сўзлар билан бирикиб, ҳар сафар янгича маънони англатади.

Жуфт сўзлардан танланган радифлар ҳам шеърларга айрича латофат ва жозиба бағишлайди. Жумладан, Фурқатнинг

Тушуб бошимга қулфат лаҳза-лаҳза,
Чекармен ранжу ҳасрат лаҳза-лаҳза

деб бошланувчи ғазалидаги «лаҳза-лаҳза» радифи шу хил хусусиятга эгадир.

Радифлар икки ёки ундан ортиқ сўздан иборат бўлиши ҳам мумкин. Баъзан фақат қофия ва радифдангина иборат бўлган байтлар ҳам учрайди. Масалан, Бобурнинг

Шоҳим санга маълум эмастур — не қилай,
Оҳим санга маълум эмастур — не қилай,
Мен юзу қошинг дермену сен бадру ҳилол,
Моҳим санга маълум эмастур — не қилай

рубойидаги 1, 2, 4-мисралар фақат қофия билан радифдан ташкил топган, яъни улардаги **шоҳим, оҳим, моҳим** сўзлари қофия бўлиб, улардан кейин келган «санга маълум эмастур — не қилай» сўзлари радиф саналади.

Шеър байтларида бир хил такрорланувчи сўзлар қофиялардан олдин ҳам келиши мумкин. Бундай сўзлар шеър илмида **ҳожиб** деб аталади.

Ҳожиб «пардали» маъносини ифодалаб, зулқофиятайн (икки қофияли), зулқавофий (уч ва ундан ортиқ қофияли), шунингдек мувозана (вазndoш) сўзлардан таркиб топган байтларда қофия-

лар ёки мувозана сўзлар билан қофия орасида келади. Масалан, Алишер Навоийнинг «Лайли ва Мажнун» достонидаги

Кун юзини **айладинг** мушаккал
Тун кўзини **айладинг** мукаҳҳал

байтида уч қофия: кун-тун, юзини-кўзини, мушаккал-мукаҳҳал сўзлари зулқавофиъ санъатини вужудга келтирган бўлиб, «айладинг» сўзи ҳожиб бўлиб келган.

МУНДАРИЖА

Муаллифдан 3

Биринчи бўлим

ШЕЪРИЙ САНЪАТЛАР НАФОСАТИ

І б о б. Маънавий санъатлар

Муболага	9
Ташбиҳ	14
Тамсил	24
Ҳусни таълил	27
Тажоҳули ориф	35
Ташхис	38
Интоқ	41
Талмиҳ	41
Лафф ва нашр	42
Ружуъ	47
Истиора	53
Тансиқ ас-сифат	56
Муқобала	57
Киноя	58
Ирсоли масал	59
Тазмин	60
Саволу жавоб	61
Иқтибос	62
Илтифот	63
Муаммо	63

ІІ б о б. Лафзӣй санъатлар

Тажнис	65
Ийҳом	74
Таносуб	80
Иштиқоқ	83
Тазод	84

Таъдил	85
Раддул ажуз	85
Тарду акс	89
Жамъ	95
Тақсим	96
Тафриқ	96
Жамъ ва тақсим	97
Жамъ ва тафриқ	99
Тақрир	100
Муқаррар	100
Тазмини муздаваж	102
Китобот	103
Талмиъ	105
Мувозана	105
Тарих	107
Ради матлаъ	109
Иншо	110

Иккинчи бўлим

МУМТОЗ ҚОФИЯ НАЗОКАТИ

Мумтоз қофия назокати	115
Қофиянинг тузилиши	115
Қофия турлари	117
Шеър шаклларининг қофия хусу- сиятлари	127
Қофия санъатлари	138
Зулқофиятайн	138
Зулқавофиъ	141
Тарсиъ	142
Тажнисли қофия	142
Мусажаъ	146
Тажзия	149
Қофия айблари	152
Қофия ва радиф	156

А. ҲОЖИАҲМЕДОВ

**ШЕЪРИЙ САНЪАТЛАР
ВА
МУМТОЗ ҚОФИЯ**

«Шарқ» нашриёт-матбаа концерни
Бош таҳририяти
Тошкент — 1998

Муҳаррир *И. Шоймардонов*
Бадий муҳаррир *Ф. Башарова*
Рассом *Т. Гришина*
Техник муҳаррир *Л. Хиждова*
Мусахҳиҳ *Ж. Тоирова*

Теришга берилди 05.05.98. Босишга рухсат этилди 13.07.98. Бичими 60X90 $\frac{1}{16}$.
Таймс гарнитураси. Офсет босма. Шартли босма табағи 10,0. Нашриёт ҳисоб
табағи 8,9. Адади 5000. Буюртма № 2430.

**«Шарқ» нашриёт-матбаа концернининг босмаҳонаси.
Тошкент—700083, Буюк Турон кўчаси, 41.**